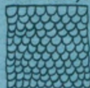
IGOR ARGAMANTE

Jerichas 1941 metais

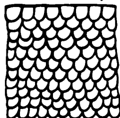
VILNIAUS GETO ISTORIJOS

aukso žuvys

IGOR
ARGAMANTE

Jerichas
1941 metais

VILNIAUS GETO
ISTORIJOS

romanas

iš italų kalbos vertė
TOMA GUDELYTĖ

„Aukso žuvys“, 2014

UDK 821.131.1-31
Ar98

Versta iš:
Igor Argamante.
Gerico 1941. Storie di ghetto e dintorni.
Bollati Boringhieri editore, 2010

Pirma laida

Knygos leidimą parėmė
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija

Vertėja Toma Gudelytė
Knygos dailininkė Sigutė Chlebinskaitė
Iliustracijų dailininkė Iwona Chmielewska
Redaktorė Jūratė Veniūtė
Specialieji redaktoriai Lara Lempertienė ir Ilja Lempertas

ISBN 978-609-8120-02-8

Turinys

1941-ųjų Jerichas skiriasi nuo Biblijoje minimo miesto. Žydai nebesuka ratų aplink Jericho sienas, norėdami jas nugriauti. Dabar jie patys, įkalinti miesto viduje, virpa iš baimės dėl savo likimo. Jie visi bus išskersti, ir neišsigelbės net paleistuvė.

Trečdalį Vilniaus gyventojų sudarė žydai. Skirtingai nei Kaune (Lietuvos laikinojoje sostinėje tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų), čia jau egzistavo tikras getas – senamiestis, tirštai apgyventas žydų, itin skurstančių ir itin pamaldžių. Kaune vokiečiai įkūrė Vilijampolės getą kraštiniame miesto kvartale, kur gyveno ne vien tik žydai (nežydus vokiečiai tada iškeldino kitur). Vilniuje būta ir pasiturinčių žydų, gyvenusių kituose kvartaluose, – šie dažnai nesilaikydavo žydiškų tradicijų. Sinagogoje jie rodydavosi ne tiek dėl maldų, kiek medžiodami potencialius klientus.

Dora buvo žydų mergaitė, gyvenusi daugiabutyje priešais mano senelės namą, kuriame glaudėsi mūsų šeima. Tai buvo pirmoji mano gyvenime mergaitė: mudu vaikščiodavome švelniai susiėmę už rankų, o mums iš paskos sekdavo Icikas, kuriam tėvai buvo prisakę prižiūrėti seserį. Tebeatmenu jos nuostabias juodas akis ir tamsius plaukus, bet tada mudu buvome pernelyg drovūs ir nepatyrę bučiuotis.

Mano ryšiai su Lietuva nepaprastai stiprūs. Po Spalio revoliucijos mano tėvas, buvęs carinės Rusijos armijos karininkas, persikėlė į Lietuvą, čia gimė mano vyresnėlis brolis Olegas, kuris vėliau žuvo užminuotuose Ligūrijos laukuose, šiaurės Italijoje, praėjus vos kelioms savaitėms nuo karo pabaigos. Mano tėvas, geležinkelio pramonės specialistas, dirbo Lietuvoje šioje srityje, jei gerai pamenu, vienoje vokiečių įmonėje.

Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus III, Ivano Rūsčiojo tėvas, paskyrė mano tolimą protėvį vienu iš dešimties „djakų" (savivaldos kanclerių), kurie lydėjo kunigaikštį į karą su Lietuva. Jie siekė užkariauti Vilnių ar Kauną? Ne, rengėsi Smolensko apgulčiai už šimto kilometrų nuo Maskvos. Mat rytinė „Litwa i Korona", t. y. Lietuvos ir Lenkijos, siena tais laikais siekė neįtikėtinai toli.

Teutonų ordinas, sugrįžęs iš kryžiaus žygio, ėmėsi prūsų christianizacijos, – ką knygoje *Ogniem i mieczem* (*Ugnimi ir kalaviju*) puikiai aprašė Nobelio premijos laureatas Henrykas Sienkiewiczius, – išnaikino vietinius gyventojus. Tolesnis žingsnis turėjo būti lietuvių genties christianizacija, taikant tuos pačius metodus.

Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila 1386-aisiais padarė ėjimą, kuris šachmatų žaidime vadinamas rokiruote. Paprašė pamaldžiosios Jadvygos rankos, kuri jau buvo pažadėta Habsburgų giminei. Ir kadangi mainais Jogaila buvo davęs žodį apkrikštyti visus savo pavaldinius, Jadvygos nuodėmklausys įtikino karalaitę pasiaukoti Bažnyčios ir visos Lenkijos labui. Jogaila tapo Władysławu II Jagiełło, ir naujoji Jogailaičių dinastija bei jos įpėdinės valdė nuo 1385-ųjų iki pirmojo Lenkijos padalijimo, iki 1772-ųjų: beveik keturis šimtmečius lenkų ir lietuvių koalicija dominavo Vidurio ir Rytų Europos scenoje bei valdė Baltijos ir Juodosios jūros prekybinius kelius (*Intermarum*, beje, buvo ir maršalo Piłsudskio svajonė).

Kryžiuočiai pasitraukė iš istorijos po epinio Grunwaldo mūšio. Lenkų raiteliai ir lietuvių pėstininkai be gailesčio sutriuškino vokiečius, įkalintus savo senoviniuose sunkiuose šarvuose. Kryžiuočiai išsilaikė dar apie pusę šimtmečio: karo, vykusio 1454–1466 m., metu jungtinė lietuvių ir lenkų kariuomenė vėlei nugalėjo teutonų ordiną, kuris atsigriebė tik praėjus penkiems šimtams

metų – 1914-aisiais, per Pirmąjį pasaulinį karą. Generolas Samsonovas užpuolė Rytprūsius iš pietinės pusės. Iš rytų jį turėjo paremti generolo Rennenkampfo (kilusio iš kilmingos baltų giminės ir tarnavusio carui) vadovaujama armija, tačiau jis vėlavo, gal tyčiomis. Samsonovo armija pateko į pasalą ir buvo sutriuškinta. Pats Samsonovas nusišovė.

1939 metais, kol Lenkija bejėgiškai gynėsi nuo nacių agresijos, Raudonoji armija užpuolė ją iš užnugario, užimdama rytines Lenkijos teritorijas pagal ankstesnįjį dvišalį dviejų „džentelmenų", Molotovo ir Ribbentropo, susitarimą. Keista, bet *Wilno* nė vienas jų tada nepasiglemžė, miestas buvo padovanotas lietuviams ir pervadintas Vilniumi. Šioji „dovana" atiteko mainais į karinę bazę pačioje Lietuvos širdyje, prieš tai – savaime suprantama – išvalius teritoriją nuo kontrrevoliucinių elementų: buvusių carinės armijos karininkų ir kitų kilmingųjų. Šie buvo nedelsiant sušaudyti arba išgabenti į jaukias kurortines įstaigas, pavyzdžiui, speigračio ar Centrinės Azijos kasyklas, kur po arešto ir ilgalaikio įkalinimo Minske buvo išsiųstas ir mano tėvas (apie tai papasakojau savo knygoje *Šuniška mirtis*). Tikėtina, kad mano tėvas žuvo Karagandos smėlynuose. Nubraukti lengvas užuojautos ašaras pabandė „Rosarchyvas", kuris po daugelio metų nežinios susisiekė su manimi ir informavo, kad aštuonerių metų bausmė, skirta mano tėvui, panaikinta ir kad (aleliuja!) mano sušaudytas brolis reabilituotas.

Mano minėta karinė bazė įvykdė savąją paskirtį: reikiamu momentu iš jos išvažiavo sovietiniai tankai, pavertę laisvą ir nepriklausomą Lietuvą į LTSR, tarybinę Lietuvos liaudies stalinistinės pakraipos respubliką su visomis deramomis privilegijomis: tūkstančių lietuvių deportacija į Sibirą, egzekucijomis, ilgamečiais

įkalinimais. Kai kuriems jų kiek vėliau taip pat buvo atšauktos bausmės ir paskelbta reabilitacija, kuria galėjo pasidžiaugti nedaugelis išgyvenusiųjų.

Jei kas manęs paklaustų, koks mano asmeninis ryšys su Lietuva, atsakyčiau, kad švelnus prisirišimas. Tiek dėl asmeninių prisiminimų, tiek dėl reikšmingo Lietuvos vaidmens mano šeimos gyvenimo įvykiuose.

Nacių okupacijos metais gyvenome Kaune (Šančiuose, Kranto 19-ojoje gatvėje), kur 1939-aisiais, kai *Wilno* tapo Vilniumi ir buvo panaikinta siena, atskubėjo mano broliai Aleksas ir Olegas, mėgindami gauti vizas į Vakarus. Mažojoje Olego bibliotekoje buvo kelios esminės mano išsilavinimui knygos: *Dekameronas* ir rašytojo Pitigrilli tekstai. Olego butas buvo vos už kelių šimtų metrų nuo Nemuno upės, ant kurios smėlėto kranto nutiko mano pirmasis meilės nuotykis.

Lietuviai pasirodė *Wilno* –Vilniuje sovietams pasitraukus, ir tai buvo tikras išsilaisvinimas – tiek materialinis, tiek dvasinis. Materialinis, kadangi parduotuvės, nusiaubtos sovietų, vėlei prisipildė visokių gėrybių, kokių tik galėjo norėti pati lakiausia vaizduotė. Tuo bene pats pirmasis pasirūpino „Maistas" su savo dešrelėmis, kumpiais ir kitais *Köstlichkeiten*, „delikatesais". Dvasinis, nes žmonės ėmė skaityti laikraščius ir klausytis radijo, kurie dabar be ideologinių iškraipymų pranešinėjo apie tai, kas vyko pasaulyje, o juk tai buvo karo metai. Karo, nuo kurio priklausė ir mūsų likimas.

Žinoma, man buvo tikras vargas mokytis naujos kalbos, neturinčios nieko bendra su kitomis mano vartotomis kalbomis (lenkų, rusų ir prancūzų) ar tomis, kurias supratau (jidiš ir vokiečių). Galiausiai man pavyko įveikti šią negalią, tik, deja, išmokta,

tačiau nevartojama kalba ilgainiui tave apleidžia. Šiandien, praėjus septyniasdešimčiai metų, tepamenu vos keletą žodžių: *nepriklausoma*, *piniginė*, *gatvė* ir, būtent, *užmiršau*.[1]

Mano brolis Olegas gimė Alytuje, ir aš pats buvau pradėtas Lietuvoje, gimiau praėjus vos keliems mėnesiams po to, kai mūsų šeima persikraustė į Vilnių, tuometinį lenkų *Wilno*.

Mama, ypač gabi kalboms, puikiai kalbėjo lietuviškai ir visad šiltai atmindavo Lietuvoje praleistus metus. Tebesaugau vieną nuotrauką, įamžinusią mūsų šeimą Palangoje, prie Baltijos jūros.

Po karo man pasitaikė porą kartų sugrįžti į Vilnių darbo reikalais. Mano senelės namas Jasinskio gatvėje nr. 7 tebėra išlikęs. Tai namas, kuriame gimiau aš ir mano mama. Man pritrūko drąsos įžengti į senelei priklausiusį butą, nors ir užkopiau laiptais iki pat durų, kurios kažkada buvo mūsų. Po kelių dešimtmečių sovietinio administravimo tegaliu įsivaizduoti, kas belikę iš to septynių kambarių buto su erdvia svetaine, kuri viena pati galėjo atstoti atskirą sovietinį butą. Ant kalvos už senelės namo, kur kadaise buvo įsikūrusios liuteronų kapinės ir kur buvo palaidotas mano senelis, dabar stovi Profsąjungų rūmai.

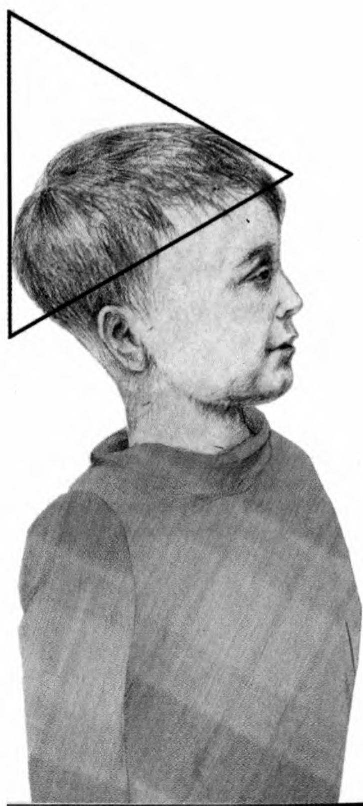
Tai, jog mano knyga apie Vilniaus getą verčiama į lietuvių kalbą ir pasirodys Lietuvoje, mane giliai sujaudino. Ir man telieka pacituoti mylimo poeto Adomo Mickevičiaus žodžius: „Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą! Kaip reik tave branginti, vien tik tas pamato, kas jau tavęs neteko“[2], – *Lietuva, tėvyne mūsų*.

1 Kursyvu pažymėti žodžiai užrašyti lietuviškai.
2 A. Mickevičius, „Ponas Tadas“, iš lenkų kalbos vertė V. Mykolaitis-Putinas ir Just. Marcinkevičius, *Eilėraščiai. Poemos*, Vilnius, 1987, p. 421

Jerichas 1941 metais

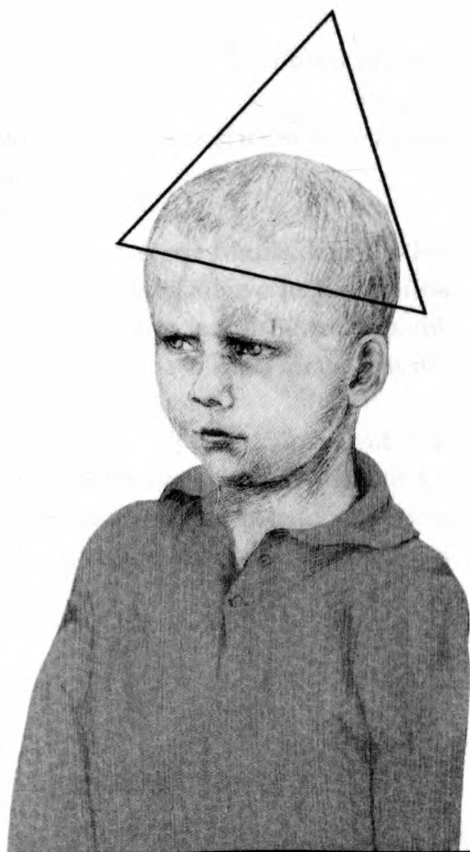
Getas priminė Jerichą – mūrais apjuostą ir gerai saugomą miestą. Ar dėl to, kad buvo bijomasi Izraelio sūnų? Ne, Izraelio sūnūs neturėjo gaudžiančių trimitų, kuriuos laikydami būtų grėsmingai apėję miesto sienas. Priešingai, tai jie dabar virpėjo iš baimės įkalinti miesto viduje, laukdami galutinio puolimo. Ir šįkart nepavyks išsigelbėti netgi paleistuvei[3].

[3] Užuomina į Senojo Testamento (Joz 6, 1–27) epizodą apie Jericho miesto sugriovimą. Paleistuvė – tai Rahaba, kurią karalius Jozuė, Izraelio sūnums užėmus Jericho miestą, įsakė palikti gyvą drauge su jos giminėmis dėl to, kad moteris buvo paslėpusi Jozuės pasiuntinius, siųstus išžvalgyti miesto. (Čia ir toliau – vertėjos pastabos.)

Mano draugas žydas

Tarp keleto tūkstančių vaikų, mano bendraamžių, uždarytų Vilniaus gete, vėliau išvežtų į Panerius mirti, būta ir mano mokyklos draugų, mano vaikystės žaidimų bendražygių, bičiulių. Tarp jų – ir man brangiausias vaikystės draugas, berniukas iš Prahos, vardu Hansis. Jam ir norėčiau skirti šiuos puslapius.

I. Keturiasdešimt ir vienas

– Žydai po mūsų stogu? Švenčiausioji Mergele Marija, saugok mus nuo pikto! Kokia gėda! – žinia tetą Mariną stačiai pribloškė.

Tiesą pasakius, buvo kalbama visai ne apie tą patį stogą. Marina, mūsų teta iš močiutės pusės, gyveno ne didžiajame daugiabučiame name, į kurį kėlėsi žydai, – ji buvo ištremta į vidiniame kiemelyje įsikūrusį mažesnį dviejų aukštų pastatą, besislepiantį daugiabučio šešėlyje, greta dvokiančios ir visad perpildytos atliekų talpyklos. Tai būta pastato su mažomis, tamsiomis ir drėgnomis patalpomis, kur neprasiskverbdavo nė menkiausias saulės spindulys ir kuriose glaudėsi smulkaus sudėjimo žmonės, regis, pasmerkti nuolatiniams iškeldinimams. Puikiai tinkantis nepasiturinčiai giminaitei, kurią močiutė išlaikė vien dėl tos priežasties, kad šioji – „mūsų kraujo kraujas".

Mano mama, iš teologinės pusės labai paviršutiniška moteris, veltui bandė prieštarauti:

– Betgi, teta Marina, kodėl jūs taip nusistačiusi prieš žydus? Juk Jėzus taip pat buvo žydas.

Teta Marina neteko žado:

– Jėzus – žydas? Švenčiausioji Mergele Marija, kaip tau liežuvis apsiverčia taip piktžodžiauti? Jėzulis buvo lenkas, visi tai žino. Jo Nekalčiausioji Motina irgi buvo lenkė! Būtent taip, juk ji – Lenkijos Karalienė! – teta užbaigė savo kalbą tonu, kuris neleido prieštarauti.

– Judas Iskarijotas buvo žydas, štai taip! – pridūrė patenkinta.

Tetą Mariną ir močiutę siejo bendras įprotis – neleisti kitiems prieštarauti jų nuomonei, būtent dėl šio panašumo jos viena su kita ir nebendravo. Paaukojusi savo nekaltybę ant Marijos

altoriaus ir išsižadėjusi visų pasaulietiškų pagundų, teta Marina pasiskelbė dvasiniu šeimos autoritetu; kitaip nei močiutė, kuri nedalyvavo nei religinėse procesijose, nei devyndienių maldose Marijos garbei, kuri galutinai pasidavė Mamonos[4] meilikavimams, pasišvęsdama nuompinigiams, mokesčiams, iškeldinimams ir pasaulietiškiems tauškalams ir kuri dabar išdrįso priglausti savo namuose klastinguosius žydus.

Teta Marina pasirodė esanti gerai informuota. Viešpaties vardo niekintojų būta keturiasdešimties ir dar vieno berniuko. Šiems judaizmo išpažinėjams močiutė išnuomojo tris erdvius butus prašmatnioje daugiabučio dalyje. Jie čia atkako mažomis grupelėmis, nusisamdę du iš miesto aikšte zujančių vežimų su vietoje nenustygstančiu Šmuleku ant pastovo (tais laikais Vilniuje[5] taksi dar nebuvo). Ir kol naujieji atvykėliai ruošėsi lipti žemėn ir krauti savo mantą prie daugiabučio durų, Šmulekas žaibiškai šoko iš vežimo ir įgudusio dirigento mostais nurodinėjo vežikams, kaip ir kur statyti vežimus. Beje, taip buvo veltui eikvojamos jėgos, nes arkliai patys puikiausiai žinojo, kur jiems sustoti. Bet Šmulekas nepasidavė – jis jautėsi labai svarbus.

Visa ši scena vyko kiemsargio Stepono akyse. Pasirėmęs į vartų koloną ir tvirtai spausdamas rankoje savo valdžios skeptrą – šluotą, kiemsargis stebėjo šį reginį besimainančiu žvilgsniu: tai su pašaipa, tai su neslepiamu pasipiktinimu. Su pašaipa, nes nemokėjo kitaip žvelgti į žydus, su pasipiktinimu, nes arkliai neišvengiamai apdergs gatvę, ir jam, kiemsargiui, teks visa tai iškuopti.

Šmulekas buvo *Luftmensch*, nei pastovaus darbo, nei nuolatinės gyvenamosios vietos neturintis asmuo. Pasitaikius progai

4 Mamona (hebr. *mamon* – turtas) – Evangelijoje (Mt 6, 24 ir Lk 16, 9–13) minimas stabas, kuris simbolizuoja godumą, turtų kaupimą išsižadant amžinojo gyvenimo.

5 Autorius visur rašo *Wilno*.

uždarbiavo tarpininkaudamas įvairiems sandėriams, nuolat lakstė vykdydamas pačius keisčiausius pavedimus ir iš esmės galą su galu sudūrinėjo gaudamas šalpas. Vienas klajūnas, nežinia kokiais keliais atkakęs iš Sarajevo, praminė Šmuleką serbiškai – *jebi veter*, krušančiu vėją, ir gal dėl to, kad junginys ne tik buvo madingas, bet dar ir panašiai skambėjo rusų bei lenkų kalbomis, Vėjakrušio pravardė Šmulekui prigijo visiems laikams.

Iš šalies Šmulekas atrodė žvairas, bet tai buvo tik įprotis dairytis vienu metu keliomis kryptimis. Kol kairioji Šmuleko akis naršydavo po purvą ar dulkes, nelygu metų laikas, dengiančias gatvių grindinį ir galbūt slepiančias kokią vertingą monetėlę, dešinioji atidžiai tyrinėdavo visus gatvės užkampius ir griovius, vildamasi užtikti skėtį ar kokį kitą pamestą daiktą. Dėl Dievo meilės, Šmulekas niekada neprasikalto nei mintimis, nei darbais ir šiukštu nieko nevogė, na, beveik nieko. Tačiau itin brangino visus savo radinius, lyg koks Meiseno porceliano ar Bucharos kilimų kolekcionierius.

Tą patį gebėjimą tuo pat metu žvilgčioti vogčiomis sau po kojom ir akies krašteliu stebėti aplinkinį pasaulį aš išvydau jau po keleto metų tarp rusų karo belaisvių, pavargusiu žingsniu žygiuojančių pirmyn atgal mūsų gatvėmis į priverstinius darbus, prižiūrint pasenusiems, išvaržų, išijo ir hemorojaus kamuojamiems vermachto kareiviams. Vos tik išvydę numestą nuorūką ar kokią valgomą atlieką – obuolio nuograužą ar apipuvusią bulvę – belaisviai žaibiškai pasilenkdavo ir čiupdavo nelauktą grobį, atskleisdami netikėtus energijos likučius.

Sutikęs kokį atokesnio *štetlo* gyventoją, Šmulekas niekada nepraleisdavo progos užvesti derybas dėl prekių partijos, egzistuojančios vien jo vaizduotėje. Tačiau geraširdžių žmonių pasitaikydavo vis rečiau ir Šmuleko prasimanyta debesų pardavėjo profesija buvo sunku verstis.

Tačiau šįkart jam pavyko netikėtai sėkmingai uždirbti, tai regėdavo tik sapnuose, bet prabudęs nedrįsdavo viltis, jog sapnas išsipildys. Atvykėliai, kuriuos jis aprūpino vežimais, darė pasiturinčių žmonių įspūdį ir, nors priklausė tai pačiai religijai, tikrai nebūtų pašykštėję arbatpinigių. Tad tardamasis dėl kainos su vežėjais Šmulekas sugebėjo išsiderėti jiems geresnes sąlygas. Net ir kūdikiai nepasitenkina viena motinos krūtimi.

Stebėjau šį reginį susidomėjęs, kaip ir mūsų kiemsargis, iš ketvirto aukšto balkono. Pamačiau iš vieno vežimo išlipantį mano amžiaus berniuką su kuprine ant pečių ir krepšiu rankoje. Jis akimirkai sustojo ir ėmė dairytis aplinkui. Paskui pakėlė akis, nužvelgė pastatą ir išvydo mane. Nusišypsojo, o aš jam atsakiau rankos mostelėjimu. Taip prasidėjo mano draugystė su Hansiu.

Naujakuriai pasirodė esą pabėgėliai iš Čekoslovakijos. Jie prisistatė kaip žydai, bet jų išvaizdoje tai neatsispindėjo: jokių žydiškų veido bruožų nei gomurinės tarties, jokių energingų rankų gestų nei keistų ar senamadiškų rūbų. Vyrų nepuošė barzdos, jie vaikščiojo nepridengta galva ir namuose nenešiojo kipos. Jokių susuktų sruogų – *peisų* – palei smilkinius, o kutų – *cicit*, – paprastai kyšančių iš kiekvieno pamaldaus žydo skvernų, nė žymės. Trūko viso to, kas mano mieste paprastai padėdavo akimirksniu atpažinti žydą.

– Atrodo kaip tikri krikščionys, – nusprendė Kazimiera, mūsų virėja.

Keisčiausia buvo tai, kad jie visiškai nemokėjo jidiš kalbos, vargiai ją suprato ir tarpusavyje bendravo vokiškai.

– Viskas aišku, tai – vokiečių šnipai, – pro sukąstus dantis iškošė Profesorius (Stasiukas buvo tik eilinis į pensiją išėjęs pradinių klasių mokytojas, bet kieme visi jį vadino Profesoriumi).

– O berniukas? Nejau jis irgi šnipas?
– Berniukas reikalingas priedangai. Jis – pasiuntinukas.

Profesorius 1920 metais kovėsi su rusais ir kariniai dalykai buvo jam jokia paslaptis. Kiekvieną rytą Stasiukas nusileisdavo į mūsų kiemą, kur parimęs ant jau nebenaudojamo šulinio krašto praleisdavo valandų valandas stebėdamas šiukšlių kelionę į talpyklą ar pirmyn atgal skriejančias tarnaičių kojas ir dosniai dalydamas visiems patarimus ir išsakydamas įvairias prognozes. Mūsų kieme Profesorius buvo itin gerbiamas. Jis buvo nuspėjęs ir išpranašavęs bene viską: kometos pasirodymą, karą, Zosės nėštumą (advokato tarnaitės, susidėjusios su vienu kapralu, kuris galiausiai dingo karo sūkuryje, palikdamas šį vienintelį savo pėdsaką). Tik Profesoriaus pranašystė apie Vilnių vaduosiančių prancūzų išsilaipinimą Baltijos pajūryje dar nebuvo spėjusi išsipildyti. Dabar jis laikė savo pareiga stebėti tą penktąją Hitlerio koloną ir prireikus imtis veiksmų.

* * *

Mūsų persikraustymas į močiutės namus po tėčio suėmimo man reiškė bet kokio ryšio su ankstesniąja gyvenamąja vieta nutraukimą, draugų netektį, naują mokyklą. Baigėsi vienas pasaulis, jį keitė kitas, kurį dar turėjau užpildyti naujais bičiuliais, kraštovaizdžiais ir nuotykiais. Todėl nuoširdžiai džiaugiausi, kai močiutės daugiabutyje apsigyveno mano bendrametis Hansis. Tai buvo smulkaus sudėjimo, vidutinio ūgio berniūkštis, visad dailiai sušukuotas ir rūpestingai aprengtas, gerai išauklėtas ir rimtas, gal netgi kiek per rimtas savo amžiui. Kalbėjo gryna,jidiš

akcento nei žodžių nesudarkyta vokiečių kalba; jokia smulkmena neišdavė jo kilmės, atrodė lygiai toks pat krikščionis, kaip ir mes visi. Vienturtis sūnus, jis buvo vienintelis vaikas visoje atvykėlių grupėje. Mes netrukus susibičiuliavome.

II. Kaip tampama pabėgėliais

Tądien prabudęs Hansis, kaip įprasta, nusiprausė, išsivalė dantis ir nuskubėjo į tėvų kambarį. Tačiau namuose dėjosi kažkas neįprasta. Prie valgomajame karaliaujančio pilvoto radijo imtuvo susėdusių tėvų veidai buvo išblyškę ir sunerimę; išvydusi sūnų, motina greit nusišluostė ašaras. Tėvai buvo ką tik išklausę radijo pranešimą, skelbiantį, kad vokiečiai įžygiuoja į Prahą ir kad Čekija nustoja egzistavusi. Bus steigiamas protektoratas, Hansiui paaiškino tėtis, panašiai kaip Palestinoje. Berniukas, rinkęs pašto ženklus ir skaitęs, kad kolonijos ir protektoratai kuriami tose pasaulio šalyse, kur siautėja visokie kanibalai ir laukiniai, liko suglumęs. Nejau ir su jo šeimos nariais bus elgiamasi kaip su laukiniais? Ieškodamas atsakymo, Hansis dirstelėjo pro langą: ar tik neišvys kur gatvėje šalmuotų vokiečių kolonizatorių su rimbais rankose? Bet plonytėliu šlapdribos sluoksniu prisidengusi gatvė buvo nykiai tuščia. Nežinia iš kur atsklido kūdikio verksmas.

Tądien Hansis ir jo tėvai nustojo buvę Čekoslovakijos piliečiais ir virto Čekijos ir Moravijos protektorato pavaldiniais. Tiksliau, ketvirtosios kategorijos pavaldiniais, kadangi pirmoji buvo skirta grynakraujams Trečiojo Reicho vokiečiams, antroji – *Volksdeutsche,* gyventojams, galintiems pasigirti vokiška kilme, į trečiąją kategoriją pateko tie nelaimėliai čekai, kurie neturėjo jokių germaniškų šaknų, na, o ant žemiausiojo laiptelio atsidūrė žydai drauge su vietiniais čigonais. Ir homoseksualai, bet apie tai namuose nebuvo užsimenama nė puse žodžio. Šie rasiniai suskirstymai privertė Hansį rimtai susimąstyti: jo tėvas visad teigė pagal kilmę esąs žydas, bet iš esmės juo nesijaučiąs. O dabar jų šeimos žydiškumas, regis, pasidarė neįtikėtinai svarbus. Ką iš tiesų reiškė būti žydu?

Šalyje gyveno čekai ir slovakai, taip pat neįgalieji bei tautinės mažumos (dvi sąvokos, kurias Hansis nuolat painiojo): vokiečiai, kiek mažiau lenkų ir vengrų. O kas tokie buvo žydai? Kam jie priklausė – neįgaliesiems ar kokiai nors mažumai? Hansis tvirtai pareiškė esąs čekas. Mieste jis kelissyk buvo regėjęs tuos išverstakius keistuolius, atvykstančius čionai iš pačių tolimiausių rytinės krašto dalies kaimelių. Šie žydai paskubomis raišuodavo nežinia kur ir panėšėjo į tradicines karnavalo kaukes kasperles[6]: juodos barzdos ir juodi susišiaušę gaurai, tamsūs besiplaikstantys drabužiai ir aukšti, purvais nutaškyti auliniai. Jei šių žmogystų išties būta žydų, tuomet Hansio tokiu palaikyti tikrai negalėjai. Ir atvirkščiai.

Beje, gerai pagalvojus, pačioje Prahoje buvo net keletas Hansio skrupulingai privengiamų gatvelių, kuriomis slampinėjo niūrokos išvaizdos barzdylos su keistomis kepurėmis ir juokingais, iš švarko skvernų kyšančiais audinio gabalėliais. Tai irgi buvo žydai, bet nė iš tolo nepanėšėjo nei į Hansio tėvus, nei į senelius.

Staiga visi ėmė kalbėti apie Niurnbergą, ir skambėjo tai išties bauginančiai. Tėčio aiškinimu, Niurnbergo įstatymai[7] – tarsi Hansio šventinė skardinė dėžutė, tik ją atvėrus vietoj minkštų meduolių randi žydams skirtus draudimus. „Labiausiai žeidžiantis draudimas – iškelti vokišką vėliavą“ (tėvas rimtai kalbėjo ar tik šmaikštavo?).

Žydams buvo uždrausta kalbėti telefonu ir vairuoti automobilį, kurio Hansio šeima, beje, ir neturėjo. Namuose buvo kalbama, kad netrukus jie prarasią visas pilietines teises, tėvas negalė-

6 Kasperlė, Kašperlis ar Kasperis – vokiečių folklorui būdingas marionečių teatro personažas ir iš jo kilusi karnavalo kaukė. Kasperlio marionetė buvo naudojama tiek vaikiškuose, tiek suaugusiųjų vaidinimuose (vok. *Kasperltheater*).

7 1935 m. nacių Vokietijoje priimti antižydiški įstatymai.

siąs daugiau mokytojauti, o Hansiui nebereikėsią eiti į mokyklą („Na ir šaunumėlis!“ – mintyse džiūgavo vaikas).

Prasidėjo kalbos apie išvykimą, egzodą, pabėgimą. Į jų namus vakarais vis dažniau rinkdavosi tėvų draugai ir karštai apie tai diskutuodavo. Mama dažniausiai išsiųsdavo Hansį į jo kambarį, o tėtis leisdavo pasilikti.

– Galų gale juk Hansį tai irgi liečia, – sakydavo jis.

Tuomet berniukas susirangydavo kur nors nuošaliau, kambario kamputyje, apsimesdavo esąs įnikęs į savo pašto ženklų kolekciją ir nepraleisdavo pro ausis nė menkiausio suaugusiųjų žodžio. Vieną vakarą Richardas, geriausiai iš jų informuotas svečias, pranešė susirinkusiesiems paskutiniąsias naujienas: iš Reicho ir Austrijos teritorijų atvykę žydai paskubomis palieka Prahos miestą, ir vokiečiai jiems netrukdo, netgi stebėtinu greičiu išduoda visus reikiamus leidimus.

– Bent jau laikinai galime jaustis saugūs, – tęsė Richardas. – Vokiečiai dabar pernelyg užsiėmę čekų perauklėjimu ir komunistų bei pas mus besislapstančių savo tautiečių socialdemokratų gaudynėmis. Tačiau ką gali žinoti, kada prieis ir mūsų eilė.

– Prieš žydus nukreipti įstatymai jau įsigaliojo. Vos tik panorėję, vokiečiai pradės juos vykdyti su fanatišku kruopštumu. Ir tada mes žuvę, – nuogąstavo Hansio tėvas.

Kitą dieną Richardas įsiveržė pas juos plačiai šypsodamasis:

– Viskas parengta! Pagaliau turime žmogų-padėsiantį-mums-keliauti. Jo vardas Adolfas Eichmanas[1], vienas toks jaunutis SS leitenantas. Jis – nužydinimo specialistas. Įsidėmėkite šią sąvoką.

1 Adolfas Eichmannas (1906–1962) – SS (vok. *Schutzstaffel* – apsaugos būriai) oberšturmbanfiureris (pulkininkas leitenantas), 1938 m. vadovavęs Vienoje įsteigtam Centriniam žydų emigracijos biurui, vėliau perkeltas į Prahą su ta pačia užduotimi. Vykdant „galutinį sprendimą“ buvo atsakingas už žydų deportavimo į koncentracijos lagerius ir masinio naikinimo organizavimą.

Eichmanas atvyko tiesiai iš Vienos, iš Rotšildo rūmų, kur, kaip teigiama, darbavosi taip, kad net žiežirbos lakstė.[1]

– Duokit man tuos Rotšildo rūmus, aš jums irgi įskelsiu žiežirbų, – niurgztelėjo nepatenkintas tėvas.

– Eichmanas sušaukė į Rotšildo rūmus daugybę tarnautojų, išrikiavo juos į eilę ir kiekvienam davė po antspaudą. Dabar jie be poilsio kaukšina tais savo antspaudais į kairę ir į dešinę. Sumokėjai mokesčius už šiukšles? Kaukšt, štai tau antspaudas. Ar galite įsivaizduoti? Kaukšt, kaukšt, kaukšt! Žydas įžengia, leidžiasi nupešiojamas it višta, susirenka visas privalomas pažymas su antspaudais ir gali sau dumt, kur akys veda. Ir niekas net netikrina, apipjaustytas tu, kaip priklauso, ar ne.

– Pas mus patikrinimą galės atlikti Jana!

– Nepliaukškit nesąmonių! – įširdo mergina. Jana buvo kitatikė ir varžėsi žydiškų juokų.

Viename skyriuje Hansis išvydo juodomis uniformomis vilkinčius kariškius. Ant jų kepurių švytėjo kaukolės.

– Tėte, ar jie piratai? – susidomėjo vaikas.

Sutrikęs tėvas nieko neatsakė. Bet kai į kabinetą įžengė dar vienas kariškis juodu raiščiu perrišta akimi, Hansiui išsisklaidė visos abejonės. Vos nutaikęs progą, berniukas nuskuodė prie upės kranto ieškoti prisišvartavusio piratų laivo. Deja, jį pasitiko vien senos nuobodžiaujančios žvejų valtys.

„Ką daryti?“ – tada savęs klausinėjo daugelis sunerimusių žydų, ir ne vien Čekoslovakijoje. Šis klausimas buvo narpliojamas pagal senus gerus žydiškus papročius: energingai besiginčijant, pasiriejant ir kaip reikiant išsiplūstant. Atsirado nemažai norinčiųjų sekti iš akiračio paskubomis dingusių vokiečių ir austrų

[1] Rotšildo rūmuose buvo įkurtas Centrinis žydų emigracijos biuras.

pabėgėlių pavyzdžiu, tačiau sprendimą priimti pasirodė ne taip jau lengva. Juk reikėjo skirtis su užgyventu turtu bei giminaičiais, gyvais ar mirusiais, – tarsi nubraukti visą ligtolinį gyvenimą ir atversti naują puslapį, boluojantį nežinomybe. Be to, kelionėje nusimatė išlaidų, o daugelis pinigų stokojo. Kone visa žydų jaunuomenė vienbalsiai pasisakė už išvykimą, priešingos nuomonės laikėsi jų tėvai, o ką jau kalbėti apie senolius. Vyresniųjų kartų gerovė nuslopino klajojančio žydo įgimtą gebėjimą nujausti artėjantį pavojų.

Hansio tėvai, būdami su draugais ar pasilikę vieni, leisdavo valandų valandas prie Europos žemėlapio, sudarinėjo kelionės maršrutus ar ieškojo įvairių vietovių. Svarstė apie kelionės į Italiją galimybę per Slovakijos ir Vengrijos žemes, tarėsi dėl Juodosios jūros uostų, pasiekiamų iš Rumunijos pusės. Ar jiems užteksią drąsos įveikti visą Sovietų Sąjungos platybę, jei galiausiai bus nuspręsta emigruoti į Kiniją arba Japoniją? Po ilgų svarstymų nutarta vykti į Lenkiją. Lenkai, kaip žinia, dar nuo seno garsėjo antisemitizmu, ir visgi tarp jų prieglobstį surado didžiausia visame Europos žemyne žydų bendruomenė. Be to, tai buvo viena labiausiai nacių niekinamų valstybių, o lenkai jiems atsakė lygiai tuo pačiu.

– Ar jūs galite įsivaizduoti? Trys su puse milijono žydų. Mes į jų gretas it į vandenį panirsime ir joks Hitleris nesugebės mūsų surasti, – Zdenekas nenustygo vietoje. – Ten mes turėsime teisę kumščiuotis ir niekada nesijausime vieniši. Turėsime teisę šeštadieniais nelaikyti egzaminų, atsimink tai, Hansi. Ir kai tau teks stoti į kareivių gretas, kaip ir visi apipjaustyti šauktiniai, tu gausi tikro košerinio maisto. Tai tikrų tikriausias apipjaustytųjų rojus, štai kodėl Jana taip veržiasi pas lenkus.

– Pagaliau liaukis su šitais kvailais juokeliais! – Janos kantrybė išseko, ir ne tiek dėl drovumo, kiek dėl nuoskaudos, kad ją nuolat erzindavo. Janos kantrybė išseko. Ir ne dėl drovumo. Priešingai, neseniai ištekėjusi, ji su švelnumu užsisvajodavo apie savo žuviuką[10]. Janai nepatiko būti erzinamai.

Pasiryžusiųjų išvykti buvo keturiasdešimt ir Hansis. Grupė susidarė savaime: visi draugai, tolimi giminaičiai ar geri pažįstami. Visos jaunos bevaikės poros. Draugų su atžalomis nuspręsta nepriimti: maži vaikai tik apsunkintų kelionę ir sukeltų papildomų rūpesčių. Vieninteliam Hansiui buvo padaryta išimtis, nes berniukas jau buvo ūgtelėjęs, ir ilgametė draugystė su jo tėvais paėmė viršų. Tvirtai apsisprendęs, keturiasdešimtukas paliko Prahą ir patraukė tiesiai į Varšuvą. Šis jų poelgis nebuvo niekuo išsiskiriantis: „Palik savo šalį, – taip mokė dar Abraomas, – savo gimines, tėvo namus ir eik į kraštą, kurį tau parodysiu.“[11]

Varšuvoje buvo įsikūrę visi reikiami konsulatai. Atvykėliai išleido milžiniškas pinigų sumas tvirtinti vertimams, notariniams aktams, pažymoms ir telegramoms. Kantriai pildė kalnus anketų ir prisistatinėjo dešimtims konsulatų tarnautojų, kurie tik mandagiai šypsojosi ir meistriškai išsisukinėjo. Tuo tarpu juos pasiekdavo vis blogesnės žiniòs. Įvairios šalys viena po kitos uždarinėjo sienas pabėgėliams žydams. Kalbos apie karą darėsi vis labiau įtikinančios. Kai prahiškiai suvokė, jog beprasmiška viltis, kad jų situacija greitu laiku išsispręs į gera, išsitraukė Lenkijos žemėlapį.

– Ką jūs pasakytumėte apie Vilnių? – pasiūlė Richardas. – Miestas įsikūręs visai greta dviejų valstybių, kurios neabejotinai laikysis neutraliteto: Lietuvos ir Latvijos. O čia pat, už jūros, – Skandinavija.

10 Taip ji vadino savo sutuoktinį.

11 Pr 12, 1.

Ant Varšuvos pastatų sienų kaip grybai po lietaus ėmė dygti atsišaukimai apie šalies mobilizaciją. Nelaukdami, kol iš dangaus ims birti vokiečių bombos, Prahos pabėgėliai patraukė į Vilnių. Jų laukė sunki kelionė: geležinkelį nuolat bombardavo ir blokavo, o juos pačius ne kartą sulaikė ir darė kratą.

– Mes pernelyg tvarkingi ir organizuoti. Gali pamanyti, kad esame kokie vokiečiai, kad ir tie iš penktosios kolonos, – svarstė prahiškiai ir nutarė, kad nuo šiolei tarpusavyje vokiečių kalba nebebendraus. Bet ir tai nepadėjo išvengti aplinkinių įtarumo.

III. Karas

Karas užklupo staiga, bet nebuvo netikėtas. Kalbos sklandė jau keletą mėnesių, nors reikia pripažinti, kad kuo daugiau apie tai buvo kalbama, tuo mažiau žmonės tomis šnekomis tikėjo. Ypač todėl, kad mėnesiai prieš karo pradžią niekuo neišsiskyrė iš kitų metų mėnesių.

1939-ieji prasidėjo, kaip ir visi ankstesnieji metai, šventiniu šėlsmu ir įspūdingomis vaišėmis. Ypač pamaldžiose šeimose, kurios nė už ką nepraleisdavo katalikiškų Kalėdų ar Naujųjų metų, vos keliomis dienomis lenkiančių stačiatikių šventes. Mūsų namų svetainėje stovėjo suruoštas milžiniškas vaišių stalas, mama nuo pat ankstyvo ryto rūpinosi svečiais, užsukusiais apsikeisti šventiniais sveikinimais, o tėvas leido rytmetį lankydamas draugų namus.

Popiežiaus mirtis nubloškė katalikus į gilų sielvartą, bet kai netrukus buvo išrinktas naujasis ganytojas, visi ir vėlei šventė, galutinai užmiršę neseną netektį.

– Jis – vokiečių draugas, – tarė tėvas.

Vis dažniau žmonėms kalbant nuskambėdavo kažkokio Hitlerio vardas. Ar jis buvo žydas? Kone visos kalbos tada sukosi apie žydus. Ispanijos karas jau buvo praūžęs, o kiti karai, laimei, vyko tik kažkur toli, Kinijoje ar Japonijoje.

Pavasarį sniegas tirpo su jam įprastu lėtumu. Kaip visada, Kaziuko mugės lankytojų kojos klimpo tirštame kovo purve, nuo kurio nepavykdavo išsisukti nė vienam, pasiryžusiam nusigauti iki širdelės formos meduolių ar traškių riestainių. Tebesaugau vieną tos šventės nuotrauką: mano tėtis stūkso it koks milžinas, o aš stoviu greta, įsispyręs į veltinius, laikau panardinęs jo saujoje savo rankelę, kita spaudžiu spurdantį balionėlį. Esame Mickevi-

čiaus gatvėje, pakeliui namo, ir aš dar nežinau, jog tai mano paskutinioji Kaziuko mugė.

Per Velykas susibūrė visa mūsų šeima: didžiąją laiko dalį praleidome susėdę prie stalo, specialiai prailginto visoms Dievo siunčiamoms gėrybėms priglausti. Iš Varšuvos grįžo vienas mano vyresnėlių brolių ir parvežė lauktuvių keistą velykinį zuikio formos kiaušinį su nuo šokoladinių saldainių išsipūtusiu pilvu. Šios šventės įamžinti tėvai pasikvietė fotografą, kuris naudojo tikras magnio miltelių blykstes, dėl jų kaltės visose nuotraukose išėjau išsprogusiomis akimis it koks kaimo kvailelis. Kaip įprasta, užvirė ginčai dėl Enriko Karuzo ir Benjamino Džili vokalų, tuo tarpu aš – kaip ir pridera tikram lenkų patriotui – sirgau už Janą Kiepurą, Geriausią Visų Laikų Tenorą. Mano broliai Kiepurą niekino, o juk pati Marta Egert[12], neatsilaikiusi prieš šio tenoro balso žavesį, už jo ištekėjo.

– Tik įsivaizduokit, koks smūgis naciams, – pakomentavo tėvas. – Jų nuostabioji lakštingala lovoje su lenkų kuiliu.

„Ką lovoje gali veikti tenoras su sopranu? – sukau galvą. – Traukti duetus?“

Konstitucijos šventės dieną[13] vyko tradicinis paradas: raiti šauliai ir jų prakaitu žliaugiantys žirgai, kaip įprasta, susilaukė didžiausių minios ovacijų.

Reikšmingi pokyčiai, tada nutikę mano asmeniniame gyvenime, neturėjo nieko bendra su artėjančio karo įvykiais. Visų pirma išmokau „muilintis“ iš pamokų, o mano bendrininku tapo vienas vyresnėlių brolių, pasirašinėdavęs pateisinimo raštelius. Tai vyko

12 Enrico Caruso ir Benjamino Gigli – italų operos solistai, Janas Kiepura – lenkų dainininkas ir aktorius, Marta Eggerth – Vengrijos žydė dainininkė ir aktorė.
13 Gegužės 3-ioji – konstitucijos priėmimo diena, Lenkijoje švenčiama kaip nacionalinė šventė.

artėjant mokslo metų pabaigai, dienomis, kai pagaliau nedrąsiai ėmė rodytis saulutė, tarsi paankstindama užsitarnautas atostogas. Trise ar keturiese šlaistydavomės po miškus ir paupius, be jokio tikslo ir netgi be ypatingo susidomėjimo, tiesiog stumdami laiką ir džiaugdamiesi išvengę mokytojos klausinėjimų. Tas džiaugsmas, mano atveju, buvo sudrumstas, kai vieną dieną užklydus į tuščią upės pakrantę išvydau tolumoje, ant kalvos anapus upės vingio, tėvo siluetą, betriūsiantį greta mūsų namo. Tąsyk pajutau kažką panašaus į sąžinės graužatį.

Tuo pačiu metu į mano gyvenimą savavališkai įsiveržė moterys. Su viena klasės drauge netgi užmezgiau paauglišką meilės romaniūkštį. Šviesiaplaukė ir ryžtinga, ji pati išsirinko mane sau į kavalierius ir be didelių užuolankų liepė jai padovanoti savo pašto ženklų kolekciją. Nors mergaitė man išties patiko, išsisukau nuo šio pasiaukojančio, meilę įrodančio akto atrinkdamas saujelę mažiau vertingų egzempliorių, didžiąja dalimi dublikatų ar tų pašto ženklų, prie kurių buvau mažiau prisirišęs. Matyt, manoji meilės aistra nebuvo beribė, nebuvau linkęs beprotiškai elgtis.

Tą pačią popietę mergaitė nekviesta užsuko į svečius, lydima sesers, ir iškart įsiprašė į mano kambarį. Tebeatmenu tėvo veidą, tiesiog švytintį iš pasididžiavimo tokia ankstyva sūnaus branda.

Aš, tiesa, buvau kiek mažiau patenkintas, nes ant mano stalo, gerai matomoje vietoje, gulėjo atverstas aplankas su pašto ženklais, kurio tvirtinau niekur negalėjęs rasti.

Ir vis dėlto skaudžiausias nusivylimas manęs laukė paupyje, kur netrukus nuėjome maudytis. Mergaitė nusimetė suknelę apnuogindama savo plokštutėlę krūtinę, nė kiek nesiskiriančią nuo manosios ar nuo jos sesers, dar visai kūdikio, krūtinės. Ši plokštuma neturėjo nieko bendra su tuo, ką tikėjausi išvysiąs ir kas,

remiantis mano pagrįstomis spėlionėmis, slėpėsi po laisvomis Dženet Makdonald palaidinėmis, kurios išprovokavo visus tuos meniškus Nelsono Edi spygavimus[14]. Nežinau, kas kaltas – ar šis skaudus nusivylimas, ar apiplėštos pašto kolekcijos istorija, ar mus užklupęs karas, – bet kažkas it ranka nubraukė mūsų trumpalaikę aistrą. Daugiau niekada nebesutikau tos mergaitės, kurios ir vardo šiandien nepamenu.

Nepastebėjau jokių pranašiškų ženklų, kurie bylotų apie artėjantį karą. Nei susirūpinęs tėčio žvilgsnis, atitrūkęs nuo skaitomo dienraščio, nei vyriausybės platinami kariniai manifestai, skelbiantys akivaizdžią „tiesą", kad mes, lenkai, esame „pasirengusi, stipri ir vieninga tauta". Tiek triukšmo dėl kažkokio karo! Nuolat girdėjome apie tai šnekant. Žmonių atmintyje dar tebekirbėjo prisiminimai apie Didįjį karą. Žinojome apie Abisinijoje ir Ispanijoje vykstančius karus. Berniūkščiai kasdien „kariaudavo" klasėje ar mokyklos kieme. Karo buvo apstu visur: tiek knygose, tiek mano kambaryje, kur nuolat kaupėsi karo laivų modeliukai, švino ar pigesni kartono kareivėliai greta pačių įmantriausių kovos ir masinio naikinimo priemonių iš skardos, medžio ir retkarčiais iš šokolado.

Tarptautine politika mane sudomino kuklus krašto laikraštis, kuris retai galėjo sau leisti spausdinti užsienio naujienas lydinčias nuotraukas, užtat gausiai publikavo vis tuos pačius, lyg nekrologui skirtus dienos politinių veikėjų atvaizdus. Man patiko juos rinkti, iškirpti iš laikraščio ir dėti į dėželę: Halifaksas greta Daladjė, Musolinis virš Čemberleno. Tačiau dieną, kai besišypsantys Ribentropo ir Molotovo veidai pasirodė spaudoje greta vienas kito, mane pasiekė susirūpinusių tėvų pokalbio nuotrupos.

14 Jeanette MacDonald ir Nelsonas Eddy – Holivudo muzikinių filmų aktoriai.

Besikartojantis žodžių junginys „Raudonoji armija“ netgi pakurstė mane ryškiai raudona spalva perdažyti dalį švino kareivėlių.

Radijas grojo naujausius šlagerius: liejosi verksmingo turinio ar gedulingos melodijos dainos, tokios kaip „Auksinės chrizantemos“ ir „Šį paskutinį sekmadienį“. Vis dažniau skambėdavo kariniai maršai ir patriotinės dainos. Viena jų kaip reikiant siutino tėvą, nes perdėtai pakiliai apdainavo *wojenka*, karelį. Mano tėvas geruoju neminėjo karo apkasų.

Visos šnekos tik ir sukosi apie artėjantį karą, o man rodėsi taip beprasmiška be reikalo kvaršinti sau galvą. Per pamoką mokytoja mums liepė išmatuoti atstumą nuo Lenkijos ir Vokietijos sostinių iki jas skiriančio pasienio: Berlynas, mums buvo paaiškinta, yra kur kas arčiau pasienio linijos, tad kilus karui pergalė neabejotinai priklausysianti lenkams. O Vilnius – vienas labiausiai nuo Berlyno nutolusių miestų: vokiečiai iki čia niekada neprisigautų, neabejotinai pasiklystų kur pakeliui.

Valdžia, regis, nebuvo taip optimistiškai nusiteikusi kaip aš, ir miestas intensyviai ruošėsi karui. Visur, kur tik įmanoma, buvo kasamos siauros ir gilios slėptuvės, kurios, paskelbus oro pavojų, turėjo priglausti gatvėje išsibarsčiusius žmones. Tokioje slėptuvėje, mąsčiau sau, galėtų įsitekti nebent mumija, kurią vaidino Borisas Karlofas[15]: abejojau, ar mano nemenko sudėjimo tėčiui ar ne ką menkesnei senelei būtų pavykę įsisprausti į tokią ankštą vietą, o ypač iš jos išlįsti. Pastebėjau, kad ir kiti praeiviai sutrikę nužiūrinėjo slėptuves. Krautuvininkas, dirbantis maisto prekių parduotuvėlėje už tvenkinio, savo vaismedžių sode, tarp krautuvės ir gyvenamojo pastato, įsirengė nuosavą slėptuvę, tvirtai suręstą ir gerai paslėptą po obelimis.

15 Borisas Karloffas – Holivudo siaubo filmų aktorius.

– Čia tam, kad turėtų kur slėpti maisto atsargas, kai bus paskelbta apie produktų normavimą, – tarė tėvas, gerai žinojęs karo meto įpročius.

Vaismedžių sode dažnai žaisdavo, o dabar statybų darbus stebėjo krautuvininko dvynukės, apdovanotos liepsnojančiomis morkų spalvos garbanomis. Šios mergaitės traukė kiekvieno akį, nes niekas negalėjo pasigirti tokiais raudonais plaukais visame mūsų kvartale: nei jų pačių gimdytojai, nei giminės, nei kaimynai ar šeimos draugai. Pas krautuvininką apsipirkusios miesto kūmutės dažnai stabtełdavo aptarti mergaičių bruožų, bandydamos įminti ugningų plaukų paslaptį.

Mums neteko rausti jokios slėptuvės, nes prie namo besišliejančiame skardyje stūksojo senas vandens malūnas, ir patyrusi tėvo akis palankiai įvertino jo šimtamečių sienų tvirtumą.

Mokykloje buvo suskubta pravesti mokymus su dujokaukėmis, po kurių vyko rinkliava už oro apsaugą. Įmetęs savo dešimties zlotų vertės sunkų sidabrinį pinigą, susimąsčiau: kažin kelis vokiečių lėktuvus bus galima už jį numušti?

Tad nieko keista, jog mūsų klasė sėkmingai surengė tikrą oro mūšį pačioje mokslo metų pabaigoje, kai aptingusios musės leisdavosi lengviau sugaunamos. Jaunos, nepatyrusios, perdėm smalsios ir neatsargios musės net nenutuokė, koks pavojus jų tykojo užsukus į mūsų nuobodžiaujančią klasę. Nutraukę nelaimėlėms sparnelius stebėtume, kaip jos beviltiškai ropinėja sąsiuvinių lapais, – taip daro visokie nemokšos, – deramai muses įvertinome – jas pavertėme bombonešiais. Užtekdavo pamirkyti kariūnių kojytes rašale – o kam kitam dar reikalinga rašalinė? – ir paleisti jas į kovą. Kiek pasiblaškiusios, jos netrukus nusileisdavo. O kur, paklausite? Žinoma, kad ant balto paviršiaus, pavyzdžiui, ant švaraus lapo ar ant baltutėlės palaidinės.

Tomašą, nepastebėjusį vykstančio oro antpuolio, bomba kliudė, kai jis kruopščiai darbavosi prie sudėtingo brėžinio. Išvydus rašalo dėmę, Tomašui trūko nervai: jis čiupo savo rašalinę ir paleido ją tiesiai į mane (kažin kodėl būtent mane visada apkaltindavo visomis niekšybėmis?). Kaip bebūtų, aš rūpestingai sekiau savo bombonešio veiksmų eigą, tad Tomašo puolimui buvau pasirengęs. Aš laiku palenkiau galvą, ir priešo rašalinė su visu savo tirštu turiniu – vorais, musėmis, snargliais ir dar velniai žino kuo – tėškėsi į už manęs sėdintį klasės draugą. Mus nubaudė visus tris, bet ne musę, kuri lyg niekur nieko nuskrido savais keliais.

Mokslo metai baigėsi, už piešimą gavau gan prastą pažymį, tai buvo tikrų tikriausias antausis mūsų šeimai, kuri – esą – giminėje puoselėjo menines tradicijas.

Likus kelioms dienoms iki karinio konflikto pradžios, mieste imta masiškai supirkinėti ir slėpti maisto produktus – tėtis tokį elgesį niekino, laikė jį antipatriotišku ir demoralizuojančiu. Todėl atsisakė sekti kitų pavyzdžiu; dėl to, praslinkus vos kelioms karo savaitėms, mes skaudžiai gailėjomės.

* * *

Galiausiai atėjo 1939-ųjų rugsėjis, o su juo ir karas. Tą rudenį mano vaikystė baigėsi. Tarsi juodos sunkios durys būtų užsitrenkusios man už nugaros, atskirdamos nuo saulėto ir nerūpestingo vaikystės pasaulio, kuriame liko miškai, gėlės, mūsų šuo, upė, žolės kvapas ir visa tai, ko neįmanoma nusakyti žodžiais ir kas išnyko visiems laikams. Mane tebeslegia nuoskauda dėl tų, kurie šį pasaulį sunaikino: mano vaikystė privalėjo trukti ilgiau. Prieš paskelbiant karą buvo saulėtos dienos, gražus oras išsilaikė ir vėliau. Iš pradžių atrodė,

kad nėra jokio apčiuopiamo atskirties ženklo tarp anksčiau ir paskui.Tokiame šiaurės rytų Lenkijos pakraštyje kaip Vilniaus miestas karas apsireikšdavo vien radijo pranešimais bei bergždžiai skelbiamu oro pavojumi, nes praskrisdavo vien žvalgybiniai lėktuvai.

Rugsėjo 12-ąją pirmąkart gausiai palijo, ir profesorius Stasiukas galėjo paskelbti savo prognozę: vokiečių tankai, be jokios abejonės, įklimpsią lenkiškuose purvynuose ir sustosią prieš mūsų kavalerijos pabūklus.

Kol vieną dieną nelauktai aitrus karo tvaikas pasiekė ir mus, o tiksliau pasklido visai šalia mūsų gyvenamojo namo.

Buvome lauke, kai ėmė pašėlusiai kaukti oro pavojaus sirenos, o paskui pasigirdo artėjančio lėktuvo gausmas. Netrukus jį pamatėme skriejantį tiesiai į mus. Šią sceną apšvietė tingi saulė. Mano tėvas mėgo dėtis pokštininku: jis griebė latakui skirtą skardos vamzdį, tviskantį saulėje it paties archangelo Mykolo kardas, ir drąsiai nukreipė jį į artėjantį priešą. Bet suspėjo tik pakelti grėsmingą vamzdį, kai lėktuvas akimirksniu pranėrė virš mūsų namo stogo ir abejingai nuskriejo tolyn. Mus apgaubė kurtinantis sprogimo trenksmas ir dūmų kamuolys. Tėvas, akimirksniu atjaunėjęs, ėmė greitakalbe berti nurodymus:

– Visi į slėptuvę, visi į malūną!

Tačiau lėktuvas, numetęs bombą, ūžė jau tolumoje.

Greta malūno telkšojo nedidelis tvenkinys, aprūpinantis malūną vandeniu, o mūsų katiną žuvimis. Čia dažnokai užsukdavau pažvejoti, nešinas medžio šakele su pritvirtintu baltu medvilnės siūlu, ant jo galo rišdavau visokias kirmėles ir muses, mat tikro kabliuko neturėjau. Neįtikėtina, tačiau netgi su tokia primityvia įranga sugebėdavau surengti tikras žuvų skerdynes.

Tąkart skerdynes surengė *Luftwaffe*[16] padaliniai, kurių viena ar dvi bombos pataikė tiesiai į tvenkinio vidurį, apdrabstydamos gretimą vieškelį dumbliais, purvais, glitniais žuvų ir varliagyvių viduriais bei aprūdijusiais gelžgaliais. Paskutinė bomba pataikė į krautuvininko vaismedžių sodą, kuriame slėpėsi dvynukės. Tėvai, nė minutei neatsitraukę nuo krautuvės prekystalio, liko sveiki. O sudarkytų dvynukių kūnų gabalai voliojosi išmėtyti po visą vaismedžių sodą, dalis jų netgi karojo ant apsinuoginusių obelų šakų, mat obuoliai, tarytum išsigandę, spruko žemėn slėptis. Tarp apdegusių medžio sijų ridenosi spalvingos mėsos, žuvies ir daržovių konservų skardinės. Jos buvo sutraiškytos, aplankstytos, išskrostos. Gal patys vokiečiai paleido jas iš dangaus drauge su bombomis?

Kitą dieną, rugsėjo 17-ąją, vyriausioji vermachto vadovybė[17], kaip jau tapo įprasta per pastarąsias dvi savaites, išplatino karo veiksmų ataskaitą, kurioje išvardijo Reicho pasiektas pergales ir pabaigoje glaustai užsiminė apie Vilniaus miesto bombardavimą: „Suduotas smūgis svarbiems kariniams objektams.“

Ir visgi rugsėjo 17-ąją niekam nerūpėjo vokiečių ataskaita, nes visi prilipę prie radijo imtuvų klausėsi pranešimo apie Raudonąją armiją, artėjančią prie Lenkijos pasienio ir neabejotinai užsuksiančią į svečius. Pamėnu, kokie ginčai įsiplieskė mūsų namuose: mama, visada reaguodavusi impulsyviai, pareikalavo, kad mes tučtuojau bėgtume į kaimyninę Lietuvą, o tėvas nematė jokios prasmės trauktis, nes rusai, jo įsitikinimu, žygiuosią ir į Lietuvą, be to, trūko lėšų. Vienintelė nestokojanti pinigų buvo mano senelė, tvirtai įsikibusi savo namų, nepajudinama, it prie uolos prilipusi austrės geldelė.

16 *Luftwaffe* (vok.) – Trečiojo Reicho karinės oro pajėgos.

17 *Oberkommando der Wehrmacht*, OKW (vok.) – Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vadovybė Antrojo pasaulinio karo metais.

Rusai įžengė į Vilnių beveik be pasipriešinimo. Mano mama, ruošdamasi blogiausiam ir baimindamasi, kad mūsų namas, stovintis itin matomoje vietoje, netaptų vienu pirmųjų taikinių, nusitempė mane drauge su mūsų dogų veislės kalyte Nora žemyn prie upės ir ėmė ieškoti saugaus prieglobsčio. Anapus upės įtaisytas sovietų kulkosvaidis, vietoj to, kad šaudytų į neegzistuojančias lenkų tranšėjas, nusitaikė tiesiai į mus. Pamenu, kaip žaibiškai kritome ant žemės ir, prigludę prie smėlio, klausėmės prašvilpiančių kulkų. Nora irgi susivokė, kad reikia slėptis, bet negalėdama pavirsti pinčeriu bandė glaustis prie manęs. Neįmanoma, jog iš kito upės kranto, kad ir kokia plati ji buvo, rusai nebūtų įžiūrėję, jog prieš juos – ne lenkų kariai, o tik bejėgė moteris su vaiku ir šunimi. Tačiau jie ir toliau sau linksminosi šaudydami ir keldami troškius smėlio debesis. Šliaužte pasiekėme link skardžio vedantį išdžiūvusio upelio krantą, iš ten įlindome į nutekamąjį vamzdį, kuriame jau slėpėsi keli išsigandę jaunučiai lenkų kareiviai suglamžytomis uniformomis. Greta stovėjo kulkosvaidis, bet jie buvo pasirengę viskam, tik ne naudoti ginklus.

1939-ųjų naktį iš rugsėjo 26-osios į 27-ąją NKVD – sovietų Vidaus reikalų liaudies komisariato – agentai išsivedė mano tėvą, kurio daugiau niekada nebeišvydome. Palikome savo namus, esančius pernelyg nuošalioje vietoje, ir išsikėlėme gyventi pas senelę.

Į miestą įžengė lietuviai, sovietai atsitraukė. Niekas ar beveik niekas dėl jų neraudojo. Buvo ir vėl galima ne pusbalsiu, o visa gerkle užtraukti pas mus nuo seno mėgstamą nešvankią dainušką, prasidedančią žodžiais: „Ech, Rusija, Rusija, / geriau jau tavęs nepažinoti, / lenkų ir rusų kalbom siunčiam velniop tavo močią."

Tarsi mostelėjus stebuklų lazdele, mes ir vėl atsidūrėme ankstesniame pasaulyje. Baimė išsisklaidė, vėl visko turėjome, ir gyvenimas, regis, sugrįžo į senas vėžes. Parduotuvės, lyg stebuklui įvykus, plačiai atvėrė duris: vis dar matėsi praūžusių audrų, pasidarbavus valdžiai ar pavieniams vandalams, pėdsakai, krautuvininkai jautėsi laimingi išvengę turto nusavinimo ir išsijuosę blizgino langus bei puošė vitrinas.

Mano senelė jautėsi patenkinta: per visą okupaciją ji nesileido „bedievių" įbauginama. Ši moteris pasižymėjo įgimtu, stipriai įsišaknijusiu socialinės atskirties jausmu. Steponas, mūsų kiemsargis, kasdien užsukdavo su išsamia naujienų ataskaita ir likdavo pagarbiai stovėti prieangyje priešais patogiai krėsle įsitaisiusią senelę. Kartą, dar sovietams šeimininkaujant Vilniuje, Steponas taip pat užsigeidė įvykdyti asmeninį Žiemos rūmų šturmą[11] ir nekviestas atsisėdo senelės akivaizdoje. Senelės akys piktai sužaibavo.

– Steponai, kaip jūs drįstate? – ištarė prislėgtu, bet griežtu balsu senelė, it Viešpats Dievas, pasmerkiantis puolusį angelą. Steponas mikliai pašoko ant kojų ir, sumurmėjęs sau po nosimi kažką panašaus į „aš irgi žmogus", turėjo išklausyti rimtą pamokslą apie tai, kodėl kiekvienam pridera likti savo vietoje. Senelės pamokslai visada užsitęsdavo taip ilgai, kad galiausiai įtikindavo.

11 Aliuzija į Rusijoje 1917 m. įvykusią bolševikų revoliuciją, prasidėjusią Peterburgo Žiemos rūmų – vyriausybės rezidencijos – šturmu.

* * *

Karas atvedė į Vilnių daugybę pabėgėlių. Civiliais persirengusių karių ir kariais persirengusių civilių, iš rusų ar vokiečių kalėjimų pasprukusių belaisvių, bėglių iš degančios Varšuvos, pas gimines ar draugus išsiruošusių ar tiesiog karo užkluptų žmonių. Tokių buvo šimtai, bet dažniausiai jie atvykdavo pavieniui, tad nesukeldavo ypatingo susidomėjimo. Tuokart keturiasdešimt Čekoslovakijos žydų, atsidanginusių čia it kokia klajoklių gentis, negalėjo likti nepastebėti. Vilniuje anuomet gyveno nemažai žydų (per daug, kaip teigė jie patys), skirtingos kilmės ir papročių, ir visgi šie atvykėliai iš Prahos kažkuo išsiskyrė. Jie sužadino vietinių smalsumą ir netrukus sulaukė svečių. Žydų bendruomenės ir profesinių sąjungų atstovai, religinių, filantropinių, kultūrinių ir sporto draugijų nariai, bundistai[19], sionistai[20] ir beturčiai – visi veržėsi susipažinti, siūlė draugystę ar pagalbą. Visi šypsojosi, dosniai žarstė patarimus ir palaiminimus. Kas užsukdavo norėdamas patraukti į savas gretas, kas iš gryno smalsumo, kas bandydamas iškaulyti pinigų, nes laikė juos pasiturinčiais (prahiškiai išties kėlė tokį įspūdį), kas prašydamas prisidėti parašu prie kokio nors reikalo, užsisakyti abonementą ar sudaryti abejotiną sandėrį. Prisistatė netgi pats rabinas. Jis nebuvo pratęs matyti nusiskutusių, galvos apdangalo nenešiojančių ir šventinę dieną dirbančių žydų. Tai buvo akivaizdūs tikėjimo praradimo ženklai. Ir visgi šie žmonės buvo jo gentis, blaškoma ir pasmerkta klajonėms. Jie apleido ar išsižadėjo, o gal net išjuokė tėvų religines apeigas ir papročius. Tačiau rabinas žinojo turįs „žvelgti ne į indą, o į jo turinį“.

19 Bundistai – Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų politinės partijos „Bund“ (jid. „Sąjunga“), įkurtos 1897 m. Vilniuje, nariai.

20 Sionistai – politinio sąjūdžio už žydų valstybės atkūrimą jų istorinėje tėvynėje nariai.

– Sunkią valandą, – tarė rabinas, – norisi glaustis prie tikinčiųjų bendruomenės. Mes nepaliksime jūsų vienų.

Prahiškiai dvejodami linktelėjo, jiems reikėjo ne bendruomenės artumo, o paprasčiausiai leidimo čia apsigyventi. Rabinas išėjo linkėdamas jiems visokeriopos sėkmės ir Dievo palaiminimo.

Atvykėliai rado prieglobstį Vilniaus kvartale, kur nebuvo nė vienos žydų krautuvės: netgi batsiuvys buvo krikščionis (dėl siuvėjo negalėčiau kirsti lažybų). Vienintelė ne lenkams priklausanti krautuvėlė – cukrainė „Turan“, kurioje buvo gaminami skaniausi visame mieste saldumynai. Jos savininkai totoriai, net ir prabėgus penkiems ar šešiems šimtmečiams, vis dar atminė, kaip tobulai paruošti rachatlukumą, chalvą ar skanumynus iš aguonų sėklų.

Kvartale sukiojosi daugybė advokatų, nes pagrindiniai teismo rūmai stovėjo visai šalia, anapus gatvės, viliodami būrius klientų. Sovietų valdžia, nelabai išmanydama, kaip panaudoti „buržuazinę teisėsaugą“, pavertė rūmus NKVD būstine su vidaus kalėjimu, bet į miestą sugrįžus lietuviams pastatas ir vėlei atgavo savo pirminę paskirtį.

Čia, žinoma, gyveno ir nemažai žydų, kurie vargiai skyrėsi nuo kitų kvartalo gyventojų, nebent šiek tiek veido bruožais ar tartimi. Visi jie – daktarai, advokatai ir bankininkai – buvo itin pasiturintys žmonės, kuriems aplinkiniai privalėjo rodyti deramą pagarbą. Tai buvo išsilavinę, universitetuose studijavę žydai, kurie sąmoningai pasirinko gyventi civilizuotoje ir apsišvietusioje visuomenėje, toli nuo religinių draudimų ir viduramžiškų prietarų (kitaip tariant, remiantis vieno žydo marksisto žodžiais, „turėjo vieną kitą tabu ir nemenkų santaupų“). Vieni jų skelbėsi laisvamaniais, kiti tikinčiaisiais, kurie nedėjo didelių pastangų tikėjimui puoselėti. Kaip ten bebūtų, norėdami apsidrausti bei atmindami,

kad Izraelio Dievas – kaip visiems gerai žinoma – yra itin rūstus ir lengvai įtūžtantis, daugelis jų penktadienio vakarą prisidengdavo galvas kepurėmis ir kalbėdavo *kidešą*[11]. Kartkartėmis jie netgi apsilankydavo sinagogoje, iš dalies dėl likusio dievobaimingumo, iš dalies tam, kad pasirodytų klientams.

Net ir tarp varginguose kvartaluose gyvenančių žydų buvo tokių, kurie apie Dievą prisimindavo tik iškilus sunkumams. Tačiau čia Visagalis turėjo didesnį pasisekimą: varguoliai nuolatos kreipdavosi į jį pagalbos.

* * *

Trijuose išsinuomotuose butuose buvo dvidešimt vienas kambarys, kuriuos naujakuriai išsidalijo gyventi poromis, išskyrus keletą nedidelei viengungių grupelei užleistų kambarių. Dalybos vyko nelygiavertiškai, kitaip paprasčiausiai buvo neįmanoma. Erdvūs ar ankšti, pereinamieji ar atskiri, kambariai, kurių langai nukreipti į žaliuojančią ar saulėje skendinčią kalvą arba į vidinį kiemą, kur neužklysdavo joks saulės spindulys, – visa tai negalėjo nekurstyti nelygybės. Didžiosios butų svetainės virto susirinkimų vietomis, kuriose klajoklių gentis galėjo burtis kalbėtis ir dirbti. Viengungiams, kurių didžiąją dalį sudarė jaunimas, atiteko gan erdvūs butų valgomieji. Dėl to buvo išsakyta nemažai užuominų bei juokelių, kurių Hansis nesuprato, bet vis tiek juokdavosi drauge su visais. Kiekvienas butas turėjo po atskirą vonios kambarį.

11 *Kidešas* (jid. forma nuo hebr. *kidush* – pašventimas) – per šabą ar kitą šventę sukalbamas palaiminimas.

– Viena pora kartą per dieną, – pasiūlė Davidas, – o gal vis dėlto geriau nustatyti, kurią savaitės dieną visiems naudotis vonia, mat teks kurti krosnį.

Visi jautėsi kiek pasipiktinę, nes čia nebuvo nei dujinio šildytuvo, nei pačių dujų, o ir elektrą buvo galima naudoti vien apšvietimui.

– Na, nors vonia yra! – guodė kitus Davidas ir papasakojo apie Gorkio vilą Sorento mieste, kur nebuvo nė vienos vonios, tad kiekvieną penktadienį Gorkis su savo svečiais, poetais ir kitais parazitais, pasikišę rankšluosčius po pažastimis, paeiliui traukdavę maudytis į kitapus gatvės esantį viešbutį.

– Tad jei jau pats Gorkis, didis rašytojas, tenkinosi maudynėmis kartą per savaitę, – konstatavo, – jums irgi turėtų užtekti.

– Tačiau jis gyveno Sorente, o ne Vilniuje, – nusiskundė Hansio tėvas.

Tarp vonios kambario ir virtuvės buvo įsispraudę keli maži sandėliukai be langų, kuriuose vietos užteko vien sulankstomai lovai, kukliai spintelei ir Jėzaus su kraujuojančia širdimi rankoje atvaizdui. Prireikė laiko, kol suprato, kad tokios ankštutėlės patalpos skirtos namų tvarkytojai ir virėjai.

V. Tetos, senelės ir kapinės

Kambario, priglaudusio Hansį ir jo tėvus, langas žvelgė į vidinį kiemą. Parimęs ant palangės, Hansis leido valandų valandas iš aukšto tyrinėdamas pasaulį, stebėdamas zujančius vietinius katinus, kurie apdairiai sliūkindavo link šiukšlių talpyklos ar grįždavo laižydamiesi ūsus. Retkarčiais kiemas prisipildydavo armonikos garsų, netrūkdavo čia ir klajojančių muzikantų ar gatvės akrobatų, kurie viltingai kreipdavo akis aukštyn, tikėdamiesi dosnaus monetų lietaus. Tačiau toks lietus, kaip ir krentančios žvaigždės, buvo išties retas reiškinys. Hansis tekinas skuosdavo pas mamą, iškaulydavo kokį pinigą ir, įsukęs jį į laikraščio skiautę, sviesdavo tolyn, prieš tai ilgokai juo mojuodavo, kad gatvės artistas pastebėtų, iš kurios pusės atskries geidžiamas uždarbis.

Jis ilgai tyrinėdavo žemesnius pastatus, iš trijų pusių juosiančius jų niūrų vidinį kiemą, ir už jų kyšančias aklinas aukštesniųjų pastatų sienas, kurios, žinojo, slėpė kitus namus. Viename prie šiukšlių talpyklos besišliejančio pastato lange Hansis dažnai matydavo senyvo amžiaus moterėlę, apšviestą virpančios žvakių šviesos. Paaiškinau Hansiui, kad tai mūsų teta Marina, kuri nešvaisto veltui nė minutės ir leidžia dienas melsdama Aukščiausiąjį atleisti jos ir giminaičių kaltes, greičiausiai ir mano nuodėmes. Vieną miegamojo sieną ji buvo nuklijavusi šventųjų atvaizdais, prie šio altoriaus prarymodavo ištisas valandas.

Beveik visos tetulės mintys jau krypo anapilin ir sukosi apie artimuosius, taip pat ir vyresnėlį brolį Julių, jiems išties reikėjo užtarimo, mat grėsė pavojus sučirškėti kaitriose pragaro liepsnose.

Kai Lenkija prarado nepriklausomybę ir buvo padalyta, padorūs žmonės pasitraukė į užmiesčio dvarus, atsidėjo darbams,

labdarai ir maldoms. Juliukas nepasekė jų pavyzdžiu. Genamas ambicijų ir troškimo padaryti karjerą, jis stojo tarnauti okupantams rusams. Netgi padarė neatleistiną nuodėmę: siekdamas įtikti naujiesiems šeimininkams, išsižadėjo savo tėvų tikėjimo – katalikybės. Nukryžiavęs Tėvynę, Julius prikalė prie kryžiaus savo Bažnyčią ir priėmė atsimetusią religiją, kuri, nors ir prisidengusi krikščioniškumu, iš tiesų, kaip mokė klebonas, tarnauja pačiam Antikristui, o jis, beje, esąs pats caras.

Julius pražudė ne tik savo sielą, bet pasmerkė ir nekaltas savo vaikų dvaseles, pakrikštydamas juos stačiatikių bažnyčioje ir atitolindamas nuo tikrojo išganymo. To pasekmės ryškiai atsispindėjo dukterėčios Anos, priglaudusios Mariną, elgesyje: Ana nelankė nei stačiatikių, nei katalikų maldos namų, jos širdyje nebuvo Dievo. Ji apskritai neturėjo širdies.

Nusidėjėliai giminaičiai apsigyveno ne tik tetos Marinos vakarinėse maldose, bet ir sapnuose. Šie sapnai, beje, kaip ir panosėje šnabždamos maldos, buvo visad tie patys. Jie kartodavosi su nežymiais pakitimais ir, kaip ir pats poteriavimas, ją vis mažiau jaudino. Į vieną tokių sapnų sugulė tetos ankstyvos vaikystės prisiminimas: štai ji irstosi valtyje drauge su Juliuku, lenkiasi pažiūrėti ežero lelijų ar seka nardančias žuvis. Aplink juodu vikriai, it ant pačiūžų, čiuožia vandens vorai, ir kai valtis prisiiria prie nendryno, šimtai varlių liuokteli ir neria į vandenį. Juliukas, jau beveik vyras, su ja elgiasi meiliai, kalbina švelniais žodžiais, ir Marina jaučiasi tokia laiminga ją lengvai sūpuojančioje valtyje, tokia laiminga, kad trokšta tik vieno: jog ši akimirka tęstųsi amžinai. Tačiau net ir sapne jaučia, kad tai neįmanoma. Kad ežero krante, į kurį juos plukdo valtis, tyko kažkas slegiančio, grėsmingo ir baisaus.

Paskui regi Juliuką dėvintį prabangią, auksu žėrinčią valstybės patarėjo uniformą. Tai – Melo Tėvo uniforma, Blogio apdaras. Julius žengia plačiai atstatęs krūtinę, net nepastebėdamas Marinos, jį apsupa liturginiais rūbais išsidabinusių popų spiečius, keliantis troškius smilkalų debesis. Ant ilgų auksinių grandinių pakibusios smilkyklės siūbuoja ritmingais mechaniniais judesiais, it prisuktos, o paskui virsta milžiniškomis žirklėmis, nukreiptomis į ją.

Teta Marina dažnai sapnuodavo sūnėno Vitios mirtį. Mirties scena kartodavosi valstiečio pirkioje, tik vis kitomis aplinkybėmis. Paskutinį kartą regėjo Vitią vilkintį ilgais naktiniais marškiniais ir besistengiantį pasprukti nuo valstiečio, kuris su kirviu rankoje vaikėsi jį po pirkią ir kapojo visus iš eilės po ranka pakliuvusius daiktus: kėdę, palaikį stalą ar suolą, priversdamas krūptelėti arbatos pilną puodelį ir ant sienos kabantį Švenčiausiosios Mergelės, stebinčios šias gaudynes apstulbusiomis akimis, atvaizdą. Na, o paskui – kimus ir kraują stingdantis riksmas. Viešpats visada pagailėdavo tetos Marinos: apsaugodavo nuo Vitios mirties vaizdo, bet ne nuo riksmo, kuris kaskart priversdavo pašokti iš lovos, stipriai užgniauždavo kvapą ir dar ilgai neleisdavo užmigti nei užsimiršti maldoje.

Paskutinį kartą tai nutiko vieną tvankią vasaros popietę, kai teta Marina, net ir prabudus, tebegirdėjo kirvio trenksmą. Paskui susivokė: tai ne ją besivaikantis valstietis, o kaimynų malkas kapojantis kiemsargis Steponas. Malkinė stovėjo visai šalia, tetą pasiekė sakų kvapas, sumišęs su sąšlavų dvoku.

Kažin ar savo mirties valandą Vitia spėjo prisiminti visas padarytas nuodėmes ir už jas atgailauti? Vitios būta tikrai šaunaus vaikino, teta Marina negalėjo skųstis jo pagarbos stoka. Visa bėda, kad jis pakliuvo į Belzebubo pinkles ir pasuko klystkeliais.

Dar studijuodamas architektūrą, jis ėmė kėsintis į prancūzės mokytojos, kurią Ana buvo nusamdžiusi dukterims, dorovę. Teko vyti lauk tą besarmatę. Na, o vėliau kas ir besuskaičiuos, kiek tų moterų būta: tarnaičių, padorių ponių, nepatyrusių merginų... Visi šie nuotykiai baigėsi tuo, kad Vitia susimetė su savo kambarine, su ja netrukus susilaukė vaiko.

– Kodėl Vitia gyvena nuodėmėje, užuot ją vedęs? – kartą Anai pasiskundė teta Marina. – Jis juk laisvai samdomas architektas, joks darbdavys negalėtų uždrausti jiems tuoktis.

Ana atsakė:

– Kur nusiris mūsų pasaulis, jei reikės vesti visas vaikus užsitaisiusias kambarines?!

Nors prieš kitus Ana ir užstodavo brolį, širdyje jautėsi giliai įskaudinta. Jai visai nerūpėjo nuodėminga jo poelgio pusė: susimetęs su savo paties kambarine, brolis paprasčiausiai pademonstravo prastą savo skonį. Tas pavainikis buvo akis badanti dėmė, sutepusi gerą jų šeimos vardą. Su kambarinėmis ar virėjomis galima ir pasismaginti, tačiau tik jau neprisiimti nuodėmės vaisiaus tėvystės.

Žinoma, pasitaikydavo ir gerokai blogesnių atvejų: štai, pavyzdžiui, tolimam jų giminaičiui, jaunam karininkui, viena siuvėja žydaitė taip apsuko galvą, kad tas, negalėdamas jos vesti Rusijoje, sumanė drauge bėgti į Ameriką. Laimei, jo tėvams pavyko gauti sūnui priverstines atostogas ir išsiųsti gydytis į Nicą, kur lankydamasis lošimo namuose jaunuolis iš tikrųjų pasveiko. Paskui jis ėmė kilti karjeros laiptais ir „užaugęs“ aršiai pasisakė už žydų išvarymą iš Šventosios Rusijos.

Vitia, nujausdamas, kuria linkme papūtė revoliucijos vėjai, nusprendė sugrįžti į Vilnių ir, lydimas paauglio sūnaus, bandė netei-

sėtai pereiti sieną. Valstietis, pas kurį keleiviai apsistojo nakvynės, įtarė juodu turint nemenką sumelę ir naktį perrėžė Vitiai gerklę. Tėvo nužudymą regėjusiam sūnui pavyko pasprukti su pinigais.

Neverta sakyti, jog Vilniuje giminaičiai nepasitiko vaiko išskėstomis rankomis, šis nusprendė keliauti į Ameriką. Teta Marina jam padovanojo šv. Kristoforo atvaizdėlį, kuris būtinai padėsiąs perplaukti vandenyną, tačiau berniukas šiam jos poelgiui liko gana abejingas. Įsikišo atvaizdėlį į kišenę, lyg tai būtų paprasčiausias kelionės bilietas, pabučiavo tetai ranką ir dingo visiems laikams. Giminaičiai daugiau iš jo nesulaukė jokios žinios.

Kitas sūnėnas Kostia niekados nepasirodydavo Marinos sapnuose, bet ir jį ištiko ne ką geresnis likimas. Bedieviai Kostią sušaudė už tai, kad šis kadais tarnavo caro teisme viešuoju kaltintoju. Turbūt Kostia, priešingai nei kiti pasmerktieji, gavo laiko atgailai (kažin kiek žmonių jis pats buvo spėjęs pasiųsti į kartuves!) ir jo siela galėjo iškeliauti pas Viešpatį be papildomų tetos maldų.

Ši moterėlė, amžinai panirusi į poterius ar triūsianti žvakių ir spingsulių apsuptyje, priminė Hansiui jo paties senelę. Išblyškusi ir raukšlių išvagota oda, maži žingsneliai. Ji savo plonyčiais pirštais jam tiesdavo lėkštutes su sausainiais, džiovintais vaisiais ar razinomis. Senelė iškeldavo savo smulkutes rankas palaiminti šabo žvakių sidabro žvakidėje. Dažnai glausdavo prie savęs Hansį, nužvelgdama liūdnomis akimis, tarsi vaikas būtų su kokia kupra ar nudžiūvusia ranka. Mama, užsukdavusi aplankyti senelės į Josefovą[11] (bet ne anytos, kuri kaskart ją išvesdavo iš kantrybės), paaiškino Hansiui, kad senelė apgailestavo, jog jis negavo religinio ugdymo. Vargšė senolė jau seniai buvo praradusi bet kokią viltį sutikti rojuje savo vaikus, o ką jau kalbėti apie vaikaitį.

11 Josefovas – senasis žydų kvartalas Prahoje.

Hansiui buvo aštuoneri, kai mirė senelis. Tada jis labai stebėjosi, išvydęs senelę ir kitas moteris, visas basas, susėdusias ant žemų taburečių ar tiesiog ant grindų, nors namuose kėdžių tikrai nestigo. Senelių Vienos stiliaus kėdės netrukus persikraustė į jų namus, nes praėjus tik keletui mėnesių tyliai užgeso ir Hansio senelė.

Uždengti veidrodžiai, keistos spingsulės prie lango ir tyla, kurią protarpiais nutraukdavo kūkčiojimai ar maldos, sakomos Hansiui nesuprantama kalba. Tai nebuvo nei vokiečių kalba, kuria bendraudavo namie, nei čekų, kuria kalbėdavo gatvėje. Raudotojos meldėsi senąja hebrajų kalba, paaiškino mama, o jų maldos buvo nukreiptos į Visagalį; šis ritualas privalėjo tęstis septynias dienas ir užsibaigti liturgine fraze: „Dievas davė, Dievas ir atėmė." Ar Aukščiausiasis tikrai suprato šias maldas? Ir pajėgė jas pakęsti tokį ilgą laiką?

Senelę, kaip ir prieš tai jos vyrą, paguldė į juoda marška uždengtą medinį karstą ir paskubomis išnešė iš namų, it būtų vėlavę į traukinį. Hansis niekada neįsivaizdavo, kad Prahoje gali gyventi šitiek elgetaujančių žydų: apstulbo pamatęs jų minią kapinėse.

Seneliai iš tėvo pusės buvo visiška priešingybė mamos tėvams. Ypač senelis, besidomintis politika ir buvęs vokiečių liberalų partijos narys. Mielai ir neužsikirsdamas jis cituodavo savo mylimų vokiečių poetų eiles, ypač šias, kurios baigdavosi: *„Daß der Rabbi und der Mönch / Daß sie alle beide stinken."*[13]

Senelis tvirtino negalįs priimti religijos, kuri jį verstų laikytis šešių šimtų trylikos privalomų priesakų ir draudimų. Ir visgi liko įskaudintas, kai, mirus jo tėvui, Hansio proseneliui, sužinojo, jog šis sumokėjo vienam prašalaičiui, kad tas sukalbėtų už velionį

13 „Ar rabinas, ar vienuolis, / Abiejų vienodas dvokas", – citata iš žydų kilmės vokiečių poeto Heinricho Heinės (1797–1856) eilėraščio „Disputas".

kadišą[14]. Esi tikintis ar ne, tarė senelis, bet sukalbėti maldą už mirusį tėvą yra sūnaus pareiga.

* * *

Mano mama, nors ir praktikuojanti katalikė, niekada nesiliovė tikėjusi piktosiomis dvasiomis, kaip ir galimybe bendrauti su mirusiaisiais. Aiškiaregiai ir užkalbėtojai jai buvo it medus musėms. Spraga, pro kurią prasiveržė galingas šios naujos aistros gūsis antgamtiškumu pasižymintiems reiškiniams, atsivėrė vieną konkrečią dieną ir turėjo priežastį – tėvo suėmimą.

Tada dar nežinojome, kad, kaip rašo Solženicynas, „iš ano pasaulio nėra kelio atgal į šį pasaulį". Ir kad tarp šių dviejų pasaulių neįmanomas joks ryšys. Normaliomis aplinkybėmis, kai kuris nors iš artimųjų atsiduria už grotų, apie jo būklę žinome viską. Būna pokalbių, laiškų, yra gynėjai, teisėjai, vyksta teismo procesai, apie tai rašoma spaudoje. Tačiau sovietų teisingumui rūpėjo didžiausias slaptumas. Netgi kapų tyla, kas dažniausiai net nebuvo metafora. Tad suimtojo sutuoktiniui vertėdavo kuo mažiau viešintis, kad nereikėtų priminti, kam turįs dėkoti už savo trapią laisvę. Ir, kiek įmanoma, laikytis atstumo, netgi paduoti skyrybų. Kaltinamąjį tarsi prarydavo Leviatanas[15], kuris, mūsų atveju, nutolo nuo kranto grėsmingai mosuodamas uodega.

Anksčiau mano mamai užtekdavo nueiti pas čigonę, nuspėjančią ateitį iš delno, tačiau netrukus tas žūtbūtinis troškimas žinoti pastūmėjo ją ieškoti visų įmanomų informacijos šaltinių, neatmetant nė vieno, netgi spiritizmo.

14 *Kadišas* (hebr. *kadish* – šventumas) – malda už mirusiuosius.
15 Senajame Testamente (Ps 104, 26) minima milžiniška jūrų būtybė.

Išimtimi šiose desperatiškose okultizmo paieškose tapo lankymasis pas rabiną, garsėjusį aiškiaregystės dovana – jo prieškambaris buvo nuolat perpildytas žmonių. Iš tiesų jis buvo *cadikas* – šventuoju laikomas išminčius ir nesistengė vaizduotis esąs koks burtininkas. Smulkus, studijų ir maldų išsekintas seneliukas garbanų įrėmintu veidu ir gyvybingomis, tačiau amžinai liūdnomis akimis, tarsi reginčiomis jo tautos laukiantį likimą, su didele kantrybe ir gailesčiu išklausydavo žmonių nusiskundimus ir duodavo patarimų, kurie nuramindavo. Žmonės, taip pat ir mano motina, palikdavo rabino namus giedresni, tarsi būtų savomis rankomis prisilietę prie septynių tiesų durų.

VI. Sunku būti žydu

Mano draugė Dora buvo žydo advokato dukra, gyveno gretimame, kalvos papėdėje stovinčiame daugiabutyje. Tai buvo žavi rudaplaukė mergaitė storomis kasomis, kurios beveik paslėpdavo jos kiek išsikišusias atlėpusias ausis. Dora turėjo dideles, juodas ir gilias akis, kuriose lengvai pasiklysdavai. Šelmiškai guvi ir nesugadinta prietarų, ši mergaitė lengvai susibičiuliaudavo su nežydų vaikais. Hansį priėmė į mūsų būrį, nes šis buvo mano draugas, tačiau daugiausia dėl jo žydiškos kilmės ji Hansį ir erzino, šaipėsi:

– Koks gi iš tavęs žydas! Mūsų kalbos nemoki, į sinagogą nevaikštai, košerinio maisto nevalgai. Brolau, dangaus karalystę matysi kaip savo ausis. O dar radai draugą iš *škocim*[16]!

Draugas iš *škocim* buvau aš.

Mane nuliūdino žinia, kad Hansiui amžiams užsitrenkė dangaus karalystės vartai, ir aš stojau jo ginti:

– Tu juk pati turi draugą iš *škocim*.

Dora nejuokais užpyko:

– Mielasis, kada gi tu įsikalsi sau į galvą, kad ten, kur ginčijasi du žydai, *gojui*[17] geriau nekišti savo nosies.

Dora palietė skaudžią vietą. Kai likome vieni, Hansis prisipažino:

– Žmonėms neužtenka, kad aš prisistatyčiau kaip žydas. Trokšta, kad aš jausčiausi kaip žydas. O aš negaliu tapti kažkuo kitu, nei esu iš tikrųjų – Čekoslovakijos žydas, ir tuo didžiuojuosi.

Pamaniau, kad Hansis nebūtų taip didžiavęsis, jei būtų gimęs lenkų žydu.

16 *Škocim* (jid. *shkotsim* (dgs.), *sheygets* (vns.) – berniukai ar jaunuoliai nežydai.

17 *Gojus* (hebr. *goy* – tauta) – nežydas.

Mudu su Dora gerai sutarėme. Be kitų dalykų, mus vienijo bendra aistra *latkėms* – bulviniams blynams. Hansis anksčiau jų nebuvo matęs ir netgi, vargšas, atsisakė ragauti. Vis varvino seilę dėl tų savo *knedličkų* – džiovintos duonos kukulių.

Su Hansiu ir Dora sudarėme savitą trejybę. Iš tiesų prie mūsų dar prisijungdavo Icikas, Doros jaunėlis brolis, kuriam tėvas buvo prisakęs nepaleisti sesers iš akių kaskart išėjus į lauką ir, kaip dažnai nutikdavo, užsižaidus su kiemo berniūkščiais. Tačiau didžiojoje pievoje prie kalvos šlaito, kur mes įprastai rinkdavomės, visad būdavo koks kamuolį gainiojantis Iciko bendrametis. O ir mūsų kalbos būdavo tokios nuobodžios, kad, vos tik sąžinei leidus, Icikas nurūkdavo paskui kamuolį, neišleisdamas mūsų iš akių.

Dora buvo ne tik simpatinga, bet ir graži mergaitė. Ar ir ji turėjo uodegą? Suabejoti mane privertė teta Marina. Neaišku, iš kur teta apie mudu sužinojo, greičiausiai kiemsargis pritauškė, kad ponulis kiauras dienas trainiojasi su kažkokia *żydóweczka*, žydaite. Tačiau iš namų niekada neįsdavo Irka, geltonkasė batsiuvio duktė, kurios žemi langai rėmėsi į šaligatvį, greičiausiai tam, kaip tada galvojau, kad iš arčiau galėtų stebėti praeivių batus. Vieną dieną mane sutikusi teta Marina išrėžė:

– Gal ir neturėčiau to sakyti, bet esi jau didelis vyras. Ar žinai, kad žydės turi uodegas?

– Žinoma, kad žinau, teta. Kuri moteris jos neturi!

Teta neteko žado ir daugiau apie tai neužsiminė.

Iš tiesų Gogolio kazokas[18] kalbėjo apie senyvas moteris, anot jo, tikras raganas, tačiau juk nepasakysi to tetai Marinai, kurios jauna jau negalėjai pavadinti. Kad nežydės mergaitės neturi jokios uodegos, galėjau nedvejodamas patvirtinti, mat gražioji Irka

18 Turimas galvoje Nikolajaus Gogolio (1809–1852) apsakymo „Vijus“ (1835), paremto ukrainiečių mitologijos motyvais, personažas Dorošas.

prieš keletą metų buvo mano ne visai dorų, bet ne piktavališkų žaidimų draugė. Jei Dora ir slėpė kokią uodegą, ši negalėjo būti kitokia nei maža ir švelnutė kačiuko uodegėlė.

* * *

Kartą su Hansiu dykinėjome ant Žaliojo tilto, jungiančio miesto centrą su nesibaigiančia Kalvarijų gatve. Parimę ant tilto turėklo stebėjome, kaip po mumis, upės krantinėje, knibždėjo žydai, renčiantys iš medžio šakų kuklius trobesius.

– Pažvelk, šios trobos priglaus daugelį šeimų. Čia žydai melsis ir valgys *gefilte fiš*[1].

Hansis nerodė jokio susidomėjimo mano kalbomis.

– Igori, ar tu nekenti žydų? – netikėtai paklausė.

Sutrikau. Ar aš jų nekenčiau? Ar įmanoma nekęsti visos tautos? Pavyzdžiui, indėnų? Žinoma, sijų genties, lupančios baltiesiems skalpus, tai tikrai; tačiau juk būta ir gerų indėnų. Ar nekenčiau mus užpuolusių vokiečių? Taip, bet juk turėjau dėdę vokietį, kurio negalėjau nekęsti, nes tais, deja, retais kartais, kai dėdė užsukdavo į Vilnių, atveždavo nuostabių žaislų, tokių neįprastų ir įmantrių, jog net nedrįsdavau jais žaisti – bijojau, kad netyčia sulaužysiu. Kaip negalėjau nekęsti ir jo sūnų, savo pusbrolių. Nuoširdžiai nekenčiau vyrų su raudonomis žvaigždėmis ant kepurių, bet turėjau tam rimtą priežastį. Lietuvių? Galbūt. Jie vertė mokytis tos sudėtingos jų kalbos gramatikos. O žydų?

Hansis pasijuto uždavęs gluminantį klausimą.

– Jei nenori atsakyti, nereikia. Nesvarbu. Bet žinok, kad man gali pasakyti.

[1] *Gefilte fiš* (jid.) – įdaryta žuvis, tradicinis Europos žydų patiekalas.

– Tiesiog stengiausi suprasti, ką reiškia nekęsti.

– Trokšti, kad kuris nors žmogus ar tauta dingtų nuo žemės paviršiaus visiems laikams.

– Na, nesupykčiau, jei tas mušeika Jurekas iš mano klasės, deja, gerokai už mane stipresnis, pradingtų visiems laikams. Tačiau žydai, kodėl turėčiau jų nekęsti?

– Man sakė, kad visi jų nekenčia.

– O man jie visai patinka. Na, ne visai visi. Tu, pavyzdžiui...

– Kertu lažybų, Dora taip pat? – tarė nusišypsodamas.

– Būtent, Dora irgi. Tik ne tas mižnius jos brolis Icikas: vis painiojasi mums po kojom šnipinėdamas. O apskritai tai yra žydų, su kuriais draugauju, yra, kurių nepakenčiu, kaip ir kai kurių rusų ar lenkų. Tarp indėnų juk irgi esama gerų ir blogų. – Fenimoras Kuperis[30] tada jau buvo užkariavęs mūsų širdis.

– Bet aš pastebėjau, kad žodis *żyd* čia tariamas kaip įžeidimas ar kaip keiksmažodis.

– Dėl mano rusiškos pavardės mokykloje kiekvienas, kas tik nori mane įžeisti, apšaukia *kacapu*, ožiu. Arba tie, kas daugiau apie mane žino, pravardžiuoja *makaronščiku*. Kaip man derėtų elgtis? Kaskart duoti į snukį? Teatsakau: „Šikniau!" Ir tiek. Arba nusiviepiu ir sakau: „Na, ir ką?"

– Taip, bet tave taip vadina be neapykantos, tiesiog norėdami paerzinti ar įsiutinti. Su žydais kitaip...

Už mūsų driekėsi Kalvarijų gatvė, vedanti į Jeruzalimką – mažąją Jeruzalę, kuri išties priminė Šventosios Žemės miestą, mat čia gyveno vieni žydai. Vieniša stiebėsi Jeruzalimkos katalikų bažnyčia, piligrimų lankoma šventovė, aplink kurią iš pagarbaus atstumo spietėsi varganos krautuvėlės ir keletas užeigų. Tarp aukštai

30 Fenimoras Cooperis – XIX a. amerikiečių rašytojas, parašęs romaną *Paskutinis mohikanas* (*The Last of the Mohicans*).

įsikūrusios Jeruzalimkos ir upės driekėsi tankus spygliuočių miškelis, kurio ramybę nuolat drumstė religinės procesijos, kadangi jis glaudė keturiolika kryžiaus kelio stacijų. Giesmės nutildavo apačioje, Trinapolio bažnyčioje, stovinčioje greta vasarinės vyskupo rezidencijos.

Kaip galėjau nekęsti to, kas mane supo nuo seno ir kas buvo mano pasaulio dalis? Žydų gyvenimas, kaip tada tikėjau, buvo neatsiejamas nuo mūsų kasdienybės, laimėje ir nelaimėje.

Dar ir šiandien man sunku paaiškinti, kaip sugebėjau išaugti neužsikrėtęs antisemitizmo nuodais (už tai dėkoju Dievui). Augau išties saugioje salelėje, kur į žydus buvo žvelgiama be neapykantos, pagiežos ar pasidygėjimo, matant juos tokius, kokie buvo iš tikrųjų: gražūs ar bjaurūs, draugiški ar atgrasūs. Greičiausiai tą nulėmė mūsų šeimos, mišrūnės, tolerantiškos kitoms religijoms, šaknys bei, neabejotinai, liberali ir kosmopolitiška kultūra, paveikusi mūsų pažiūras ir paskatinusi su džiaugsmu sutikti Vasario revoliuciją (bet ne bolševikų Spalio perversmą), tai apsaugojo mus nuo bet kokio fanatizmo. Mūsų šeimoje teta Marina buvo išties išskirtinis reiškinys, dėl jos buvo šiek tiek nesmagu. Aristotelio veikale *Politika* perskaičiau, kad šiauriau esančių Europos kraštų gyventojai pasižymi drąsa, bet jiems trūksta išminties ir gabumų. Tai paaiškintų žydams parodytą lenkų svetingumą, kai viduramžiais iš Vakarų vyti žydai čia plūdo masiškai: jie nešė su savimi išmintį ir meistriškumą.

Mano tėvai niekada nekėlė sau klausimo: ar žydus reikia mėgti, ar jų nekęsti? Nuo pat vaikystės jie gyveno šalia žydų. Niekada nebuvo palikę savo žemės, kuri buvo gausiai apgyventa žydų, išskyrus trumpą Suomijoje praleistą laikotarpį, vykstant karui. Tėvas jiems rodė atvirą prielankumą ir pagarbiai atsiliepdavo apie jų

tikėjimą (kaip, beje, ir apie visų kitų). Tvarkydamas uošvės buto reikalus, dažniausiai kreipdavosi į žydų meistrus, nes šie, tėvo teigimu, dirbo sąžiningai ir nepriekaištingai. Mano mama jaunystėje mokėsi privačioje gimnazijoje, kurios didžiąją dalį mokinių sudarė pasiturinčių žydų dukros. Su keliomis jų mama vis dar artimai draugavo. Juodaplaukę, tamsaus gymio ir rudakę, ją pačią galėjai supainioti su žyde ar rome, o kartais žydų krautuvėlėse ją netgi užkalbindavo jidiš kalba, kurią mama, beje, puikiai suprato. Kai 1939-aisiais vienas iš mano brolių tuokėsi, mama paprašė buvusios bendramokslės iš konservatorijos būti liudininke, ir niekam tai nepasirodė keista.

Mano senelė buvo pernelyg gerai išauklėta moteris, kad reikštų fanatizmu užterštas pažiūras. Gali būti, kad giliai širdyje ji vis tik niekino žydus prasčiokus, nes šie priklausė žemesniam visuomenės sluoksniui, bet tikrai ne dėl jų kilmės. Žavėjosi pasiturinčiais žydais ir vertino jų gebėjimą tvarkyti piniginius reikalus. Jos pačios kapitalu nuo seno rūpinosi bankininkas žydas, su kuriuo senelę siejo ilgalaikiai ryšiai, grįsti pasitikėjimu ir draugyste. Kai jo nedidelis privatus bankas su visomis jame saugotomis senelės santaupomis pateko į trečiojo dešimtmečio krizės mėsmalę, sušlubavo senelės pasitikėjimas bankais, bet ne žydais.

Ir vis dėlto jei pritarsime minčiai, kad antisemitizmas veikia it koks virusas, tada vargu ar galėjau, augdamas šiuo virusu užkrėstoje aplinkoje, likti visiškai jo nepaliestas. Įtariu, kad giliai viduje, pačiose slapčiausiose sielos kertelėse, liko susipynę prietarų, baimių, pirmykštės neapykantos ar siaubo likučiai. Juk kartais būna, kad išsigąstame mumyse pačiuose slypinčios tamsos.

* * *

– *Biber!*

– *Biber, biber, biber!* – entuziastingas Hansio balsas nustelbė manąjį. Jų išvydo net tris, o aš tik vieną.

Hansiui žymiai geriau nei man sekėsi šis senovinis Vilniaus berniūkščių žaidimas. Tikriausiai prie glotnių prahiškių veidų pripratusi jo akis lengviau pastebėdavo plaukuotumą. Žaidžiant šį žaidimą, vaikščiojant gatve ar įsitaisius strategiškai svarbioje vietoje, reikėjo pirmam suspėti sušukti: „*Biber*", vos tik išvysdavai praeinantį barzdotą vyrą. Už paprastą barzdelę buvo skiriamas taškas, du taškai – už raudoną ar itin vešlią barzdą. Na, o už rabino ar popo barzdas buvo draugiškai skiriama po tris taškus.

Kuo arčiau senamiesčio, tuo dažniau aidėdavo žaidėjų šūksniai. Galiausiai turėjau pasiduoti: net jei ir būčiau pirmas pamatęs visą Sinedrioną[31], vis tiek nebūčiau įveikęs taškų skirtumo.

Į senamiesčio širdį vedančios gatvės jau tada buvo gausiai apgyventos žydų ar bent jau apstatytos jų krautuvėlėmis bei dirbtuvėmis. Iš Rūdninkų gatvės[32] pusės šis virsmas vyko palaipsniui, o Didžiosios gatvės dalyje atskirtis tarp žydų ir nežydų buvo ypač ryški.

Priešais vienas iš gražiausių laisvalaikiui skirtų vietų, tokių kaip senosios bažnyčios ar naujieji kino teatrai (kur mačiau nepamirštamus „Gungą Diną" ir „Snieguolę"), driekėsi senų viduriniosios klasės miestiečių namų eilė, ir niekas neišdavė apie už jų slypintį kitonišką pasaulį. Niekas, nebent tik purvinas kino teatriūkštis, kuriame mums buvo griežtai uždrausta lankytis ir į kurį, nepaisydami draudimo, dažnai užsukdavome, nes čia buvo galima pigiai pamatyti du kino filmus iš eilės, iš jų bent vieną vesterną.

31 Sinedrionas (nuo hebr. *Sanhedrin*) – senovinis žydų aukščiausiasis teismas.

32 Originale – *Rudnicka.*

Vienoje senamiesčio pusėje pasaulis tarsi snūduriavo drauge su ties kino teatrų afišomis ar parduotuvių vitrinomis stabtelėjusiais praeiviais, į durų staktas parimusiais krautuvininkais, kurie kantriai lūkuriavo, kol kokia smalsesnė musė įsipainios į jų voratinklį, ar vežikais, prisnūdusiais kartu su arkliais senosios rotušės šešėlyje (kadaise ji, nepaisydama politinių pažiūrų, po savo stogu buvo priglaudusi tiek Napoleoną, tiek jį nugalėjusį Kutuzovą).

Norint patekti į tą kitonišką pasaulį, reikėjo tik pasukti į kai kurias siauras gatveles, beveik nepastebimus perėjimus, ir tave užliedavo gyvybiškumo proveržis, stiprus balsų ir kvapų srautas, skurdo ir nešvaros reginys. Vežimėliai su sunkiais kroviniais, traukiami ar stumiami iškart kelių vyrų, kurie vienas kitą ragino, įžeidinėjo ar rėkaliojo ant kelią pastojusių praeivių, užvažiuodavo ant gatvės prekiautojų, išdėliojusių savo prekes tiesiog ant šaligatvių. Daugelis gatvių apskritai buvo be jų ir tokios siauros, kad, susidūrus dviem vežimėliams, vienam neišvengiamai tekdavo sukti atgal. Arklio traukiamas ekipažas, ar *drožkė*, ne juokais sutrikdydavo šių gatvelių gyvenimą ir pritraukdavo būrius iš džiaugsmo ir jaudulio kvykaujančių bamblių. Patys mažiausieji, priklausomai nuo orų, dėvėdavo vien trumpus marškinėlius ir ropinėdavo tarp šiukšlių keturiomis, atstatę savo nuogus užpakaliukus. Gatvelių sankirtose, kur kaupėsi pats įvairiausias šlamštas, stoviniuodavo murzini elgetos. Čia apsupdavo gerklinis, jausmingas ar susierzinęs kalbėjimas: atrodydavo, kad visi su visais pykstasi. Apraizgydavo, giliai į odą įsiskverbdavo gatvėje kepamos silkės kvapas. Didžiuliai mediniai kubilai, pilni marinuotų, sūdytų ar rūkytų silkių, taip pat paskleisdavo į gatvę tirštus kvapus. Šimtamečiai namai, suklypę, kreivais stogais, rėmėsi vienas į kitą.

Keli pakampiais besišlaistantys vaikėzai, įvertinę mus kaip įsibrovėlius, ieškodami priekabių, šiurkščiai mus puolė. Apsigyniau tinkamais jidiš kalbos keiksmažodžiais, kurie pasitarnavo kaip leidimas praeiti. Atsidūrėme toje miesto dalyje, kur jidiš kalba besąlygiškai viešpatavo. Daugelis vietinių čia apskritai nekalbėjo jokia kita kalba, netgi lenkų, ir niekada nepalikdavo kvartalo, nebent ką nors išlydėdami ar patys iškeliaudami į kapus.

Nešvara čia dvelkė senumu, ir galėjai pajusti lygiai tokį patį ilgai trunkantį skurdą. Už kvartalo skriejo automobiliai (kurių Vilniuje dar buvo nedaug, bet visgi skriejo), griozdiški „Arbon" autobusai sunkiai judėjo miesto gatvėmis, čirškė telefonai (jų mažai kur buvo, bet visgi čirškė), spindėjo krautuvių vitrinos, pagrindiniai miesto fabrikai prisipildė naujų įrenginių – visa tai kėlė įspūdį, kad pasaulis verda. Priešais namus žydėjo medžiai, buvo gėlynų, pievelių. O čia, nepaisant tiršto žmonių knibždėjimo gatvelėse, šurmulio, pasaulis atrodė sustingęs ir nepajudinamas, o laikas sustojęs it Gibeono saulė[33]. Diena čia buvo suskirstyta pagal laiką, skirtą maldai kalbėti, amatininkai kantriai kartodavo įprastus judesius, šimtai tikinčiųjų leisdavo dienas palinkę ties šventaisiais raštais, vaikai *ješivų*[34] suoluose kartodavo lygiai tuos pačius žodžius kaip ir prieš penkiasdešimt, šimtą ar penkis šimtus metų. Iš tiesų niekas čia nebuvo pakitę: senieji įstatymai, religinės mokyklos, ritualinės pirtys, gestai, vaišės, keitimasis dovanomis – viskas privalėjo likti kaip buvę ir per ateinančius penkiasdešimt, šimtą, penkis šimtus metų.

Žinoma, buvo tokių, kurie sekė paskui kitus dievus, tačiau dauguma vis tik gyveno tarsi suakmenėję, niekur nenorėjo iš čia vykti, netikėjo tuščiais laimės ir geresnio gyvenimo pažadais, nes

33 Aliuzija į Joz 10, 12.

34 *Ješiva* – aukštoji žydų religinė mokykla.

jautėsi saugūs maloningo Dievo prieglobstyje. Jiems tik rūpėjo neprarasti Visagalio malonės, „vienintelės priežasties, dėl kurios verta gyventi“.

– Ar tu gali įsivaizduoti čia savo gyvenimą? – paklausiau Hansio.

Kartais jaučiame savotišką malonumą kankinti tuos, kuriuos mylime. Jis pažvelgė į mane apstulbęs:

– Kodėl turėčiau čia gyventi? Su šiais žmonėmis aš neturiu nieko bendra!

Hansis atminė, kad tėvas buvo pavadinęs žydų kvartalą anachronizmu. Sudėtingas žodis, kone keiksmažodis, kurio reikšmės Hansis iki galo nesuprato, bet suvokė, kad niekas, net ir tėvas, šios vietos nemėgo.

Grįžus iš išvykos po „viduramžius“, Dora mus apšvietė:

– Tik pagalvokit, *cimesą*[35], kurį mes valgome kiekvieną dieną, žmonės, gyvenantys ten, iš kur dabar grįžote, gali sau leisti tik retsykiais, per didžiąsias šventes. Per *Pesach*[36] – slyvų *cimesas*, per Kūčkų šventę[37] – morkų. Ir kol mes dorojame lydekas, jie turi tenkintis keptomis silkėmis. Tad tegyvuoja komunistai!

Dora tai ištarė provokuojamai, žvilgčiodama mano pusėn. Norėjau jai atrėžti, kad nuo tada, kai komunistai išsivedė mano tėvą, pamiršau lydekų skonį (ir išvis, tos lydekos man nerūpėjo: jos visad būdavo pilnos ašakų), bet čia man į pagalbą atėjo Hansis:

35 *Cimesas* (jid. *tsimes* – skanumas) – tradicinis Rytų Europos žydų patiekalas, kurio pagrindą sudaro morkos ar džiovintos slyvos.

36 *Pesach* – septynių dienų pavasario šventė, per ją minimas žydų išlaisvinimas iš Egipto vergijos.

37 Kūčkų šventė – liaudiškas, dažniausiai nežydų vartotas *Sukot* šventės pavadinimas. *Sukot* – septynių dienų rudens šventė, žyminti, kad iš Egipto vergijos išėję žydai ilgai klajojo dykumoje prieš ateidami į Pažadėtąją žemę.

– Nejau manai, kad, atėjus komunistams, visi kasdien valgysime pyragus? Greičiau jau niekas ir niekada jų nebevalgys, net ir per Kūčkų šventę.

Hansis tebeatminė alkį, patirtą 1939-aisiais per keturiasdešimt dienų trukusią sovietų okupaciją.

Karaimas Dovydas, tądien užsukęs manęs aplankyti, su pasimėgavimu stebėjo mūsų ginčą ir pamokomai tarė:

– Dievas pastatė laiptus tam, kad vieni jais kiltų, o kiti leistųsi.

Turbūt neverta net sakyti, jog karaimai, visada nusiteikę kilti laiptais, gyveno pasiturinčiai.

* * *

– Nebegaliu pakęsti šių purvinų skarmalių, – visa gerkle plyšavo Konradas. Jis niršo ant *Ostjuden*, Rytų Europos žydų. – Prahoje taip nesigėdijau savo žydiškos kilmės, bet čia ne tas žodis, kaip man gėda. Visiems sakau, kad esu čekas, ir viskas. Tegul keliauja jie į Jeruzalę murmėti tų savo maldų.

– Būtent, mes nesame žydai, – pritarė Dovydas. – Man žydai yra tie, kurie vaikšto į sinagogą, laikosi įsakymų ir draudimų, meldžiasi, jei gali, kiekvieną dienos valandą. Aš to nedarau. Niekada nemokėjau Prahos bendruomenės mokesčio. Nežinau net, kurioje pusėje kabinamas *mizrach*[18]. Prisiekiu, nežinau, kurioje pasaulio dalyje gyvena jų Dievas.

Nuodėmės istorija – taip vadinosi žymus Žeromskio[19] romanas, ir kai po metų nuėjau jo skolintis iš kaimynės (tada visi

18 *Mizrach* (hebr. „rytai“) – spalvota lentelė, kabinama ant rytinės namų ar sinagogos sienos, kuri nukreipta į Jeruzalės pusę.

19 Stefanas Żeromskis (1864–1925) – lenkų prozininkas ir dramaturgas, romano *Dzieje grzechu* (*Nuodėmės istorija*) autorius.

knygynai ir bibliotekos jau buvo uždaryti), ši akimirką sudvejojo ir, prieš duodama man knygą, paklausė:

– Ar tikrai mama tau leidžia skaityti šį romaną?

Kartą nusivedžiau Hansį į Safjanikų[40] gatvę, į nuodėmės kvartalą. Visiški kvailiai, atėjome čia ankstų rytą ir radome vien ramią, tebesnaudžiančią gatvę bei moteriškę, purtančią kilimus. Paskui prie vieno lango priėjo apsnūdusi raudonplaukė mergina, šis vaizdas mums paliko gilų įspūdį. Net ir pilvotos moterys tada mums buvo nuodėmės įrodymas. Neseniai padarytos, dar šviežios, karštos nuodėmės.

Kas yra nuodėmė ir nuodėmingas veiksmas, buvo visiškai nežinoma Hansiui, kuris nėjo išpažinties ir vadovavosi paprastomis taisyklėmis: tam tikrus dalykus privaloma daryti (pavyzdžiui, valytis dantis), o tam tikrų ne (meluoti, išduoti bičiulį). Tačiau aš, nors ir vykdžiau išpažinties prievolę bei kantriai atsakinėjau į tam tikrus popo klausimus (ar lieti save? kaip dažnai?), nepajėgiau susieti nuodėmės (kurios esmė gan aiški: nevok, nežudyk) su tam tikrais mano ar bičiulių neva gėdingais veiksmais. Ir kodėl turėjome jų gėdytis? Juk šunys tai darė nuolat ir viešai. Moterys išdidžiai vaikščiojo atkišusios pilvus, už tai netgi susilaukdavo pagyrų. Mūsų namuose apie tai buvo kalbama gana laisvai, deja, dažniausiai prancūziškai. Jei iškildavo abejonių, galėjau drąsiai kreiptis į brolį, iš jo susilaukdavau itin išsamių atsakymų. Išskyrus tąkart, kai pasidomėjau:

– Kaip moterys tarpusavyje mylisi?

Brolis nenorėjo atsakyti, o gal ir pats nelabai žinojo.

Hansio tėvas niekada neaiškindavo. Paprastai nusiimdavo akinius, juos pasukiodavo rankoje ir tardavo:

40 Dabartinė Maironio gatvė.

– Dar per anksti. Viską sužinosi, kai paaugsi.

Užtat keturiasdešimt prahiškių apie tai nuolat ir mielai plepėjo ir tik retsykiais kuris nors primindavo, kad tarp jų yra „vaikas“.

Tai buvo kažkas tokio, kas mus vienu metu viliojo ir gąsdino dėl dar neatskleisto paslapties šydo. „Bet vieną gražią dieną tai nutiks, – sakydavome. – Ir tai bus didi diena!“

Per trumpą lietuvių valdymo laikotarpį laikraščiuose mirgėte mirgėjo pranešimai apie tai, kas vyko Lenkijoje, mat vokiečiai puikavosi kiekvienu sušaudymu it tikru kariniu laimėjimu. Vokiečių okupuotoje Lenkijoje žmonės buvo suimami, deportuojami, išvežami iš namų. Šaudymai vyko kasdien, mirė ne tik pavieniai asmenys, bet ir grupės, ištisos šeimos. Lenkai ir žydai tapo pagrindiniais šių siaubingų veiksmų taikiniais: siekta užkirsti kelią bet kokiam beprasidedančiam pasipriešinimui. Be to, norėdami pasityčioti iš žydų, vokiečiai padeginėjo ar plėšė sinagogas; tiesa, iš pradžių nesistemiškai, lyg tarp kitko, progai pasitaikius.

Kitas žinių šaltinis, neoficialus, bet kone visada patikimas, buvo patys žydai, jie nežinia kokiais būdais sugebėdavo įveikti naujai iškilusias sienas, kurios atskirdavo šeimas, tikinčiųjų bendruomenes, nutraukdavo prekybą. Dar nuo seno Vilniaus apylinkėse klestėjo kontrabanda, todėl ir dabar vyko neteisėta prekyba uždraustomis naujienomis. Žmones pasiekė žinia, kad ant Lietuvos Brastos tilto NKVD agentai perdavė savo kolegoms iš gestapo penkis šimtus septyniasdešimt Vokietijos piliečių, kurie buvo išvaromi iš Rusijos, nes tėn buvo nepageidaujami kaip svetimšaliai. Tai buvo vokiečių komunistai, savo laiku slapstęsi nuo persekiojimo Sovietų Sąjungoje, beveik visi jie buvo žydai.

Žmonės pasakojo dar vieną kraupią istoriją. Baigiant aplaistyti kažkokį bendrą reikalą, kai paskutinio naminės butelio dugne išgėrovams pradėjo rodytis ne tik balti arkliai, bet ir, pasitelkus likusią vaizduotę, vienas kitas velniūkštis, puskarininkis iš NKVD pasienio dalinio („žaliųjų kepurių"), garsiai kvatodamas, pasidalijo su šeimininkais be galo juokinga istorija. Pasienietis ėjo sargy-

bą prie Bugo upės, kuri dabar dalijo Lenkiją į dvi dalis. Netikėtai kitame krante jis pamatė SS vaikinus, vedančius šimtą grandinėmis sukaustytų kalinių. Dalis jų, be jokios abejonės, buvo žydai civiliai. Kiti, sprendžiant iš apiplyšusių uniformų, turėjo būti karo belaisviai lenkai, greičiausiai irgi žydai. Pasiekę upės krantą, vokiečiai išstūmė kalinius ant ledo, kuris vis dar kaustė Bugo vandenis, nors upės pakrantėse jis jau buvo nutirpęs.

– Buvo balandžio mėnuo. SS tikėjosi, kad ledas neatlaikys žmonių svorio ir įlūš, – pasakojo pasienietis. – O ledas nelūžo. Kaliniai it pamišę pasileido bėgti per Bugą, slysdami ir virsdami vienas ant kito. Kai jie pasiekė mūsų krantą, iššovėme, pirma į orą, na, o paskui – kad suprastų, jog nejuokaujame, – į jų pusę, kliudydami smėlį po kojomis. Įbauginti jie ėmė trauktis atgal ir, vokiečiams taip pat atidengus ugnį, susispietė ties upės viduriu, pasimetę, su vis didėjančiu siaubu, po kojomis girgždant ledui. Laimei, išgirdęs šūvius prisistatė mūsų vyresnysis, kuris akimirksniu sumojo, kas čia vyksta. Mūsų sąjungininkai vokiečiai nenorėjo laužyti susitarimų: permesti žmonių į sovietų teritoriją. Norėjo tiesiog paskandinti juos Bugo upėje, bet nežinojo, kaip bus su ledu. O juk viskas labai paprasta. Vyresnysis įsakė numesti porą rankinių granatų: atsivėrė kelios duobės, ledas ėmė skilti ir upė akimirksniu prarijo visus ligi vieno. Išgirdusios šūvius ir sprogimų gausmą nuo žemės pakilo šimtai varnų, jos ėmė sukti ratus aplink skenduolius ir krankti it apsėstos. Na ir reginys tada buvo, na ir prisijuokėm! – ir kareivis nevykusiai pamėgdžiojo varnų krankimą.

Namų šeimininkas, beje, žydas, akimirksniu išsiblaivė ir prikimusiu balsu paklausė svečio, ar visi žuvusieji išties buvo žydai.

– Koks gi skirtumas... – tarstelėjo anas. – Civiliai – tai tikrai žydai. O kiti... žuvys težino, – ir vėl nusikvatojo.

Po geros savaitės ši istorija pasklido po visą Vilnių ir jo apylinkes. Čia dar tik užkandis, pamatysit, tikino kai kurie.

* * *

Netrukus beveik slapta sugrįžo sovietai ir šįkart pasiglemžė visą Lietuvos teritoriją. Žlugo bet kokios prahiškių viltys išvykti iš šalies. Jų ilgai trukusios ir atkaklios pastangos įvairiuose Kauno konsulatuose gauti bent jau tranzitines vizas, kokias, pavyzdžiui, išduodavo Japonijos konsulatas, pasirodė bergždžios. Liko vien prisiminimas apie Amerikos konsulato prieškambarį, kuris atrodė tarsi sinagoga, pilna žydų ortodoksų, per *Jom Kipur*[41] šventę. Tai buvo rabinų mokyklų mokiniai, pabėgę iš Lenkijos drauge su savo mokytojais.

Visos atstovybės ir konsulatai buvo uždaryti arba iškeldinti. Norint vykti į Maskvą, į kitas atstovybes, reikėjo specialaus leidimo ir, net jį gavus, nebuvo paprasta išvykti: Sovietų Sąjunga nebuvo Lietuva, į kurią galima įvažiuoti ar išvažiuoti, kada panorėjus. Vilniuje prahiškiai turėjo savo būstą, įsiliejo į vietos bendruomenę, niekam nekrito į akis. Jei būtų bandę išvykti ar bent užsiminę apie leidimą, kas nors galėjo pradėti domėtis, kas jie tokie, ką čia veikia, kodėl jie čia, o ne Prahoje. Ir viskas būtų baigęsi tuo, kad jie būtų buvę atiduoti vokiečiams.

Ant jų tarsi nusileido koks perregimas gaubtas ir atskyrė nuo išorinio pasaulio. Naujienos iš užsienio, kurios ateidavo retai, būdavo perfiltruojamos ir atrenkamos: nė žodžio apie žydų likimą vokiečių okupuotose teritorijose. Dažniausiai, neslepiant pasitenkinimo, buvo pranešama apie vermachto skinamas pergales prieš

41 *Jom Kipur* (hebr. išpirkimo diena) – rudenį minima Dievo teismo diena, kurios metu visa bendruomenė susiburia sinagogoje ir recituoja atgailos maldas.

Vakarų plutokratijas (tik gerokai vėliau bus paviešintas slaptas Molotovo–Ribentropo pakto antrasis protokolas, kuriame buvo numatyta malšinti visas prieš sąjungininkę nukreiptas pasipriešinimo ir propagandos apraiškas). Neliko nieko kita, kaip klausytis BBC žinių – tai gan rizikinga veikla, už kurią grėsė rimta bausmė ir kurią tekdavo vykdyti slapčiomis, geriausia, kaip ir pasiduodant tam tikroms savo ydoms, visiškoje vienatvėje.

Užtat po šiuo gaubtu netilo kurtinantis triukšmas. Rytą ir vakarą, ištisomis valandomis iš radijo imtuvų, garsiakalbių, laikraščių ir plakatų veržėsi saldžiabalsių, egzaltuotų ir jaudulingų balsų srautas: dainos ir himnai, lozungai ir skambios frazės, kurios liaupsino, garbstė ir šlovino galingą sovietų liaudį, kuriai turi pavydėti visi pasaulio darbininkai, jos pasiektus laimėjimus, naujosios konstitucijos saulę, darbininkų ir valstiečių kariuomenės galybę ir ypač Didžiojo Vado išmintį. Tačiau visa tai truko neilgai.

* * *

Vasara prabėgo greitai, užleisdama vietą ilgai ir atšiauriai žiemai. Sovietų valdžia nenuilsdama stengėsi pertvarkyti keturioliktąją Respubliką pagal savo valstybės pavyzdį. Iš mano klasės pradingo Nukryžiuotasis, vietoj jo atsirado portretas, iš jo žvelgė rūstus ūsuotis, kurio neturėjome nei bijoti, nei žavėtis: privalėjome jį mylėti (po daugelio metų perskaitysiu ponios Zinaidos Neigauz Pasternak pareiškimą: „Mano vaikai pirmiausia myli Staliną, o tik paskui savo mamą“). Ūsuotis atrodė visiškai abejingas tam, ką aš išdarinėjau su savo mokykline chrestomatija. Tai buvo storiausia mokyklinė knyga, kurią mėgau dėl skaitinių įvairovės, ji palaikė man draugiją per ypač nuobodžias pamokas. Senelės ir mūsų

namuose su knygomis reikėjo elgtis pagarbiai. Už keverzojimus ar paprastus pabraukimus galėdavai patekti į rimtą bėdą.

O dabar suaugusieji man davė leidimą, netgi vertė niekinti, draskyti, niokoti knygas. Privalėjau išplėšti tam tikrus puslapius, išbraukti ar uždengti ir paslėpti ištisus skyrius.

Mano naujoji mokykla buvo Antakalnio pakraštyje, tai buvo milžiniškas modernus pastatas, primenantis amerikietišką dangoraižį. Ji it košmaras įsiveržė į mano pasaulį, pakeisdama jaukią ankstesniąją mokyklą su penkiomis ar šešiomis klasėmis, kur visi gerai pažinojo vienas kitą. Tame dangoraižyje, toje klasėje jaučiausi pasimetęs, ten buvo pilna nepažįstamų vaikų, kurie buvo abejingi man, o aš abejingas jiems. Bet, prisipažinsiu, užduotis puslapiuose braukyti ištraukas, susijusias su religija ar šalies istorija, man visai patiko: pirmą kartą gavau oficialų leidimą sunioko-ti pusę mokyklinio vadovėlio. Reikės mažiau mokytis, džiūgavau.

Senyvas, tiesiais apyžiliais plaukais mokytojas kantriai diktavo puslapių numerius, skyrių ar eilėraščių pavadinimus, kuriuos turėjome išbraukti. Stengėsi neparodyti šio darbo keliamos kančios, vis dėlto jo veido išraiška buvo panaši į šuns, tupinčio prie tuščios lėkštės, iš kurio ką tik atėmė pačius skaniausius kąsnelius. Tik vieną kartą mokytojas nesusilaikė.

Tai nutiko per didžiųjų raidžių rašybai skirtą pamoką. Mokytojas paaiškino, kad, priešingai nei ligi šiolei, žodis „Dievas“ bus rašomas iš mažosios raidės. Mūsų Dievui nuo šiol suteikiamas žemesnis rangas, jis sugretinamas su kitais senovės dievais, atsiduria tarp vagių dievo[41] ir Veneros. O žodis „partija“ bus rašomas iš didžiosios „P“, kaip ir „Penkmečio planas“.

– Juk partijų yra daug, – kažkas norėjo pasirodyti sąmojingas.

41 Turimas mintyje Merkurijus.

– Ne, partija tėra viena.

– Dievas irgi...

Pamokos pabaigoje mūsų laukė trumpas diktantas, pilnas tikrinių vardų, valstybių pavadinimų ir kuklaus dievybių sąrašo. Kažkas panašaus į: „Jonas tarė: „O dieve, pamečiau Partijos bilietą.“ Vienas mokinys paklausė:

– Ar Jėzaus vardą irgi rašyti iš mažosios raidės?

Mokytojas atsakė:

– Jo vardo nebūtina rašyti. Jėzų galima nešiotis širdyje.

Ir atsukęs mums nugarą ilgai žvelgė pro langą: mokyklos kieme šėlo kita klasė, išliedama savo įtūžį ant nekalto kamuolio.

Tą pačią dieną į klasę užsuko naujasis mokyklos direktorius, jaunas vyriškis, garbėtroška ir siekiantis idealų, nepraleidžiantis progos pamokyti mokinius. Tąsyk taip pat nesiruošė tylėti ir, liepęs sėstis į vietas, rėžė be pabaigos ir vargiai suprantamą kalbą, kurios niekas nesiklausė ir kurios atskiros nuotrupos mus pasiekdavo nevalingai, it musės zvimbimas. Direktorius dėstė lygiai tą patį, ką kasdien nugalėtojo tonu kartojo laikraščiai, radijas ir netgi kalendorių lapeliai.

Mano veide nevalingai atsirado pašaipi šypsenėlė, kuri buvo iškart pastebėta ir atitinkamai įvertinta.

– Tu, – stambus ir plaukuotas direktoriaus pirštas su tamsia, greičiausiai nešvaria panage nukrypo tiesiai į mane. – Kas čia tau juokinga?

– Nieko, drauge direktoriau. Aš visada geros nuotaikos, – atsakiau nesivaržydamas. Priešingai nei senieji mūsų mokytojai, šie nauji direktoriūkščiai man nekėlė nei baimės, nei pagarbos.

– Tuoj mes išmušime tą linksmumą, – pagrasino ir užsirašė mano pavardę. Liūdnomis, mušamo šuns akimis į mane pažvelgė mokytojas, maldaujamai, kad nebekrėsčiau kvailysčių.

Buvome priversti klaidžioti po tamsią akronimų ir žodžių monstrų, sulipdytų iš įvairių žodžių dalių, girią. Šie naujadarai atrodė sunkiai suprantami, tačiau privalėjome juos tarti su pagarba. To laikotarpio Lenkijoje reti akronimai „gaudavo teisę į pilietybę", kaip, beje, ir ikirevoliucinėje Rusijoje. Rusų liberalų partija naudojo akronimą „KD", o jos nariai vadino save kadetais. Šis trumpinys žymiai mažiau baugino nei tam tikri akronimų palikuonys, tokie kaip čekistai ir enkavėdistai. Anot mano tėvų, bjaurastis, su kuria geriau neprasidėti.

Prie partijos, nuo šiolei prižiūrinčios mūsų gyvenimus, akronimo – šios didžiųjų raidžių sienos – šliejosi tarp skliaustelių pasislėpusi mažoji „b"[43]. Mes pasimėgaudami kankinome mokytoją: kaip, tariant pavadinimą, suprasti, kad naudojami skliausteliai, kaip reikia tarti šitą „b": pusbalsiu ar kaip nors ypatingai judinant lūpas, o gal, surizikavau, bliaunant kaip ožiui.

* * *

Namo grįžau sausakimšu autobusu. Kažkuris keleivis kitam netyčia užmynė ant kojos.

– Ei, atsargiau, tu, utėlėtas žyde! – ėmė protestuoti auka.

Civiliais rūbais apsirengęs vyriškis prasiskynė kelią pro keleivių minią, mandagiai paėmė auką už parankės ir išlaipino pirmoje stotelėje. Ar tam, kad apžiūrėtų nukentėjusią koją? Autobuso keleiviai susilaikė nuo bet kokių komentarų, tik iš atsargumo kuo toliau pasitraukė nuo krikščionių kojų mindytojo, likusio stovėti kalta veido išraiška. Privažiavus galutinę stotelę, viena moteris su pilnu krepšiu paklausė:

– Ir kaip mums dabar į juos kreiptis?

43 VKP(b) – Rusijos komunistų (bolševikų) partijos pavadinimo santrumpa.

1941-ųjų birželio 22-osios rytą tėvai pasiuntė Hansį užimti eilės, nusidriekusios prie krautuvės, kur buvo žadama dalyti cukrų – jo stigo jau dvi savaites. Buvo girdėti griaudėjant, bet niekas nekreipė į tai dėmesio – veikiausiai tai būta audros kažkur toli. Hansis ramiai įsitaisė ilgos eilės gale ir ėmė lūkuriuoti, kol atsivers Sezamo vartai. Žmonės buvo sudirgę, nes sekmadienio rytą teko anksti keltis, tačiau vengė viešai rodyti savo nepasitenkinimą. Staiga iš kaži kur išdygęs tipelis uždususiu balsu vienam iš minios pranešė, bet taip, kad ir kiti girdėtų:

– Molotovas per radiją ką tik paskelbė, kad prasideda karas. Vokiečiai mus užpuolė.

Žmonės žaibiškai išsiskirstė, ir Hansis galėjo įsigyti cukraus nestovėdamas nesibaigiančioje eilėje. „Tegyvuoja karas!" – džiūgavo mintyse.

O štai Zdenekas kone kraustėsi iš proto:

– Nebenoriu daugiau į amžinąjį Reicho glėbį, – spygavo. – Nebenoriu jų smarvės, jų įsakymų. Viskas, nešdinuosi iš čia. Jūs likit, jei norit, aš tai jau tikrai ne.

– Ir kurgi tu ruošiesi nešdintis?

– Į Rusiją. Bėgsiu drauge su rusais, jei reikės!

Zdenekas buvo nenuspėjamas žmogus, ir jo sprendimą buvo galima suprasti. Tačiau visiems nuostabą sukėlė Raulis. Stambus it meškinas, jis visad tūnodavo kampe nepraverdamas burnos ir klausydamasis kitų. Tačiau šįkart ją pravėrė:

– Zdenekai, vyksiu drauge su tavimi.

Niekas nežinojo, kuria kryptimi pajudės frontas: link Berlyno ar link Maskvos. Žinant vermachtą, buvo galima spėti, kad link

Maskvos, ypač išvydus, į kokią paniką puolė sovietų valdžia, suskubusi deginti archyvus ir sprukusi iš čia su šeimomis bei vietiniais kolaborantais, kulnais nesiekdama žemės. Du būsimi bėgliai nuskubėjo į traukinių stotį, bet rado ją aklinai užblokuotą NKVD kareivių ir apsuptą triukšmingos minios, kurios didžiąją dalį sudarė žydai, veltui bandantys prasiveržti į vidų. Buvo įleidžiami tik tie, kurie pateikdavo tam tikrą popierių, o šio mūsų bėgliai neturėjo ir nesugebėjo gauti, mat nerado nė vieno veikiančio skyriaus. Kol vokiečiai neskubėdami bombardavo Vilniaus miestą, du bičiuliai karštligiškai ieškojo išeities – surado vieną geležinkelininką, už porą dolerių pažadėjusį nuvesti juos į peroną. Ten jau patys turėsią galvoti, kaip išsisukti.

– Būkit atsargūs ir ginkdiev nebandykit papirkti enkavėdistų, jei nenorit prisišaukti bėdos, – patarė geležinkelininkas prieš įlaipindamas juos į jau kone sausakimšą traukinį.

Po kelių valandų kariškiai leido žmonėms patekti į geležinkelio stotį ir šturmuoti į penktąjį kelią atvykusį traukinį. Zdeneką ir Raulį priglaudęs traukinys lėtai pajudėjo, palikdamas už savęs visišką sumaištį: vaikų verksmą, motinų šūksnius, besimaišančius šaukiamųjų vardus, ant žemės išmėtytus lagaminus, kurie kliudė praeiti, bei valdingus vyriškus balsus, veltui bandančius grąžinti rimtį ir tvarką.

Surado dvi laisvas vietas kupė, kurią jau buvo užėmęs vienas valstybės tarnautojas rusas, nutukęs ir žliaugiantis prakaitu, jį lydėjo du padėjėjai, kurie nenuleido nuo tarnautojo akių ir akimirksniu nuspėdavo kiekvieną jo įgeidį. Priešais sėdėjo dar du keleiviai: įbaugintas tylenis nustėrusiomis akimis ir smulkaus sudėjimo akiniuotis, besistengiantis šypsotis unisonu su kitais.

Traukiniu keliavo daug sovietų tarnautojų su šeimomis, daugybė žydų, keli lenkai ir beveik nė vieno lietuvio. Begalė vietoje nenustygstančių vaikų lakstė vagonų koridoriais, pripildydami juos džiaugsmingo krykštavimo, tuo keleiviai neatrodė itin patenkinti. Kai traukinys, švilpdamas ir spjaudydamasis garais, pagaliau pajudėjo iš vietos, kupė įsivyravo ramybė, ir storulis rusas, demonstruodamas milžiniškus prakaito apskritimus savo oranžinių, akį rėžiančių marškinių pažastyse, ėmė dalytis su bendrakeleiviais glaustais ir santūriais samprotavimais. Pirmiausia atkartojo keletą minčių, kurias pasiskolino iš Molotovo kalbos, o paskui atskleidė pačią strategiją:

– Mes tik apsimetame, jog atsitraukiame, – iš tikrųjų tik tam, kad įviliotume priešą į spąstus, o paskui sutrupintume į šipulius.

– Genialu! Kaip Kutuzovas 1812-aisiais! – sušuko jaunuolis, vado žodžius jis pakomentavo su susižavėjimu, krutindamas lūpas, akis ir rankas (tik ausų nepavyko išjudinti).

– Netaukškit kvailysčių, jaunuoli. Kutuzovas buvo priverstas užleisti Maskvą prancūzams, o mes savo priešą sutraiškysim čia pat, vos už keleto šimtų kilometrų nuo pasienio.

– Būtent, mūsų šarvuočių daliniai jau kerta Bugo upę iš pietinės pelkių pusės, kad apsuptų priešo pajėgas, – įsikišo akiniuotis.

– Iš kur jūs tai žinote? – pervėrė jį piktu žvilgsniu storulis.

– Na, aš girdėjau taip sakant... – persigando tas, kaltai sumirksėjo akimis ir dar labiau susigūžė.

– Pasistenkite garsiai nekartoti tam tikros informacijos. Kuo mažiau apie tai kalbama, tuo geriau, – pagiežingai nukirto tarnautojas. Šiaip jis nebuvo nusistatęs prieš žydus, tačiau dabar jį gerokai suerzino tas Lenkijos žydelis, išdrįsęs pavadinti Raudonosios armijos pajėgas „mūsiškėmis“.

Pokalbis staiga nutrūko, nes keleiviai išvydo karinių automobilių koloną, judančią link traukinio gretimu dulkėtu žvyrkeliu, kone lygiagrečiai geležinkelio bėgių, ją atakavo vokiečių lėktuvas. Vokiečiai numetė vieną bombą, paskui antrą, į orą išlėkė sunkvežimis ir užsidegė likę. Po kelių sekundžių lėktuvas apsisukęs praskrido pažeme ir ėmė šaudyti į kareivius, kurie su savo juokingais šalmais išsibarstė po laukus.

Garvežys pagreitino eigą, tarsi mėgino pabėgti nuo tragiško likimo. Vagono kupė visi sėdėjo užgniaužę kvapą ir, įtraukę galvas į pečius, laukė savo eilės, tačiau senas, iškleręs traukinys nesudomino lėktuvo, jis netrukus dingo. Visi tylėjo, paskui storulis, norėdamas pakeisti temą, atkreipė dėmesį į Zdeneką ir Raulį. Savo netvirta rusų kalba Zdenekas papasakojo, kaip jie bėgo.

– Ir vokiečiai leido jums išvykti? Keista, išties keista, – pirmiausia storulis pakėlė antakius, parodydamas savo nustebimą, paskui stipriai sučiaupė lūpas, tai turėjo reikšti, jog jis giliai apie kažką susimąstė. Akiniuotis metė į juodu priekaištingą žvilgsnį, kitas padėjėjas nesugebėjo suvaldyti drebančių rankų.

Daug kartų stoję miškuose ir palaukėse, po to, kai keleivių širdys ne kartą apmirė iš išgąsčio, išgirdus praskriejančių lėktuvų gausmą, jie pasiekė Radaškonių stotį ties senąja lenkų ir sovietų siena. NKVD pasieniečiai įlipo į traukinį tikrinti asmens dokumentų. Į jų kupė įžengė pareigūnas įsitempusiu ir pavargusiu veidu, patikrino visus dokumentus ir be žodžių liepė Zdenekui ir Rauliui lipti iš traukinio. Vienas iš sargybinių palydėjo juodu laukan ir stumtelėjo link pastebimai gausėjančio sulaikytųjų būrio. Tai buvo paskutinis jų bėgimo etapas.

Bičiuliai parsirado namo apiplyšę, purvini ir kaip niekada pažeminti. Papasakojo namiškiams, kaip po keturiasdešimt valan-

dų trukusios kelionės traukiniu buvo išsiųsti atgalios, mat buvo sulaikyti prie užkardos, pastatytos prieš porą metų ties senuoju lenkų–sovietų pasieniu gyventojų antplūdžiams tarp rytų ir vakarų sulaikyti.

– Užkardos jiems reikia tam, kad apsaugotų savo dorą sovietinę visuomenę nuo kapitalizmo ir kontrrevoliucijos daigų, tai suterštų neseniai užkariautas ir dar nespėtas patobulinti teritorijas. O tų daigų platintojai esame mes, – paaiškino Zdenekas.

Taip, pavieniui bėgantiems žydams buvo užkirstas vienintelis kelias, kuriuo galėjo išsigelbėti. Jie raudojo ir meldė, bet veltui.

Keliaudami Zdenekas ir Raulis pastebėjo vokiečius ir iš atsargumo pasislėpė šabakštynuose: pirmiausia pamatė motociklus su priekabomis, paskui tankus ir sunkvežimius, pervežančius kareivius. Vėliau, pakeliui namo, jie dar ne kartą regėjo ilgas dulkėtų ir purvinų pėstininkų virtines, kurias lydėjo nepriekaištingai atrodantys karininkai ant žirgų. Pėsčiomis tie pora šimtų kilometrų, skiriančių juos nuo Vilniaus, pasirodė išties ilgi! Kelionėje nutiko visko: juos ne kartą sumušė ir apvogė, taip pat pienu bei namine duona pastiprino vietiniai kaimiečiai. Zdenekui pasisekė, jis pasistiprino kiek kitokiais būdais – vienos stambios kaimietės didžiulėmis krūtimis. Atmintyje dar ilgai išliko jos kieti ir išdidūs krūtų speneliai ir šieno kvapas.

Vokiečiai į Vilnių įžengė trečiosios karo dienos rytą, birželio 24-ąją. Lietuviai džiūgavo, plojimais pasitiko karius. Lenkai, vienodai nekentę ir rusų, ir vokiečių, į atvykėlius žvelgė su neslepiamu priešiškumu.

Žydai stengėsi į vokiečius apskritai nežiūrėti, it stambesnio šuns prisibijantys šuneliai, kurie prasilenkdami gatvėje apsimeta jo nematą ir viliasi, kad ir šis jų neužkliudys.

Aš vokiečių nelabai pažinojau. Išskyrus dėdę, savo gyvenime buvau sutikęs vos vieną vokietį: tai Oskarekas, gretimame name su dėde ir teta gyvenantis berniukas. Visos mano pastangos žaisti kartu beviltiškai žlugdavo. Visad švarutėlis ir tobulai sušukuotas, jis paklusniai šokteldavo, vos tik teta pašaukdavo, ir pasirodė išties nevykęs žaidimų draugas. Kai vienąkart parsirado namo apkibęs tvenkinio dumbliais, dėdė griežtai jam uždraudė bastytis su laukiniu, *wilde Russ*[44]. Nuo tada galėjome žaisti tik jų sode, kuriame, beje, buvo nepriekaištingai prižiūrimas daržas ir kuriam kiekvienas mano kamuolio smūgis pridarydavo nepataisomos žalos. Jis buvo visai nepanašus į veją šalia mūsų namo, kur galėjai nevaržomas vartytis ant žolės, kur augo krūmai ir medžiai, po kuriuos galėjai laisvai karstytis ir netgi nukristi ant žemės, o kur dar skardis, nuo kurio slysti žemyn ir ropštiesi atgal. Garantija, kad susipurvinsi drabužius, o kartais net ir pasidarysi didesnę skylę.

Į Vilnių įžengę vokiečiai taip pat buvo nepriekaištingai švarūs, susišukavę ir pareigingi. Jų įsteigta karinė miesto komendantūra, *Stadtkommandantur*, nedelsdama ėmėsi darbo ir nenuilsdama triūsė. Potvarkiai, *Bekanntmachungen*, pasipylė vienas po

44 *Wilde Russ* (vok.) – laukinis rusas.

kito: tarsi persų imperatoriaus Ahasvero[45] laikais į kiekvieną tautą buvo kreipiamasi jos gimtąja kalba ir jai įprastais rašmenimis. Parašyti toli gražu nebiurokratine kalba, šie potvarkiai buvo lengvai suprantami net didžiausiam kvailiui, ypač baigiamoji jų dalis, skirta nurodymų nevykdantiesiems, kuriuos be jokių užuolankų buvo pažadėta sušaudyti vietoje. Buvo įvesta komendanto valanda. Imta kovoti su maisto produktų spekuliantais, *Schieberspekulanten*, vieną jų netgi pakorė Katedros aikštėje, kad pamokytų vietinius, na, ir kad patys okupantai pasilinksmintų. Hansis norėjo nueiti pažiūrėti pakaruoklio, bet tėvai sūnui neleido.

Paskui naujieji gyvenimo ir mirties šeimininkai ėmė globėjiškai rūpintis žydais. Pirmuoju potvarkiu buvo paskirta komendanto valanda tik žydams (nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto) ir įsakyta ant rankos nešioti atstumtąją rasę identifikuojantį ženklą – baltą raištį su Dovydo žvaigžde. Dėl to kilo nemaža sumaištis, nes lietuvių valdžia taip pat troško pasisakyti šiuo klausimu, tad įsakė žydams ryšėti geltonos spalvos raištį. Praėjus vos keletui dienų, naujasis Vilniaus komendantas (kas dešimt dienų išdygdavo vis naujas) įsakė žydams ryšėti balto audinio raiščius, dešimties centimetrų pločio, su geltonu apskritimu ar žvaigžde, kurių centre aiškiai matytųsi raidė „J“. Žydų moterys iškart ėmėsi darbo, stropiai siuvo sau ir savo vyrams kiek įmanoma elegantiškesnius raiščius, bet po kelių dienų, kai skiriamieji ženklai buvo jau paruošti, potvarkį panaikino. Naujasis, šįkart saugumo tarnybos išleistas įsakas skelbė, kad skiriamasis ženklas yra mėlynas raištis, taip pat dešimties centimetrų pločio, tačiau su balta Dovydo žvaigžde centre. Vėl papildomas vargas, na, o po kelių savaičių – naujas potvarkis, panaikinantis pastarąjį ir patikslinantis, kad

45 Hebrajiškas Persijos karaliaus Kserkso vardas, minimas Esteros knygoje.

geltonos spalvos žvaigždės turi būti siuvamos ties kairiąja krūtinės puse, kai karinė komendantūra buvo nurodžiusi žvaigždę nešioti dešinėje pusėje. Laimei, ši sumaištis baigėsi naujai paskyrus reichskomisaru Losę[46], kuris visiems leido suprasti, kas čia tikrasis šeimininkas: geltona žvaigždė turi būti dešimties centimetrų skersmens ir būtent geltona, o ne neaišku kokios spalvos velniava, prisiūta ties kairiąja krūtinės puse ir ant nugaros, per patį vidurį. Tvirtai prisiūta, o ne atsainiai prismeigta, jei norima išvengti, kad žydai, nutaikę progą, lengvai šias „puošmenas" nusiplėštų ir lyg niekur nieko ištirptų minioje. Prabėgus pirmiesiems mėnesiams, vokiečių eiliniai nustojo paisę šių iš aukščiau atėjusių nurodymų ir pasitenkindavo bet kokiu geltonu lopu, smeigtukais pritvirtintu prie rankovės ar švarko atlapo, jiems buvo visai nesvarbi forma ir dydis, kad tik būtų šešiais kampais ir nors kiek panėšėtų į Dovydo žvaigždę. Kadangi Losė nebuvo pratęs lankytis pas atstumtosios rasės atstovus, šių pažeidimų nepastebėjo.

Skiriamieji ženklai užtikrins gyvybę, skelbė įsakai, o abejojantiesiems Konradas paaiškino:

– Įsivaizduokit, kad jūs – kariai, o žvaigždė – jūsų uniforma. Su šia žvaigžde jūs esate priešo belaisviai, tačiau be jos su jumis bus elgiamasi kaip su kareiviais, kurie slapstydamiesi persirengia civiliais. O juos, savaime suprantama, sušaudo.

Tas „savaime suprantama" padarė visiems didelį įspūdį.

Dauguma to meto potvarkių, išskyrus tuos, kurie buvo susiję su skiriamaisiais ženklais, iš esmės mėgdžiojo kitose šalyse ir kitomis aplinkybėmis taikytus suvaržymus ir buvo mažų mažiausiai

46 Hinrichas Lohse (1896–1964) – aktyvus Vokietijos nacionalsocialistinės darbininkų partijos (NSDAP) narys, 1941 m. paskirtas rytinių teritorijų (Ostlando, kurį sudarė Baltijos valstybės, dalis Baltarusijos ir šiaurės rytų Lenkijos) reichskomisaru; jo būstinė buvo Rygoje.

juokingi. Pavyzdžiui, žydams buvo draudžiama turėti automobilį, motociklą ar dviratį, taip pat naudotis viešuoju transportu. Betgi sovietų šalyje apskritai nebuvo jokių privačių automobilių, o visos viešojo transporto priemonės, net ir vežimus traukiantys arkliai, dar pirmosiomis okupacijos dienomis buvo rekvizuoti paties vermachto. Vienintelė transporto priemonė, kurios vokiečiai nenusavino, neišmanydami, kaip ją pritaikyti karo tikslams, buvo senas, sunkiai bepajudinantis savo sukrypusius laivaračius garlaivis, jungęs netolimą maudynių vietą su miesto centru. Žydams buvo neleidžiama važiuoti traukiniu be specialaus leidimo, nors, kita vertus, to negalėjo daryti ir nežydai. Taip pat jiems buvo uždrausta lankyti mokyklas, teatrus, bibliotekas ir muziejus, šių durys užsitrenkė visiems, bent jau pačioje pradžioje.

Vėliau imti įvedinėti reikšmingi draudimai. Draudimas turėti radijo imtuvą, kurį buvo privaloma pristatyti per dvidešimt keturias valandas drauge su ginklais, amunicija ir komunistinio turinio knygomis (prilygintomis sprogmenims), antraip grėsė sušaudymas vietoje. Draudimas turėti rašomąją mašinėlę, rotatorių, fotoaparatą bei fortepijoną. Draudimas lankytis kirpyklose, viešosiose pirtyse, baseinuose, parkuose ir žaidimų aikštelėse, taip pat sėdėti ant suoliukų. Draudimas parduoti savo pačių daiktus. Nebuvo galima turėti jokių santykių su nežydais, draudžiama netgi vienam su kitu sveikintis. Draudžiama eiti į turgų, išskyrus nustatytomis valandomis, o vėliau eiti į turgų buvo apskritai uždrausta. Uždrausta vaikščioti pagrindinėmis miesto gatvėmis, netrukus buvo nurodyta septyniolika mažesnių gatvelių, kuriomis leista eiti į darbą ir grįžti namo. Uždrausta palikti savo gyvenamąją vietą. Mat vokiečių valdžia jiems jau ruošė geresnę vietelę.

Žydams buvo uždrausta samdyti nežydus: taip galutinai panaikintos *šabes-šikse*, per šventes dirbančios tarnaitės krikščionės, pareigos. Iš visų šių draudimų mano dėmesį patraukė vienas – draudimas vaikščioti šaligatviais, nes dar iki pasirodant vokiečiams panašus draudimas buvo primestas kitam brangiam mūsų šeimos nariui. Vos tik prisijungusi Vilniaus kraštą, lietuvių valdžia parodė išskirtinį susirūpinimą naujosios sostinės civilizuotumo lygiu ir įvedė potvarkį, pagal kurį nė vienas šuva negalėjo rodytis gatvėje be antsnukio ir pavadėlio. Nieko čia ypatingo. Tačiau gan netikėtas pasirodė draudimas šunims vaikščioti šaligatviais, kurie, anot valdžios, skirti žmonėms, o ne gyvuliams. Šeimininkas, išvedęs pasivaikščioti augintinį, turėjo abejingai žiūrėti, kaip jo numylėtas padarėlis šlepsena grindinio purvu.

Nepamenu, ar *Stadtkommandantur* paliko galioti šį lietuvių įvestą potvarkį šunims, kuris taip barbariškai žeidė gyvūno orumą bei jo šeimininko jausmus. Manau, kad ne, juk pats Himleris[41] buvo pareiškęs: „Mes, vokiečiai, esame vienintelė tauta pasaulyje, rodanti deramą pagarbą gyvūnams." Gyvūnams, bet ne žydams. Tad potvarkis, susijęs su draudimu vaikščioti šaligatviais, buvo iškart pritaikytas atstumtajai rasei, patikslinant, kad žydai privalą gatvėse eiti važiuojamosios kelio dalies dešiniuoju kraštu ir vienas paskui kitą vorele. Ir vis tik reikia pripažinti, kad vokiečių administracija buvo pagirtinai saikinga: žydams buvo paraidžiui pritaikyta tik ta prieš šunis nukreipto potvarkio dalis, kuri buvo susijusi su draudimu vaikščioti šaligatviais. Nebuvo liepiama segėti nei antsnukių, nei pavadėlių. Šie imti taikyti kiek vėliau, ir jau kitais pavidalais.

41 Heinrichas Luitpoldas Himmleris (1900–1945) – SS reichsfiureris, Trečiojo Reicho vidaus reikalų ministras.

– Šabtajus Cvi panaikino pasninką, o šitie atėjūnai siekia, kad mes pasninkautume kiekvieną dieną, – piktinosi Konradas. Hansis anksčiau nieko nebuvo girdėjęs apie netikrą mesiją Cvi, tačiau žinojo privaląs kas dieną pasninkauti. Nesiliaujantis, visagalis alkis apsireikšdavo bet kurią valandą, dieną ar naktį, kartais netgi sapne.

Maistas buvo normuojamas: žydams – saikingiems ir taupiems žmonėms, kurie mokėsią pasitenkinti ir trupučiu, – buvo paskirta pusė nežydo suaugusiojo davinio, t. y. vaikiška maisto norma. Tokį kiekį sudarė kilogramas juodos duonos savaitei: maždaug trys duonos riekės dienai, o sekmadieniui, kai pats Viešpats ilsėdavosi, – dvi riekelės. Čia teoriškai, na, o praktiškai tokio savaitės davinio užtekdavo tik pirmosiomis dienomis alkiui numalšinti. Nebeliko prasmės giedoti padėkos maldos „Tebūna palaimintas Tas, kuris pasotina alkstantį", nes „Tas, kuris", tiksliau reichskomisaras Losė, pasirūpino, kad žydai gautų tik tai, kas likdavo nuo vietinių gyventojų (žydai jau nebebuvo laikomi visuomenės dalimi).

Taigi maisto, netgi duonos ar saujos miltų, reikėdavo prašyti valstiečių, kurie mielai jį išmainydavo į kitus vertingus daiktus. Kaimo žmonės buvo šykštūs, ir ne tik žydams. Atmenu, kaip senelė išmainė pianiną į krūvą malkų, kurios buvo tokios permirkusios, kad prireikė velniškų pastangų jas uždegti. Beje, permirkusi būdavo ir normuojama duona: juoda ir sunki, kažin ką dar be rugių įmaišydavo į jos tešlą, normaliomis sąlygomis ji būtų buvusi nevalgoma. Pluta, kaip ir kaimiškos duonos, pati atšokdavo nuo kepalo, bet vietoj to, kad būtų traški ir tirptų burnoje, buvo kieta ir beskonė, it medžio žievė. Ir visgi žmonės ją godžiai kramtydavo: nors ir trumpam, pavykdavo apgauti urzgiančius pilvus.

Kai paskutinį kartą sutikau Hansį, nuėjome ant atokesnio kalvos šlaito. Hansis buvo pasikeitęs. Ne dėl geltono lopo, kurį nešiojo ant krūtinės, bet dėl baimės, kurią tąsyk įžvelgiau jo didelėse akyse. Prasitarė, kad jo tėvai rimtai sunerimę.

– Ką jie sako? – paklausiau.

– Sako, kad turime vėl išmokti būti žydais. Kad tuo metu, kai kiti meldžiasi, mes tik baramės vieni su kitais. Visi mūsiškiai be paliovos skundžiasi ir dejuoja: kodėl mes atkeliavome būtent čia, o ne kur kitur, kodėl pasielgėme taip, o ne kitaip. Tai tu primygtinai reikalavai, ne, ne aš, o jis, bet juk aš visada laikiausi priešingos nuomonės, tai vien tavo kaltė, – Hansis pamėgdžiojo vaidus ir užbaigė: – Tai tiesa, mes kalti. Mums nederėjo bėgti. Prahoje būtume likę tarp savų.

Paskui paniuręs pridūrė:

– Tėtis sako, kad gyvenimas – tai bendra mūsų klaidų suma.

Hansis nesuvokė tikrosios šių žodžių prasmės, jam klaidos siejosi su namų darbais ir mokykla, kai jos durys dar buvo visiems atviros. Jo nuotaiką pakėlė slyvos, mano kelnių kišenės buvo jų pilnos, mat pakeliui užtikau neprižiūrimą vaismedį. Slyvos greit iškeliavo į Hansio kišenes, jos buvo neprinokusios ir rūgščios.

* * *

Tai buvo nerami vasara, ypač žydams. Žmonės šnabždėjosi, kad vyksta žydų skerdynės, pasakojo siaubingus dalykus. Kiti prieštaravo, esą tai iš piršto laužti tauškalai, kad niekas nieko panašaus savo akimis nebuvo matęs. Tiesa, kartkartėmis žydai imdavo ir dingdavo, juos sulaikydavo tiesiog gatvėje, bet juk tai nutikdavo ir nežydams. Paskui imta kalbėti apie getus.

Posakis „Keisk namus ir pakeisi likimą“ galėjo skambėti kaip sėkmės palinkėjimas. Tačiau taip nebuvo. Liepos viduryje mus pasiekė žinios iš Kauno: per mėnesį visi vietiniai žydai bus perkraustyti į getą, kur gyvens atskirti nuo likusios visuomenės. Visiems Vilniaus žydams tapo aišku, kad netolimoje ateityje ir jų laukia tokia pati segregacija. Tik kur? Nejau senamiesčio „gete“? Lig šiol ši teritorija priklausė labiausiai skurstantiems ar pamaldžiausiems žydams, dabar ji taps visų, tiek pasiturinčiųjų, tiek beturčių, priverstine gyvenamąja vieta.

Šalimais, dvibučiame name už miesto, kur ankstesnioji valdžia mus ištrėmė apkaltinusi socialiniu parazitavimu, gyveno nebejauna buvusių prekybininkų pora, taip pat visuomenės parazitai. Nacionalizavus jų krautuvę, šią šeimą ištiko mūsų likimas. Tai buvo gan uždari ir nekalbūs žmonės, užsisklendę – kaip, beje, ir mano šeima – savų bėdų ir skausmo kiaute. Mes palaikėme tik geros kaimynystės ryšius. Dabar jie irgi buvo priversti palikti savo namus ir išsikelti į getą.

1941-ųjų rugsėjo 6-ąją du civiliais drabužiais apsirengę lietuvių policininkai pareigingai prisistatė iš pat ankstyvo ryto, kad asmeniškai palydėtų mūsų kaimynus į naująjį būstą. Stebėjome, kaip prekybininkų pora išėjo vilkdama sunkius lagaminus ir pagalvėmis bei antklodėmis prikimštus apvalkalus. Nepaisydami to, kad dienos būta itin karštos, jiedu vilkėjo žieminius paltus, po kuriais greičiausiai buvo prisirengę nemažai drabužių, mat atrodė neįprastai išsipūtę. Jie degė iš gėdos.

Mano motina buvo išsigandusi, bet, tarsi aktorius, kuris begalinės drąsos pagautas stoja prieš publiką, priėjo prie kaimynų, paspaudė jiems rankas ir lūžtančiu balsu palinkėjo sėkmės.

Vienas iš policininkų sumurmėjo: „Negalima“[48] ir dar kažką („negalima“ buvo žodis, kurį dažniausiai tekdavo girdėti nuo tada, kai į miestą įžengė lietuviai, ir kuris dabar autoritetingai pakeitė visagalį *verboten*[49]). Tačiau ir patys lietuviai jautėsi nepatogiai: jiedu atstovavo miesto policijai ir aiškiai buvo matyti, kad dar nebuvo įgiję tam tikrų įgūdžių.

Mūsų kaimynai išėjo nuleistomis galvomis, atgal nesigręžiojo. Mumyse liko gilus gėdos jausmas, kuris nuo tos dienos jau niekad neapleido. Nerimastingai mąsčiau, kad galbūt dabar lygiai tą patį pažeminimo ritualą išgyvena Hansis ir jo artimieji. Ir staiga suvokiau, jog gyvenu pasaulyje, kuriame valdžia – dabartinė, ankstesnioji ir, ko gero, būsimoji – gali su mumis daryti, ką panorėjusi, netgi išmesti mus kaip šiukšles į sąšlavyną.

* * *

Hansis drauge su kitais – visi storai prisirengę – leidosi laiptais žemyn ir susidūrė su kaimyne, ši buvo pagauta nevilties ir ašarojo. Ar ją taip pat varė iš namų? Ne, jos katinėlis pabėgo. Ar jie kartais jo nematę?

Į getą įėjo ne visi ketu̇riasdešimt, o trisdešimt aštuoni prahiškiai. Buvo nuspręsta, kad Jana ir Marta savo sutuoktinių į getą nelydės. Jos nebuvo žydės, tad šis įsakymas joms negaliojo. Taip moterys ne tik išsigelbėjo nuo įkalinimo, bet galėjo dar ir pagelbėti savo vyrams bei kitiems prahiškiams. Joms netgi buvo patikėtas visas giminaičių ir draugų turtas, kurio žydai nesiryžo pasiimti su savimi į getą.

48 Tekste šis žodis parašytas lietuviškai.
49 *Verboten* (vok.) – draudžiama.

– Po velniais, jūs ką, neturit kitokių žydiškų vardų? – sensteléjęs puskarininkis atrodė ne juokais pasipiktinęs: tas apskretėlis žydžiūkštis buvo lygiai tokiu pačiu vardu kaip ir jis! Tačiau, pasižiūrėjęs į tą begėdį, turėjo pripažinti, jog priešais jį stovi visai ne apskretėlis, o švarus, tvarkingai sušukuotas, nublizgintais batais berniukas. Su kuprine ant pečių Hansis veikiau buvo panašus į iškylai išsiruošusį vokietuką. Jam netgi truputį pagailo vaiko, pagalvojus apie jo laukiančią kloaką.

Ties geto vartais buvo suręsta laikina stoginė, po kuria puskarininkis, tartum koks viešbučio šveicorius, registravo į ilgas eiles susigrūdusius svečius, nesuprantančius šūksnių pasiskubinti.

Tos pačios dienos vakarą išvedžiau šunį pasivaikščioti. Diena pasitaikė tvanki, tad daugelis mėgavosi gaiviu vakaro oru. Lūkuriuodamas, kol šuo atliks visus savo reikalus, stebėjau vieną ant laiptų sėdinčią kaimynę su vaikeliu ant kelių. Moteris linksmino mažylį dainuodama jam vieną seną dainelę, kurią gerai žinojau, nes buvau girdėjęs mažiausiai tūkstantį kartų, nors mūsų namuose jos niekas nedainuodavo:

Bėga ristele žirgelis –
Nešk tolyn mano vaikelį,
Bėga šleivas kumeliukas –
Nešk šalin iš čia žyduką.
Bėga iš paskos žydaitės,
Išsibarsto šlepetaitės,
Nugarmės tuoj... (ir čia turėdavo pasigirsti vaiko krykštavimas, nes mama jį atlošdavo atgal, it ketindama numesti žemėn)
... pragaran!

Šuo nusitempė mane tolyn.

Netrukus mums taip pat teko palikti namus. Vieną dieną mano senelė prisistatė valdžios atstovams ir, naiviai tikėdamasi, pareikalavo jai grąžinti sovietų konfiskuotą privatų būstą, į tai jai buvo atsakyta, jog visa buvusi Sovietų Sąjungos nuosavybė dabar priklausanti Trečiajam Reichui. O juk tai buvo laikai, kai vokiečių tribunolai nepraleisdavo progos parėkalioti apie privačios nuosavybės neliečiamumą: įstatyme netgi buvo vartojamas terminas *Heiligkeit*, „šventumas“. Kartkartėmis vokiečiai išstatydavo prieš nepatenkintą teisėją kokį nevykėlį SS kareivį, kurį teisdavo ne už vaikų ir moterų žudymą, bet už tai, kad neleistinai pasisavino žydų ar kitų nusikaltėlių turtą.

Vietoj to naujieji administratoriai leido mano senelei sugrįžti į anksčiau jai priklausiusį pastatą, o mums persikelti drauge su ja. Tik skyrė jai ne prašmatnų butą, o vieną tų mažų butelių, panašių į tą, kuriame glaudėsi teta Marina ir kurį senelė nuomojo žemesnio rango tarnautojams. Nuo šiol mano kambario langai žvelgė ne į žaliuojančią kalvą, o į seniai apleistą šulinį kiemo vidury.

I. Hansis

Nuo tada aš daugiau niekada nebesutikau Hansio. Ar jam pavyko išgyventi? Nuolat savęs to klausdavau, visus šiuos ilgus dešimtmečius. Kaskart išgirdęs kalbant apie getą, aš galvodavau apie Hansį. Pasakojama, kad galutinai likviduojant getą keliems ginkluotų žydų būriams pavykę ištrūkti. Jei atvirai, tai man sunkoka įsivaizduoti iš geto bėgantį Hansį. Juk tai nemažo įžūlumo reikalaujantis poelgis, o Hansis buvo pernelyg gerai išauklėtas: jis būtų pirmiau pasiklausęs, ar galima, o paskui atsiprašęs už sutrukdymą.

Pasirodžius sovietų kariams, šimtai žydų paliko miesto kanalizacijos požemius, kuriuose mėnesių mėnesiais slapstėsi, padedami vietinių lenkų. Mano atmintyje Hansis iškyla švarutėlis ir nepriekaištingai susišukavęs, man sunkiai sekasi įsivaizduoti jį besiropščiantį lauk iš kanalizacijos. Tai jau būtų nebe Hansis.

Na ką gi, aš įtikinau save – o tai, patikėkite, nebuvo paprasta, – kad Hansis, kurį pažinojau, nustojo egzistavęs tą akimirką, kai įžengė pro Vilniaus geto vartus. Berniukas, iš ten išėjęs tam, kad pasiliktų šiame pasaulyje, ar tam, kad iškeliautų į kitą, turėjo būti visai kitas Hansis. Prieš patekdamas į getą, jis niekada anksčiau nebuvo patyręs bado, sielvarto ar pažeminimo. Paskui išgyventas pragaras, kurį jis ilgai ar trumpai tvėrė, turėjo jį pakeisti neatpažįstamai. Žiurkė tarp kanalizacijos žiurkių, o gal kovotojas tarp kovotojų. Kad ir kaip ten buvo, tikras žmogus. Kažin ar tame kunkuliuojančiame kančių katile jam pavyko surasti nors truputį paguodos. Tikriausiai bus išmokęs vietoj rafinuoto: „*Wie bitte?*“[50] sakyti prasčiokišką: „*Vos?*“[51]

50 *Wie bitte?* (vok.) – Atsiprašau? Atleiskite?
51 *Vos?* (jid.) – Kas? Ką?

Nuo tada, kai Hansį pasiglemžė getas, man nieko nepavyko apie jį sužinoti. Galėjau tik įsivaizduoti jo gyvenimą tame pragare, į kurį pats Dantė būtų atsisakęs įžengti. Mano užrašytas Hansio pasakojimas yra visiškas pramanas – pats pasakojimas, bet ne jame pavaizduoti įvykiai. Tarsi mudviejų susitikimas jau būtų įvykęs – mirusiųjų pasaulyje, ir tarsi Hansis savo lūpomis man būtų papasakojęs štai ką:

„Įžengęs į getą pasijutau lyg nusileidęs į apšnerkštą pusrūsį. Tarytum šviesa būtų prigesusi. Prireikė net keleto dienų, kad vėl pastebėčiau saulę ir žvaigždes. Jos nebebuvo tos pačios.

Mano šeima užėmė butą, kuriame buvo matyti skubaus iškeldinimo pėdsakų. Jo ankstesnieji savininkai akivaizdžiai nežinojo, kur juos ruošiasi gabenti. Galbūt tikėjosi galėsią vieną dieną čia sugrįžti. Jų turėta būti pagyvenusios, pasiturinčios poros, apie tai bylojo buto baldai. Senos įrėmintos fotografijos, įvairūs mažmožiai, įmantrūs staliniai šviestuvai, jokių besimėtančių žaislų ar kitų vaikiškų niekučių. Vieno netikėtai nutraukto rytmečio pėdsakai, kai kažkas svetimas, uniformuotas ir su ginklu įsiveržė į jų namus ir įsakė sekti iš paskos. Tuoj pat, nedelsiant. Lovos, regis, tebesaugojo šeimininkų kūnų šilumą. Kai naktimis nepajėgdavau užmigti, – o pirmomis savaitėmis tai nutikdavo dažnai, – man rodydavosi, kad regiu šešėlius šių žmonių, kurių gyvenimas taip netikėtai nutrūko. Tai tamsiame kampe šalia komodos, tai įsipainiojusius užuolaidose, rodėsi, jie ten tūno valandų valandomis, nekrustelėdami, susitaikę su likimu, saugodami savo prarastus namus. Brėkštant rytui šešėliai išnykdavo, kad ir vėlei sugrįžtų kitą naktį. Dieną prie jų daiktų bijodavau net prisiliesti, man rodėsi, kad jaučiu jų priekaištingą žvilgsnį. Paskubomis praeidavau pro veidrodžius, baimindamasis juos išvysti už nugaros.

Persisvėręs pro langą, matydavau medinę tvorą, dalijančią pasaulį į dvi dalis. Atpažinau, kad kitapus tvoros buvo gatvelė, vedusi pas mūsų dantų gydytoją. Kai prieš porą metų tėvai mano burnoje aptiko pirmąsias dantų ėduonies žymes, nuvedė pas daktarą būtent iš šios gatvelės. Pameni, kaip tąsyk tu mane primokei: „Priešintis beprasmiška, – aiškinai. – Tik pasistenk kuo daugiau išpešti už savo dantį. Ten greta yra viena ledainė, nepraleisk progos! Ir dar pareikalauk, kad tėvai nuvestų tave į kiną." Ir išties, vos už keleto žingsnių nuo ledainės, šalia senojo žydų kvartalo, buvo įsikūręs nedidelis ir kuklus kino teatras, į kurį patekdavai pro tamsų ir dvokiantį perėjimą. Dieną ten rodydavo filmus vaikams. Tą popietę rodė tavo pamėgtą „Poną Tvardovskį". Buvai man apie jį pasakojęs daugybę kartų. Sniego užpustyta kaimo trobelė ir ten pasislėpęs Velnias, kuris ruošiasi iš lopšio pagriebti naujagimį – būsimąjį Karžygį, – mat nuo pat šio gimimo siekiąs pasiglemžti jo sielą. Kažin kodėl? Lemtingos dvikovos metu Nelabasis staiga nukreipia Karžygio kardą ir šis mirtinai perveria Karžygio mylimąją. Velniui galiausiai pavyksta pagrobti taip trokštamą sielą, tačiau mergelė meldžiasi ir prašo Dievo Motinos Marijos užtarimo, Velnias priverstas išlaisvinti pagrobtą sielą. Vykstant dvikovai Nelabojo išvaizda buvo tokia šiurpi, kad aš nevalingai užsidengiau akis. Gali įsivaizduoti, kaip pyktelėjo mano tėtis, nekantravęs eiti namo:

– Čia dabar, ne kiną žiūri, o akis dangstaisi?

Dabar tas Velnias mane laikė savo gniaužtuose. Mane, mano tėvus, mūsų bičiulius, mus visus. Ir net jeigu stipriai užmerkčiau akis, žinau, jis niekur neišnyktų. Aš negaliu pakilti iš vietos ir, palikęs kino salę, išeiti į saulėtą gatvę. Supurtyti save ir užmiršti šią kvailą istoriją. Esu priverstas likti tamsoje ir žvelgti tiesiai Blogiui

į akis. Jis jau išsirangė lauk iš už ekrano ir sėlino tarp kino salės eilių. Pasiimdamas tai vieną, tai kitą sielą. Niekas negalėjo užtarti pasmerktojo, niekas negalėjo pagelbėti. Ir jau niekas neįjungs šviesų, paskelbdamas filmo pabaigą."

Įsitaisęs ant laiptų greta lango, kuris buvo toks purvinas, kad rodėsi keista, kaip apskritai pro jį šviesa prasiskverbia, sėdėjo akiniuotas berniukas. Jis buvo palinkęs virš knygos hebrajiškais rašmenimis. Hansis prisiartino ir nedrąsiai pasisveikino lenkų kalba. Buvo spėjęs pramokti jidiš tiek, kiek užteko suprasti kitus, bet nepakankamai, kad jį patį suprastų. Žinojo, kad tai jo silpnoji vieta: *Redst kein jidiš, bist nit kein jid* – Jei nekalbi jidiš, nesi žydas. Akiniuotis itin rimtu žvilgsniu nužvelgė Hansį nuo galvos iki kojų ir paklausė, kuo šis vardu.

– Hansis? Argi tai žydiškas vardas? Ką tu čia veiki?

Teko vėlei teisintis ir atsiprašinėti, tarytum būtų kaltas. Nuo tos dienos Joselė, naujasis Hansio draugas, kartu su kitais kaimynystėje gyvenančiais geto berniūkščiais praminė prahiškį Hansele.

„Tu pameni, aš niekada nemėgau senamiesčio, žydų kvartalo. Nesigėdiju to pripažinti – man jis atrodė šlykštus. Netvarka, purvas, namais vadinamos landynės, rėkaliojantys žmonės ir kvapai – visa tai mane erzino. Žydų kvartalas buvo visiška priešingybė pasauliui, kuriame anksčiau gyvenau ir į kurį troškau sugrįžti. Tai, jog buvau įmestas į šią atstumiančią visatą, vertė mane neapsakomai kentėti.

Nors vokiečiai jau buvo spėję iš senamiesčio „iškeldinti" didžiąją dalį senųjų jo gyventojų, vis tik ši teritorija pasirodė gerokai per maža sutalpinti ketvirtadalį viso miesto gyventojų. Žmonės gyveno sunkiai įsivaizduojamomis sąlygomis, kvėpuodami kaimynų šiukšlių dvoku. Pameni, senamiesčio žydų kvartale jau

nuo seno spaudėsi per daug gyventojų. Varguomenė, kaip žinia, veltui nešvaisto erdvės, jai nereikalingos svetainės nei valgomieji – vargšų namai puikiai išsiverčia be šių „papildomų patogumų". Į tokį kunkuliuojantį žmonių katilą, kone besiliejantį per kraštus, ir įmetė mus drauge su šimtais kitų šeimų. Tiesa, geto teritorijos perimetras buvo kiek prailgintas: prijungtos dar kelios gretimos gatvelės, tačiau jų namų butai jau buvo užimti, didžiąja dalimi žydų. Nežydus vilniškius paskubomis iškraustė į nuo žydų atlaisvintus namus. Jau spėtus apiplėšti.

Gete išvydome tikriausią ir plačiausią žmonijos įvairovę. Prie senamiesčio gyventojų – krautuvininkų, meistrų, darbininkų, gatvės prekeivių, tarpininkų, elgetų – ar spalvingo aplink sinagogas ir religines mokyklas besisukančio pasaulio atstovų – rabinų, kantorių, sargų, mokytojų, Toros perrašinėtojų – bei kiek mažiau spalvingo nusikaltėlių pasaulio prisijungė lygiai tiek pat įvairių amatininkų iš miesto pakraščių. Čia buvo ir prestižinių kvartalų gyventojų: pasiturinčių prekybininkų, verslininkų ir bankininkų. Anksčiau gyventa susiskirsčius pagal turtinį statusą tam tikruose kvartaluose, pastatuose ir netgi tų pastatų aukštuose, o gete viskas apvirto aukštyn kojom: žmonės buvo apgyvendinti atsitiktinai, kur papuolė: žinomas advokatas galėjo patekti į apleistą lūšnos pusrūsį, o jo batsiuvys – į prabangius viršutinio aukšto apartamentus. Ir taip nuo turčių iki varguolių, nuo tamsuomenės iki mokslo pažibų, nuo fanatikų ortodoksų iki užkietėjusių ateistų ar *mešumadų* – vadinamųjų atskalūnų. Negaliu sakyti, kad nuo visiškų skurdžių iki galingųjų. Gete mes visi tapome skurdžiais ir bejėgiais. Mus visus vienijo ta pati iš kitų išskirianti ypatybė – viena stipriausių ir civilizuočiausių pasaulio tautų nepripažino mūsų teisės į gyvybę.

Visi tapo kankiniais ir didvyriais? Tikrai ne. Vieni, naiviai tikėdamiesi išnešti sveiką kailį, tapo gestapo patikėtiniais. Kiti, jų buvo daugiau nei pirmųjų, įsigudrino pasipelnyti iš nelaimės draugų. Bėgdami sovietai sunaikino ar su savimi išsivežė dalį politinių kalinių, o paprastiems nusikaltėliams plačiai atsivėrė kalėjimų durys. Tad gete netrukus pasklido įvairiausio plauko piktadarių: nuo įprastų *ganefų*, vagių, iki tikrų valiutos padirbinėjimo meistrų. Pastarieji ypač pralobo klastodami maisto korteles ir kitus dokumentus, jie turėdavo klientų netgi už geto ribų. Paklausiausi buvo darbo pažymėjimai. Kiti įsitraukė į juodąją rinką: vokiečiai juos taip pat laikė nusikaltėliais, tačiau turintiems kuo susimokėti parūpindavo, ko reikia. Būta ir tokių, kurie užmezgė ryšius su lenkų nusikaltėlių pasauliu ir gabeno į getą ginklus bei amuniciją. Gete netrūko nei savo amatą praktikuojančių vagių, nei žudikų. Kai kurie veidai kėlė šiurpą vien į juos pažvelgus. Tikrai ne visi turėjo pašaukimą daryti žygdarbius, tačiau galbūt didvyriais tapo vėliau, prieš savo valią.

Getas buvo tikras pragaras. Alkis, šaltis, nuolatiniai nesutarimai, vandens ir drabužių stygius, nešvara, šiukšlės, drėgmė ir pelėsiai, blakės ir tarakonai. It į narvą sugrūsti žvėrys, buvome paeiliui atrinkti ir išsiųsti sunaikinti. Getas buvo tarsi mirties prieškambaris. Ne visi tai iš karto supratome. Beveik kasdien vieną iš mūsų išsiųsdavo mirti, bet niekas negalėjo nuspėti, kada ateisianti jo eilė. Kaip parašyta Biblijoje? „Aš nutildysiu tavo dainas ir tavo arfų skambėjimą.“[51]

Visi gyvenome iki kaklo panirę į srutas, tačiau ne visi buvome lygūs. Teoriškai taip, mat į getą buvo leista įsinešti po tris šimtus rublių ir po vieną lagaminą. O praktiškai – vieni pabijojo ir

51 Ez 26, 13.

atidavė vokiečiams ir papuošalus, ir pinigus, jei jų turėjo daugiau. Būta tokių, kurie įsinešė į getą papildomų pinigų ir brangenybių, tikėdamiesi, jog žydų bus pernelyg daug, kad visus patikrintų. Su papildomais ištekliais buvo galima nors truputį pasilengvinti gyvenimą. Arba būnant apsukriam ir įsitraukus į daugiau ar mažiau legalią veiklą. Nedaugeliui, taip pat ir mums, ypač pasisekė: patekome į pasiturinčių šeimininkų namus. Likusiesiems teko apsistoti namuose, kuriuose trūko visko, išskyrus skurdą ir tarakonus. Papildomi ištekliai galėdavo padėti įsigyti padirbtus leidimus, bet ne visada užtikrindavo išlikimą. Paklausūs amatai buvo varguomenės rankose. Elgetos ir inteligentai buvo pasmerkti sunkiems fiziniams darbams ir sunaikinimui. *Melamedai*, Talmudo žinovai, neapsukrūs ir nepralobę žydai, gyvenę savo atskirame pasaulyje, tapo pirmosiomis aukomis.

Privalėjau panirti į jidiš pasaulį ir iš pagrindų save pakeisti. Nustoti būti vaiku ir tapti *jingele*[53]. Nebe žydeliu, o *jidele*[54]. Neįsižeisk, iš pradžių tavo lenkų žydai man atrodė žydų karikatūros. O tam tikrais atvejais netgi apskritai žmonių karikatūros. Jidiš kalba man skambėjo baisiau už bet kurią vokišką tarmę. Žinai, jog savo gimtąja laikau vokiečių, o ne čekų kalbą. Tada tuo labai didžiavausi. O jidiš laikiau pavainike, vulgaria, svetimų žodžių užteršta kalba su išniekinta gramatika ir, tarsi to dar būtų maža, beprasmiškais rašmenimis. Pradžioje kankinausi. Paskui, priverstas kasdien jos klausytis, atsakinėti ir stengtis, kad mane suprastų, pripratau. *Farvogelte, farbiterte / farfolgte un farciterte / mir fremde fun der velt* – Išbarstyti, nelaimingi, / persekiojami ir gąsdinami, / mes svetimi šiame pasaulyje. Kaip tai pasakyti vokiškai?

53 *Jingele* (jid.) – berniukas.
54 *Jidele* (jid.) – jaunas žydas.

Žinai, o mūsų būta sumanių žmonių. Nepaklusome įsakymui atiduoti vokiečiams visą atsivežtą turtą. Dalį paslėpėme prie savęs, kitą dalį atidavėme saugoti Janai ir Martai. Taip nusižengę galėjome gyventi kiek padoresnėmis sąlygomis. Mūsų grupę sudarė Prahos inteligentai. Žinojome, kad tai labiausiai vokiečių niekinama žmonių kategorija, kiekvienas privalėjo įsigyti naują amatą, laikomą praktišku, kad gautų darbo pažymėjimą ir galėtų įsidarbinti.

Kažkas prasitarė, kad vokiečiai pasigailėsią buhalterių, mat tokiai kruopščiai administracijai šie esą ypač reikalingi. Vokiečiai nelaikė jų inteligentais, veikiau nekenksmingais skaičių juodadarbiais. Mano tėvui, pagal profesiją mokytojui, neblogai sekdavosi derėtis, tad nedelsdamas pasiskelbė esąs buhalteris. Jį įdarbino fabrike „Kailis", didžiulėje vermachtą kailiniais aprūpinančioje įmonėje. Mano mama prisiminė jaunystėje siuvusi puikias prijuostes. Tapo siuvėja. Kelias savaites pradirbusi prie karinių uniformų ir šlapimu bei sperma permirkusių apatinių kelnių, ji taip pat pasiprašė įdarbinama fabrike „Kailis". Siuvo pamušalus kailiniams. Ir taip gavo savąjį darbo pažymėjimą. Tebebuvau laikomas vaiku, tačiau nenorėdami rizikuoti tėvai ir mane į fabriką įtaisė. Buvau kruopštus ir turėjau dailią rašyseną, ėmiau leisti valandų valandas palinkęs ties įmonės suvestinėmis. Kaip tada atrodė, mes turėjome visas galimybes išlikti.

Mano tėvas labai didžiavosi savo naujomis pareigomis, kurios mums sugrąžino saugumo jausmą. Patenkintas aiškino mamai:

– Nuskambės absurdiškai, tačiau tol, kol dirbsime dėl Reicho pergalės, kol būsime nepamainomi, tol gyvensime.

– Tačiau kaip ilgai? – suabejojo mama.

Tėvas nieko neatsakė.

Dabar tave prajuokinsiu. Gete aš įsigijau broliuką, Moišelę."

„Nejaugi? Nori pasakyti, kad tavo mama..."

„Žinoma, kad ne. Nejau gali įsivaizduoti ją besilaukiančią?"

Ne, negalėjau.

„Vokiečiai mums buvo uždraudę daugintis. Ši broliuko istorija susijusi su *Schein*, darbo pažymėjimais, o tiksliau – laikinais leidimais gyventi. Neįsivaizduoji, kiek rūpesčių dėl jų turėjome. Iš pat pradžių buvome padalyti į tuos, kurie turi darbo pažymėjimus, ir į jų neturinčiuosius. Pastarieji netekdavo teisės į gyvybę. Kaimynai, panorėję atlaisvinti perpildytą butą, galėjo juos įskųsti. Arba galėjo sulaikyti žydų policija, kuri privalėjo periodiškai pristatyti SS tam tikrą skaičių žmonių „iškeldinti". Tiesa, policininkai nuo šios prievolės neretai išsisukdavo, jei įstengdavo parduoti pasmerktiesiems tą gyvybiškai svarbų popiergalį.

Ši sistema palaikė didžiulės apimties prekybą pažymomis, kurias pardavinėjo geto administracija ir policija. Taip pat prekybą pažymų klastotėmis, kurias meistriškai gamino vietiniai padirbinėtojai. Apsukrūs dykaduoniai mieliau rinkdavosi suklastotus dokumentus: taip išvengdavo registravimosi ir, sumokėję geto policininkams deramą sumelę, kad juos užmirštų, toliau sėkmingai slapstydavosi. Iš esmės, norint nusipirkti teisę į gyvybę, reikėjo laiku iš kišenės ištraukti *červoncą*, dešimties rublių vertės caro laikų auksinį. Netrukus vokiečiai tai pastebėjo ir stojo į nelygią kovą su išradingumu ir kyšininkavimu: bandė keisti dokumentų formą, spalvą bei vertę.

Vėliau atsirado garsieji geltonieji pažymėjimai, kurie saugojo tiek pažymėjimo turėtojo sutuoktinį, tiek vaikus. Pamenu, kai tėvas parnešė namo savo geltonąjį pažymėjimą ir išdidžiai padėjo jį ant stalo, mes susibūrę aplink juo gėrėjomės. Netgi Reicho

erelis grėsmingai išskleistais sparnais, naguose tvirtai suspaudęs tą siaubingą kryžių, nebeatrodė toks priešiškas. Jis mums nesišypsojo, tačiau žadėjo ginti. Jis dovanojo iliuziją, kad esame nepamainomi ir todėl neliečiami. Tačiau šeima galėjo turėti ne daugiau nei dvi atžalas. Aš buvau vienturtis, ir mums neteko nerimauti. Rūpestis užklupo tuos, o jų buvo daugelis, kurie skurdą atsvėrė atžalų gausa.

Kartą užklupau tėvą slapčia besitariantį su siuvėju Leiblu nuošaliame užkampyje, toliau nuo smalsių akių. Tiesą pasakius, tai Leiblas nesiliovė kalbėjęs, o tėvas pritariamai linkčiojo, su jam įprasta mokytojiška veido išraiška. Vėliau vieną dieną Leiblas, anksčiau buvęs žinomas Maišiagalos siuvėjas, o dabar mūsų kaimynas, prisistatė pas mus. Už rankos tempė keturmetį sūnų.

– Hansi, – tarė tėvas, – susipažink su Moišele, savo naujuoju broliuku. Atmink, jei kas nors pradėtų tave kamantinėti, turi atsakyti: „Moišelė yra mano brolis."

Siuvėjas Leiblas lygiai to paties primokė savo Moišelę, tik jidiš kalba. Mažylis neatrodė labai nustebęs. Įsistebeilijo į mane ir toliau sėkmingai tyrinėjo pirštu savo nosies šnerves. Nuo tos dienos, kaskart mane išvydęs, „broliukas" pribėgdavo manęs apkabinti. Tik pamatęs iš darbo grįžtantį tėvą ir dvi vyresnėles seseris, jis pasileisdavo prie jų tekinas ir visa gerkle rėkdavo: „*Tateniu, tateniu!*"[55]; bet niekas į tai nekreipė dėmesio. Man šis įvykis padarė didelį įspūdį, nujaučiau, kad nuo manęs kažkas slepiama. Viską paaiškino tėvas: siuvėjas Leiblas turėjo tris vaikus, vienu per daug. Mano tėvai, turėdami mane vieną, galėjo sakyti, kad Moišelė – jų sūnus."

55 *Tateniu* (jid.) – tėveli.

„Kas nutiko tavo broliukui?“

„Siaubinga mirtis. 1943-iaisiais mus perkėlė į dvi dideles patalpas greta „Kailio“, kuriame dirbo ir siuvėjas iš Maišiagalos. Vieną vakarą mus perspėjo, kad kitą dieną visi vaikai bus vežami į geto ligoninę skiepyti. Iš ligoninės jie nebesugrįžo. Neseniai skaičiau, kad mūsų geto vaikus išgabeno į vieną Krokuvos karo ligoninę kraujo perpylimo ir odos persodinimo tikslais. Ar tai tiesa? O gal juos išsiuntė tiesiai į vieną iš daugybės krematoriumų? Skiepijimą sugalvojo vien tam, kad nuramintų geto motinas.

Vaikų žudymo akcija tapo juodžiausiu geto istorijos puslapiu. Tuomet aš, tik sulaukęs penkiolikos, iš aukšto žvelgiau į tuos mažus snarglius *bebechus*[56]. Jie tik zyzdavo, spyriodavosi ir kaulydavo visko iš eilės. Nesakau, kad jų sunaikinimas būtų praėjęs nepastebėtas ir be triukšmo, tačiau veikiausiai palyginti tyliai, jei ne *mames,* karingosios žydės motinos. Greičiausiai visos motinos vienodai aršiai, kaip žvėrių patelės, gina savo kūdikius. Ir vis tik apie *jidiše mame*, žydę motiną, sklando nepaprasti pasakojimai. Atrodo, kad jos prisirišimas prie vaikų, kurių paprastai ji turi daug – priskaičiuojant ir sutuoktinį, menkutį ir baugštų, – yra ypač stiprus, kur kas gilesnis nei įprasta, siautulingas ir aplaistytas ašaromis. Jį patyrė Erodo siųsti vaikžudžiai, jį patirti teko ir SS budeliams.

Kažką panašaus dar vaikas buvau regėjęs viename Prahos parke. Jo prižiūrėtojai draskė varnų lizdus ir mėtė žemyn ką tik išsiritusius varniukus. Šimtai mažyčių, nesuspėjusių apsiplunksnuoti rausvai melkšvų kūnelių voliojosi ant žemės. Virš medžių viršūnių beviltiškai ratus suko varnos. Jų veriantis, beveik žmogiškas klyksmas truko valandų valandas.“

56 *Bebech* (jid.) – paniekinamas mažo vaiko pavadinimas.

Greta Hansio šeimos, toje pačioje laiptų aikštelėje, gyveno kelios merginos, visos jaunos, linksmos ir triukšmingos. Į darbą išeidavo pasipuošusios ir ryškiai pasidažiusios, lyg eitų į šokius. Hansio tėvas šiuo klausimu nepasireikšdavo, o mama stipriai suspausdavo lūpas: merginas ji vadino „tomis būtybėmis“. Merginos Hansiui labai patiko. Sugalvodavo, kaip susidurti su jomis koridoriuje ar laiptų aikštelėje, mat šios visada gebėdavo užkrėsti gera nuotaika. Ypač Fania, žema, apvalutė, smalsi tauškalė tamsiomis, nerimastingomis akimis. Fania dažnai jį apkabindavo. Apie tai jis prasitarė bičiuliui, bet šis tik trūktelėjo pečiais:

– Ji *šikse*[51].

Kartą Fania įbedė į Hansį akis, apkabino ir sukuždėjo:

– Žinai, *dušeniu*, širdele mano, o mudu – išties puiki pora, – ir netikėtai įsisiurbė Hansiui į lūpas. Šis staiga susivokė, kad jiedu bučiuojasi. Kaip filme. Pajuto tarp lūpų besispraudžiantį Fanios liežuvį, kuris vos kliudė jo dantis. Hansis kiek galėdamas stipriau sučiaupė lūpas. Mergina atsitraukė, keistai nusijuokė ir išsitraukusi nosinaitę nušluostė nuo Hansio lūpdažio pėdsakus.

– O dabar drožk sau, *bebeche*, pienburni, – ir stipriai pliaukštelėjo jam per užpakalį.

Iš apačios atsklido murmesys. Kažkas dėkojo Viešpačiui už ramų poilsį, už beprasidedančią naują dieną. Ir meldė stiprybės atlaikyti visa tai, su kuo tądien teks susidurti.

– Na, jums ir pasisekė, – nesiliovė kartoję kaimynai. – Gauti šitokį butą, ir dar naujos statybos name.

Mūsų senasis kvartalas niekada nebuvo švaros ir tvarkos pavyzdys, tačiau dabar gyvenimo sąlygos žymiai pablogėjo. Čia esančių namų gyventojai paprastai dalydavosi bendra, kieme ar po laiptais įrengta išviete. Jau anksčiau, kai šie lauko tualetai ap-

51 *Šikse* (jid.) – nežydė.

tarnaudavo po trisdešimt ar keturiasdešimt žmonių, jie nuolat užsikimšdavo, o lauke susidarydavo nekantraujančiųjų eilės. Gali įsivaizduoti, kas ėmė dėtis dabar, kai išvietės lankytojų skaičius išaugo iki kelių šimtų. Deja, mano šeimos sėkmė šiuo klausimu truko neilgai – nuo šalčio susproginėjo visi namo vamzdžiai."

„Hansi, galiu tave paguosti, kad ši nelaimė ištiko ne vien tik getą: šaltis, nepaisydamas jokių skirtumų, užklupo visus, taip pat ir krikščionis."

„Prie higienos problemų prisidėjo dar ir kiti sunkumai, kurie artėjant žiemai pasiekė dramatišką lygį. Ar pameni, tuomet gyventojai namus šildydavo malkomis ir ant ugnies gamindavo maistą? Jį kartais ruošdavo ir ant mažų viryklių, primusų, tik jiems reikėdavę žibalo, o apie jį nebuvo ko ir svajoti. Dujų taip pat nebuvo. O iš kur žmonės anksčiau gaudavo medienos? Iš miško, apylinkių valstiečiai kirsdavo medžius ir gabendavo juos į miesto turgų ar pristatydavo tiesiai į namus. Šį patogumą teko pamiršti. Prie geto vartų pastatyti sargybiniai nepraleisdavo nė menkiausio žabų ryšulio: juose galėję būti paslėpti ginklai.

Pačiame gete medžiai neaugo. Jei kada jų ir buvo, tai žmonės jau seniai buvo iškirtę ir sukūrenę. Toliaregė vokiečių administracija išleido potvarkį, kuriuo uždraudė šildymui naudoti medines duris, langus, grindis ar namuose esančias lentas. Mums tai buvo savotiškas priminimas: durys ir mediniai vartai buvo nedelsiant išdraskyti ir sudeginti. Žmonės, regis, visai pamiršo kitą jų paskirtį – saugoti namus nuo šalčio. Vyko tikra spintelių, lentynų ir kitų nereikalingų baldų medžioklė, nepasigailėta ir medinių grindlenčių. Kad būtum matęs, kaip spruko šimtametės tarakonų kolonijos! Vargšai, jie taip pat kentė alkį nuo tada, kai neliko nė trupinėlio duonos. Ar pameni, tąmet buvo viena atšiauriausių žiemų per visą šimtmetį?"

„O kaipgi. Lietuvoje įprasta žiema trunka bene keturis mėnesius, ir temperatūra kartais nusileidžia iki dvidešimties laipsnių."

„Pamenu Naujųjų metų šventę, sutikome 5702-uosius. Aš pirmą kartą gyvenime švenčiau Naujuosius metus pagal žydų papročius. Staiga pasijutau neįtikėtinai senas, tarsi mano pečius būtų prislėgęs kelių tūkstantmečių svoris. Naujuosius pasitikome santūriai; iškart po to prasidėjo vadinamosios rūsčiosios dienos: sakoma, kad tomis dienomis Viešpats atveriąs metų knygą, kurioje surašyti visi mūsų darbai, ir pagal juos jis teisiąs žmoniją. Tačiau dar tebegaudžiant avino ragui, skelbiančiam pasauliui apie žmogiškąjį gerumą, kažkas ėmė galąsti mirties peilį. *Jom Kipur* yra Didžiojo atpirkimo šventė: sakoma, kad tai diena, kai Dievas dovanoja teisuoliui šviesą ir džiaugsmą. Ar mūsų žudikai tyčia pasirinko šią dieną? Iš ryto, kol dar abiejų getų gyventojai buvo pasinėrę į maldas, iš Mažojo geto buvo paskubomis išvežti du tūkstančiai žmonių. Kai apie tai sužinojome, mes, Didžiajame gete, vos už keleto šimtų metrų, kalintys žydai, sudrebėjome iš siaubo ir pradėjome ruoštis blogiausiam. Tą, kaip mokoma, švenčiausią metuose vakarą sinagogos ir religinių studijų namai prisipildė žmonių. Jie dėkojo Visagaliui už išsaugotą gyvybę ir meldė, kad juos įrašytų į gyvenimo, nuopelnų ir sveikatos knygą. O ką, jeigu Dievas jiems jau nustatė atitinkamą bausmę? Tą pačią naktį mūsų getas neteko dar dviejų tūkstančių žmonių. Paskutinę šventimų dieną išlikusieji meldėsi „už tuos, kurie miršta šlovindami Viešpaties vardą". Jie jautė, kad dangaus vartai pamažu ima vertis ir kad jiems skirtas nuosprendis jau ištartas.

Žinai, prieš patekdamas į getą aš niekada nebuvau rimtai susimąstęs apie religiją, tėvai man nesuteikė religinio auklėjimo. Jie skelbėsi esą ateistai. Gete dauguma mus supančių žmonių buvo

prisilaikantys žydai; niurgzlūs, vaidingi ir ne visada sąžiningi žmonės, kuriems svarbiausia buvo vaizduoti pamaldžius ir dorus prieš Dievą ir kaimynus. Jų diena susidarydavo iš pačių įvairiausių maldų, prieš užmigdami jie šaukdavosi bausmės už tądien atliktas nuodėmes ir maldaudavo atleidimo. Suvaržyti šimtų Dievo priesakų, draudimų ir įstatymų, jie tvirtai tikėjo, kad negali nutikti nieko, kas prieštarautų Dievo valiai. Tai buvo žmonės, kurie sutikę rabiną puldavo bučiuoti jam rankos. Esu netgi matęs vaikų, bučiuojančių rankas tėvams. Jautėmės lyg sugrįžę į viduramžius. Pradžioje toks šventeiviškas pasaulis mus erzino, vėliau po truputį išmokome jį priimti ir gerbti. Negali įsivaizduoti, kiek stiprybės turėjo šie žmonės. Ne veltui mūsų tauta turi ilgiausią bendravimo su Dievu patirtį.

Anksčiau niekada nesusimąstydavau ir apie mirtį. Man tai buvo kažkas tolima, kas lietė kitus. Senelius, senyvo amžiaus giminaičius, vežimo pervažiuotą šunį. Taip, kartais, nubaustas už išdaigas, bandydavau įsivaizduoti save mirusį. Liedavau graudžias ašaras tiek dėl savo ankstyvos mirties, tiek dėl neteisingos bausmės. Bet tai buvo tik vaikiškas žaidimas. O čia viskas virto tikrove. Žmones sulaikydavo tiesiog gatvėje ir išveždavo. Baisiausia, kad visi žinojo, jog išvežtieji jau nebesugrįš. Vežė ne tik senius ar ligonius, kuriems jau ne kažin kiek buvo skirta gyventi šiame pasaulyje, bet ir mažus vaikus, nedaug jaunesnius už mane. Išvežtųjų giminės ir artimieji nesiliaudavo drąsinę save ir vylėsi, kad niekas nematė žudomų žydų. O galbūt juos išvežė dirbti kokių nors ypatingų darbų? Ir vieną dieną jie sugrįš...

Karo metais kone visur nekalti civiliai patyrė smurtą ir daugeliu atvejų ne dėl karinio konflikto aplinkybių. Tūkstančių tūkstančiai civilių buvo palaidoti po griuvėsiais ar sudeginti gyvi.

Tačiau dažniausiai mirtis juos pasiglemždavo staiga, akimirksniu. O mūsų geto agonija truko ilgiau nei dvejus metus. Kiekvieną dieną žmonės išeidavo mirti. Likusieji iš paskutiniųjų stengėsi gyventi, nors ir žinojo esą taip pat pasmerkti. Rabinai kartojo: „Rinkis gyvenimą, o ne mirtį“[58], tik rinktis nelabai buvo iš ko. Žmonės klausinėjo savęs: kada ateis mano eilė? Dieve, kaip jie troško žinoti, kas įrašyta šventojoje gyvenimo knygoje.

Ir vis dėlto niekas nedrįso garsiai kalbėti apie mirtį, tarsi jos visai ir nebūtų, čia pat šalia, kantriai laukiančios. Visos kalbos sukosi tik apie gyvenimą. Kad reikia išlikti, gelbėtis, pasirengti, slapstytis, išsaugoti viltį, kovoti. Meldė Aukščiausiąjį priglausti juos po savo tėvišku delnu.

Gete buvo įkurtas kabaretas, kuriame lankydavosi net vokiečių kareiviai bei esesininkai (tuo metu Vilniuje, be žydų šaudymo ir korimo, būta mažai pramogų). Kabareto svečiai dažnai užtraukdavo: „*Mir lebn eibig! Mir zainen do* – Mes gyvename amžinai! Mes esame čia.“

Labiausiai nekenčiau nuolatinės žmonių grūsties ir priverstinio buvimo kartu. „Kailyje“ pasiekėme dugną: mus apgyvendino didžiulėse bendrose salėse su dviaukštėmis lovomis, kuriose privalėjo išsitekti dešimtys žmonių. Naujieji kaimynai dažnai buvo šiurkštūs, nedraugiški ir nuolat suirzę. Būtum matęs, kokie ten vyko barniai ir kaip ten šūkaudavo, koks baisus tvaikas ir naktinis naujagimių verksmas. Dvokas, nešvara, moterų visiems palei nosį džiaustomos skiautės su kraujo dėmių žymėmis.

Dviaukštės lovos buvo keturgulės. Apačioje įsitaisė mano tėvai, o man teko ropštis į viršų. Greta gulėjo česnakais dvokiantis tipas, kartais naktį po mano antklode jis kaišiojo savo letenas. Tam, kad

58 Įst 30, 19.

patikrintų, krizendavo niekšas, ar tėvai neužmiršo manęs apipjaustyti. Gindavausi ir spardydavausi, lova imdavo grėsmingai siūbuoti, tada įsikišdavo mano tėvas ir sugrąžindavo tvarką.

Negalėdavau užmigti, kol neišgirsdavau priekabiautojo knarkiant. Jo parpimas nebuvo skambus ir monotoniškas, koks dažniausiai aidėdavo mūsų salėje, primenančioje veikiau dirbtuves nei miegamąjį. Jam įmigus, knarkimas virsdavo plonu švilpavimu, kurį protarpiais nutraukdavo čepsėjimas. O čepsėdavo taip, tarsi ruoštųsi kibti į skaniausią vištienos kepsnį.

Vieną naktį mano tėvas nustojo knarkęs, jį skubiai išgabeno į geto ligoninę. „Tėtis sunkiai serga", – teištarė motina ir daugiau nesileido į jokias kalbas. Tam tikras ligas, pavyzdžiui, šiltinę, reikėjo žūtbūt slėpti nuo vokiečių, nes šie bijojo epidemijos protrūkio ir galėjo akimirksniu, be ypatingų skrupulų užkirsti kelią bet kokiai galimybei užkratui plisti. Kokiomis priemonėmis? Sušaudyti visus tuos, kurie gyveno viename kambaryje su ligoniu.

Daugiau tėvo nebeišvydau, jo karsto taip pat. Negalėjome tėvo apraudoti, nes griežtai buvo uždrausta rengti laidojimo apeigas ir išlydėti mirusiuosius į kapus. Laimingi tie, kurie užgesdavo ligoninėje ir taip išvengdavo sušaudymo, jie būdavo skubiai ir be palydos išvežami iš geto. Tarp kalinių sklido kalbos, kad iš tiesų lavonų kapinėse nelaidodavo, o sukraudavo į bendrą krūvą ir paskui pergabendavo į Panerius statistikai pagerinti.

Mama, apraudodama tėvą, pasikūkčiodama kartojo:

– Jiems nepavyko jo sušaudyti. Jis mirė pats, pats sava mirtimi, jis pasityčiojo iš tų niekšų!

Ir iš atminties deklamavo Rilkės eiles, kurių pamenu vos porą eilučių: „*O Herr, gib jedem seinen eigenen Tod* – Leisk, Dieve, kiekvienam sava mirtim numirti."

Gėda prisipažinti, bet tėvo netektis šiek tiek palengvino mano gyvenimą: galėjau nusileisti žemyn ir užimti jo vietą dviaukštyje. Netroškau nieko kito, kaip tik ramiai išsimiegoti greta mamos. Dabar jau ji ištiesdavo ranką, suimdavo mano pirštus ir aš palaimingai užmerkdavau akis. Tvirtai tikėjau, kad kol šalia bus mama, kuri mane saugoja, tol nieko bloga nenutiks.

Tačiau aš klydau. Vieną rytą, kaip įprasta, žmonės energingai zujo ruošdamiesi į darbus. Kelios moteriškės pakeltais balsais ginčijosi, kiek obuolių reikia įdėti į foršmaką iš permaltų silkių, vieną ar du. Staiga jos nutilo – į salę įžengė Richteris, mūsų angelas sargas. Greičiau sargas nei angelas. Tai buvo SS pareigūnas, užsukantis mūsų patikrinti. Richteris liepė išsirikiuoti į eilę ir išsitraukė sąrašą su vardais. Kol jis skaitė sąrašą, negalėjau atplėšti akių nuo jo storų, rusvais gyvaplaukiais apžėlusių pirštų. Tada išgirdau savo vardą ir akyse aptemo. Išnyko rusvi gyvaplaukiai, išnyko pirštai, išnyko Richteris. Mane persmelkė stingdantis šaltis, jis skverbėsi vis gilyn, kol užvaldė visą mano kūną ir sąmonę. Ar tokia ta pasmerktojo mirti baimė?

Mamos vardas nebuvo ištartas. Tik mano. Nežinau, kodėl tąryt atrinko būtent mane. Privalėjau kuo skubiau susirinkti asmeninius daiktus ir leistis į kiemą. Kieme jau lūkuriavo sunkvežimis. Richteris mus patikino, kad keliausime į aerodromą dirbti. Mūsų buvo apie penkiasdešimt žmonių, patys seniausi ir patys jauniausi. Ir dar vienas kitas ligonis, jie tikrai nebūtų atlaikę fizinio darbo. Pažvelgiau į motiną, sugniuždytą, išbalusią, tarsi suakmenėjusią. Tapo aišku, kur ketina mus išvežti.“

11. Epilogas

1944-ųjų vasaros pradžioje man pasitaikė galimybė keletui dienų sugrįžti į Vilnių, pasinaudodamas proga nuėjau į getą. Tvora jau buvo nuversta ir galėjau laisvai patekti į vidų. Getą buvo spėta nepriekaištingai dezinfekuoti: jokio tarakonų anei žydų pėdsako. Visi pastatai, išvalyti ir išbalinti kalkėmis, stovėjo pasirengę priimti naujakurius nežydus, tačiau nesimatė nė gyvos dvasios.

Pasukau į pažįstamus geto skersgatvius, mane lydėjo tik aitrus lizolio kvapas. Klausiau savęs ar Hansis išgyveno?

Lengva įsivaizduoti – žinant, kaip čia viskas vyko, – kad Hansis žuvo Paneriuose. Štai jis išsirengia, tvarkingai sulanksto drabužius ir padeda juos ten, kur nurodyta, pakelia savo dideles, tamsias, išgąsčio kupinas akis į tuos, kurie rengiasi tapti jo budeliais. Jam norisi rėkti, šaukti savo motiną, visada pasirengusią prie jo pribėgti. Paskui jį nubloškia galinga banga.

Galima įsivaizduoti ir kiek kitokią pabaigą. Kai visi sulaipinami į sunkvežimius, Hansis vienas iš paskutinių įlipa į antrąjį sunkvežimį, jį kone prispaudžia prie borto. Po kelių akimirkų jie jau už miesto. Pasigirsta mašinos signalas, staigus stabdymas, praradę pusiausvyrą vienas ant kito suvirsta keleiviai. Akies krašteliu Hansis pastebi tolstant išsigandusį šunį – vokiečiai sustabdė sunkvežimį, kad nepartrenktų gyvūno. Sargybiniai kėbule taip pat prarado pusiausvyrą: arčiau Hansio sėdėjusiam kareiviui iškrito ginklas. Pasinaudojęs sumaištimi, Hansis iššoka iš sunkvežimio ir nusiridena minkštu dulkių debesiu. Kiti paseka jam iš paskos. Skuodžia it kiškiai zigzagais link artimiausio miško. Nuaidi šūviai, kažkas krenta žemėn, tik keli pasiekia pamiškę. Po ilgų klajonių, padedami kaimo žmonių, prisijungia prie partizanų.

Kartais, prabudęs ankstyvą rytą, prieinu prie lango ir mintimis sugrįžtu atgal, į anuos laikus. Žiūrint į ramų jūros paviršių – dėl jos pasijuntu laimingas, – vos vos apvedžiotą plonutėlės ūkanos iš Istrijos pusės, ta tolima praeitis man rodosi tarsi ilgas bekraštis košmaras, iš kurio negali išvaduoti joks gnybtelėjimas į šoną ir iš kurio niekada negali nubusti. Likimas mane nubloškė į ano pragaro paribį, į saugų prieglobstį; o Hansis atsidūrė pačiame pragaro centre, verdančioje dervoje. Ir šiandien, jei jis gyvas, klausia manęs: „Kas mus išlaisvins iš prisiminimų?“

XII. Procesija

Šventiniai paradai, eitynės ir procesijos mano vaikystės atsiminimuose užima svarbią vietą. Patogiai įsitaisęs ant tvirtų tėčio pečių, apsuptas šventiškai nusiteikusios minios, daugybę kartų dalyvavau Gegužės 3-iosios konstitucijos dienai skirtame kariniame parade, trankiai plojau ulonams – Vilniaus pasididžiavimui – su ant iečių antgalių plevėsuojančiomis vėliavėlėmis (tie patys ulonai po keleto metų rytiniame Prūsijos pasienyje užpuls šarvuočius vienomis ietimis, neturėdami nė mažiausios galimybės išsigelbėti). Apsuptas gedinčios, susijaudinusios bei šurmulingos minios, stebėjau, kaip buvo laidojama Lenkijos Maršalo[59] širdis, jo pageidavimu sugrąžinta į gimtąjį miestą, greta motinos kapo.

Begalę kartų mačiau religinių procesijų, kurių priešakyje žygiuodavo šventikai, pasipuošę liturginiais drabužiais, o jiems iš paskos vilnydavo srautai margaspalvių skarelių - baltų, juodų, gėlėtų, - dengiančių galvas atgailautojų, kurie basomis keliavo į kokią nors tolimą šventovę. Viena tokių piligriminių kelionių pasiglemžė ir mūsų virėją Kazimierą, kuri namų virtuvėje apsireiškė tik po mėnesio, taip pat netikėtai, kaip ir buvo pradingusi, atgailaudama, bet susitaikiusi su Dievu. Netrukus ji visam laikui mus apleido, tačiau prieš tai aplaistė mano veidą ašaromis, išsinešė likusią algos dalį ir varganą kelionmaišį.

Iš šių vaikystėje regėtų procesijų išsiskiria viena, kurią norėčiau ištrinti iš savo prisiminimų, bet ji, deja, stipriau nei visos kitos liko įsirėžusi į atmintį. Prisiversdamas apie ją pasakoti, jaučiuosi taip, lyg versčiau save leistis į apšnerkšto rūsio tamsą, kur aptiksiu pūvantį lavoną. Ar tai aš jį ten paslėpiau? Ar tai aš esu žudikas?

59 Turimas mintyje Józefas Piłsudskis (1867–1935).

Tąkart vyko ne paradas ir ne iškilmingos laidotuvės, na, bent jau ne tokios, kuriose, išlydėjus anapilin gerbtiną velionį, netekties skausmas malšinamas gedulingais pietumis ir gausiomis išgertuvėmis. Nežinau, iš kur tąkart sužinojau, gal tiesiog atsitiktinai atsidūriau ant to šaligatvio. Bet kuriuo atveju aš buvau ten, tarp tų sustingusių žmonių, kurie – sutrikę ir nustebę – žvelgė į begalinę, gatvės viduriu banguojančią žmonių jūrą. Daugiausia tai buvo senyvo amžiaus vyrai, moterys, paaugliai, vaikai su krepšiais ar ryšuliais rankose, jie žygiavo lėtais ir prislėgtais žingsniais, tarsi dalyvautų tikrose laidotuvėse. Iš tiesų tai buvo jų laidotuvės, tik vietoj sielos ganytojų juos lydėjo vokiečių kareiviai ir lietuvių policininkai. Su užtaisytais ginklais rankose jie atskyrė judantį srautą ir ant šaligatvio stovinčius žmones, kuriems neleido priartėti; kareiviai taip pat žygiavo nuleidę galvas, it patys būtų pasmerkti. Visus mus laikė sunkiai prislėgęs pilkšvas rudenio dangus (galbūt jau buvo žiema?), atmenu, jog visi vilkėjo tamsiais drabužiais, it nespalvotame filme. Veltui ieškojau tarp jų Hansio veido.

– Vajei, vajei, – greta manęs vaitojo viena senolė, mėšlungiškai spausdama skarelės kraštą ir juo prisidengdama lūpas.

– Tyliau, močiute, dėl Dievo meilės, nė žodžio! – ją link savęs timptelėjo viena jauna moteris. Valdžia buvo įspėjusi miestiečius, kad po gete prasiveržusios epidemijos būtina atlikti dezinfekavimo darbus ir kad dėl šios priežasties dalis geto gyventojų laikinai iškeldinami kitur. Tačiau dabar, išvydus, kuria kryptimi juda procesija, visiems išsisklaidė bet kokios abejonės dėl šios kelionės tikslo. Tai, kas vyko Paneriuose, niekam nebuvo paslaptis. Ant šaligatvių susigrūdusi minia žvelgė nebyli, bežadė, suakmenėjusi iš siaubo. Kai kurių veidais sruvo ašaros.

Iš dangaus aukštybių Dievas negalėjo nematyti šios keistos skruzdėlyčių procesijos ir negalėjo nežinoti, kad tos kelionės pabaigoje joms gyvybes atims kiti jo kūriniai, kurie, kad ir kaip atrodytų keista, šlovino tą patį Dievą ant savo sagčių išraižytais žodžiais[60]. Įtariu, kad tąkart Dievas savo žvilgsnį buvo nukreipęs į kitus savo kūrinius ir kitus pasaulius, galbūt tobulesnius už mūsiškį. Viešpačiui leistina būti šiek tiek išsiblaškiusiam, bet tik ne Mirties Angelui. Tą dieną jo laukė neįtikėtinai daug darbo. Sakoma, kad Mirties Angelas negalįs pasiimti besimeldžiančiojo sielos, o per masinę egzekuciją meldėsi daugelis. Kiti nusprendė Mirties Angelui nesipriešinti, tik troško, kad visa tai kuo greičiau pasibaigtų: Dievas davė gyvybę, Dievas ją ir atsiėmė.

Juk visa tai jau buvo seniai išpranašauta: „Todėl nuo jų paslėpiau savo veidą, atidaviau juos jų priešams į rankas, ir jie krito nuo kalavijo visi kaip vienas“[61], „jų mažyliai bus sutraiškyti ir jų nėščios moterys perskrostos“[62].

60 Ant vokiečių uniformų diržų sagčių būdavo žodžiai: „*Gott mit uns*“ (vok.) – „Dievas su mumis.“

61 Ez 39, 23.

62 Oz 14, 1.

Vilniaus geto istorijos

I. Aniela

– Kai Šėtonas pamatė, kad visos jo pastangos užkariauti pasaulį yra bergždžios, atkėlė pragaro vartus ir paleido iš bedugnės šulinio į žemę žydų tautą. Šimtus... Ne, ne šimtus, o tūkstančių tūkstančius žydų. Tai skėriai, apie kuriuos rašoma Apokalipsėje. Pirma jie nukryžiavo mūsų Dievulį, paskui it šlykštūs, nuodingi gyviai paplito po žemę, prasibrovė visur, kur galėjo, kad užkrėstų ir pražudytų doras krikščionių sielas. Kur beitum, visur sutiksi žydą. Ar matei jų veidus? Kokios šėtoniškos jų išraiškos. Rengiasi šėtoniškais apdarais, tiesa, ne visi, bet dauguma. Kiti rengiasi panašiai kaip mes, bet tik tam, kad užkariautų mūsų pasitikėjimą. Jie visada gyveno nuo mūsų atsiskyrę, nuošaliau, tuokėsi tik tarpusavyje ir visad laikėsi draugėj, kad išsaugotų savo genties bedievystę. Ar esi kada matęs besižegnojantį žydą? Niekada! Net ir tie eretikai stačiatikiai žegnojasi. Ir paklydėliai liuteronai, nenoriai, bet visgi žegnojasi. O žydai nė už ką! Tik pabandyk peržegnoti žydą, pamatysi, kaip jis visas pažaliuos, persikreips, ims putotis ir keikti Kristų. Ar esi kada matęs, kad žydas dalytųsi su krikščioniu savo duona? Niekada! Valgo visad atskirai, maistą ruošia savaip, gaminasi visokius velniškus birzgalus, maišo druską su cukrum... Ir neima į burną kiaulienos, skaniausios mėsos pasaulyje. Tikiuosi, nesi ir kojos įkėlęs į sinagogą? Nedrįsk! Ir Šventajame Rašte parašyta: „Šėtono sinagoga." Sinagogoje žydai vykdo visokias velniškas apeigas piktosioms dvasioms pagarbinti ir neįsileidžia anei vieno krikščionio. O kai ateina Velykos, vietoj to, kad margintų kiaušinius, jie nugalabija krikščionių vaiką ir iš jo kraujo ruošia tą jų nerauagintą duoną, kuria mėgdžioja mūsų Švenčiausiąją ostiją. Ką? Tu ragavai tos šventvagiškos duonos? Ir tau patiko?

Švenčiausioji Mergele Marija, apsaugok jį nuo pikto! Ar girdėjai, kokia nesuprantama kalba žydai bendrauja vienas su kitu? O jei kartais moki vokiškai ir gali juos suprasti, tai tuoj pat ima kalbėti savo kalba, tokia slidžia – juk tai pragaro kalba. Kaip kad iš pragaro kilusi ir ta jų rašliava. Iš liepsnų jie visi išlindo ir liepsnose pražus. Reikia juos visus aliai vieno išsiųsti į pragarą, sumesti į ugnies ir sieros prarają!

Taip kalbėdavo teta Marina.

* * *

Tądien bažnyčioje teta Marina, nors ir panirusi į maldas, išgirdo, kad lauke kažkas dedasi: pasigirdo riksmai, o paskui nuaidėjo du šūviai, sudrebinę šventoriaus navą. Net kunigas akimirkai nutilo, o paskui, tęsdamas mišias, nesiliovė žvilgčiojęs į bažnyčios duris.

„Visai netoli stovi kalėjimas, greičiausiai koks vagis bus pasprukęs, ir dabar policija jį vejasi“, – bandė save raminti teta Marina ir dėl visa ko stipriai suspaudė prie krūtinės pakabintą piniginę.

Pamokslui įsibėgėjus – buvo komentuojama ištrauka apie dramblio kaulo bokštą[63], – šalimais, tame pačiame klaupte, kur ji meldėsi, teta Marina pastebėjo sėdinčią moterį ir mažą mergaitę. Moteris žvelgdama tiesiai į Mariną – taip, būtent į ją! – kažką tyliai šnibždėjo mažylei. Marina nugirdo žodį „teta“. „Kas per žmonės, – pyktelėjo Marina, – ateina į bažnyčią taukšti. Nejau žavisi mano kepuraite? O gal ruošiasi prašyti išmaldos?“ Ir dar stipriau suspaudė piniginę.

Išklausiusi litanijos, Marina akies krašteliu nusekė moterį, kuri lėtai pakilusi nuo klaupto pasuko ne link išėjimo, o link zakristijos. „Galbūt turi pakalbėti su klebonu, o gal mergytę jau laikas

63 Giesm 7, 5.

vesti Pirmosios Komunijos. O kurgi ji?“ Ši tebesėdėjo greta tetos Marinos, netgi kiek arčiau, ir žvelgė savo didelėmis, nebyliomis akimis. Jos kaštoniniai plaukai buvo supinti į dvi gražias kaseles, mergytė turėjo dailią nosytę. Tuo metu kunigas kalbėjo apie žydus, gyvenusius Jeruzalėje, – pamaldžiausią tautą žemėje. „Gal ir pamaldžiausia, – svarstė teta, – bet tik Jeruzalėje, o ne Vilniuje.“ Ji sunkiai pakilo nuo klaupto, o mergaitė liko sėdėti kaip sėdėjusi.

Kai mišios pasibaigė, teta Marina pajudėjo bažnyčios durų link, o mergaitė, it šunelis, nutipeno jai iš paskos. Ties išėjimu buvo susidariusi neįprastai didelė spūstis. Teta Marina ne iškart suprato, jog bažnyčios šventoriuje vokiečiai vykdo patikrinimą. „Ieško vagies“, – pamanė patenkinta, tačiau apstulbo išvydusi, jog vokiečiai tikrina moteris, o vienos maldininkės netgi šiurkščiai paprašė pateikti dokumentus. Mergaitė tebestovėjo greta tetos, tačiau atrodė tokia išsigandusi, kad nedrįso pajudėti. „Vargšiukė“, – pagalvojo teta Marina ir, ištiesusi ranką, suėmė smulkutį ir švelnų jos delnelį. Tvirtu žingsniu, stipriai suspaudusi lūpas, ji žengė pasitikti Priešo. Kaip žinia, vokiečiai dar nuo seno yra visų tikrų krikščionių priešai. Velniams išvaikyti būtų užtekę šventto vandens, o šitiems nelabiesiems reikėjo paties liepsnojančio archangelo Mykolo kalavijo!

Kai, perėjusios šventorių, juodvi atsidūrė prie vieno iš didžiąją pievą kertančių kelių, teta paleido mergytės ranką, paglostė galvelę ir tarė:

– O dabar bėk ieškoti mamos.

Tačiau, prieš pereidama į kitą kelio pusę, teta pastebėjo, kad mergytė liko stovėti kur stovėjusi. Marina negalėjo leisti, kad mažylė viena pati eitų per gatvę, kur pilna visų tų keistų pūkščiančių ir pragarišką triukšmą keliančių dviračių. Tad vėl

paėmė mergytę už rankos ir juodvi, eidamos viena gatve po kitos, atsidūrė tetos namuose.

Teta veltui bandė prakalbinti mažylę. Ši ištardavo tik: „Taip, teta“, niekada neprieštaraudavo, o į visus klausimus atsakydavo tylėjimu. Kartu jos didelės juodos akys nesiliovė klausinėjusios. Mergaitė netgi neprasitarė, kuo yra vardu. Tada teta Marina trumpai nukirto: nuo šiol vadinsianti vaiką Aniela – angelu arba angelėliu. Šis angelėlis, nutūpęs šalia jos bažnyčioje, greičiausiai buvo pačios Švenčiausiosios Mergelės atsiųstas, kad praskaidrintų tetos Marinos dienas. Ši jautėsi viena kaip pirštas po to, kai dingo jos Maciejus, nuklydęs kažin kokiais nuodėmingais katiniškais keliais.

* * *

Daugiabutį paskelbus liaudies nuosavybe, Steponas ėmė jame šeimininkauti, tarsi jis būtų jam pavaldus feodas. Juk ir patys vokiečiai nesugrąžino pastato jo buvusiai savininkei. Kiemsargis griežtai sudrausmino per kiemą skuodžiančią mergaitę.

– Einu pas tetą, – atsakė ši nė trupučio neišsigandusi ir bedė pirštu į tetos Marinos langus. Užteko pamatyti, kokiais skudurais mergaitė vilki, kad Steponui išsisklaidytų visos abejonės: kieno kito, jei ne tos varganos bažnyčios pelės, galėjo būti ši maža skarmalė.

– Tai mano dukterėčios iš Naujosios Vilnios mažoji, – aiškino teta kaimynams. – Atvažiavo čia pas daktarą, bet teko gultis ligoninėn.

„Motina Švenčiausioji, negi galiu kam sakyti, kad tai tavo man siųstas angelėlis!“

Vienintelė Zosė nepatikėjo šiuo pasakojimu:

– Panele Marina, jūs gi Naujojoje Vilnioje neturite jokios dukterėčios. Kieno ši mergytė?

Zosė buvo jų virėjos Michalkovos dukra; virėja, netekėjusi moteriškė, rado Zosytę darže, tarp kopūstų. Marina už ją buvo vyresnė keleriais metais, bet vos tik Zosė išmoko žengti pirmuosius žingsnius, ėmė linksminti Mariną. Buvo kur kas įdomiau žaisti su Zose nei su tomis kvailomis skudurinėmis lėlėmis, kurios amžinai tylėjo ir nejudėdamos gulėjo. Bent jau įgnybus į šoną Zosė kaipmat paleisdavo dūdas. Tai buvo jos vaikystės žaidimų draugė, o vėliau – ištikima devyndienio maldų bendražygė. Tačiau vieną dieną ji apleido Marijos dukras ir ištekėjo už vieno kaimiečio. Tapusi motina, o vėliau ir senele, ji niekada nenutraukė draugystės su panele Marina. Kaskart važiuodama į miestą, užsukdavo jos aplankyti ir visada nešina dovanomis iš kaimo: tai šviežiais kiaušiniais, tai baltu sūriu ar medumi. Kaip ir šį kartą. Tik anksčiau tai buvo paprastos bičiulės lauktuvės, o dabar, atėjus badui, virto tikru tetos išsigelbėjimu.

Sužinojusi, kaip mergaitė atsirado, Zosė tvirtai pareiškė:

– Panele, betgi jūsų jau nebe tas amžius, kad vaikus augintumėte. Jūs ir pati neturite ką valgyti, nejau tuo nieku ir dalysitės? Vaikas važiuos su manim.

Žinoma, kaime mergaitės laukė visai kitoks gyvenimas. Marina su ilgesiu prisiminė savo vaikystę tėvų sodyboje. Prigludusi prie lango, ji žvelgė, kaip Zosė su mergaite eina per kiemą. Iki paskutinės akimirkos tikėjosi, kad jos atsisuks ir pamos jai ranka.

Nors teta Marina ir išsivadavo iš sunkumų, jai buvo neramu. „O jeigu kartais Aniela – žydaitė?“ Ši abejonė it susirietusi angis tūnojo tetos krūtinėje, kas dieną augo, o dabar galingai prasiveržė

laukan, reikalaudama atsakymo. „Žinoma, kiekviename žyde slypi šėtonas... Bet tik ne mano Anieloje... Na, nebent koks nekaltas velniūkštis... Kitaip nebūtų prasmukusi į pašventintą bažnyčią...“ Be to, Marina buvo užkabinusi Anielai ant kaklo kryželį ir apšlaksčiusi ją šventu vandeniu. „Tikrai joks velniūkštis nebūtų daugiau išdrįsęs kėsintis į mergytę... Nei sekti jai iš paskos... Kaip gerai, kad Zosė su nelabaisiais nesiterlioja... Švenčiausioji Motina, ir kodėl būtent man tai turėjo nutikti?“

II. Vagis Avidanas

Skylė purviname Judenrato[44] rūsyje buvo paversta kalėjimo vienute. Nė menkiausio plyšio, pro kurį galėtum dirstelėti į praeivių batus. Silpnai apšviečianti lemputė. Begalė smalsių ir bendrauti norinčių tarakonų, užsukančių būriais, greičiausiai tam, kad artimiau susipažintų. Kartkartėmis vieną ar kitą sutraiškydavo, be pykčio, tiesiog kad nugintų nuobodulį. Jankelis Avidanas buvo pripratęs prie vienučių. Per savo trumpą gyvenimą – jam buvo trisdešimt – Jankelis buvo spėjęs užsidirbti net du nuosprendžius: pagal vieną gavo trejus metus, pagal kitą – vienuolika mėnesių, neskaitant dažnų trumpalaikių įkalinimų.

Avidanas buvo *ganefas*, profesionalus vagis. Nuo senų laikų. Dar būdamas visai vaikas, jis žaibiškai apvogdavo keliaujančių prekeivių vežimus. Dažnai imdavo visai jo nedominančius daiktus, kuriuos paskui išmesdavo – tai buvo savotiškos lažybos su pačiu savimi. *Chederyje*[45] priversdavo turtingesnius klasės draugus atiduoti jam rašiklius ir maistą mainais už jo protekciją.

Būdamas šešiolikos, pavasarį, Jankelis susigalvojo žaidimą, kurį buvo galima žaisti lauke; šis žaidimas jį kaip reikiant linksmino. Nuošaliame Žvėryno rajone, susiradęs platesnę pievelę su dviem nudžiūvusiomis pušimis ir keliais žolės kupstais, įsitaisydavo po medžiu netoli tos vietos, kur kirtosi keli dulkėti žvyrkeliai, atremdavo nugarą į pušies kamieną ir, plačiai praskėtęs kojas, išsitraukdavo lauk savo turtą, kuris jo rankose akimirksniu išpampdavo. Gyvenamieji namai stovėjo gana toli, pievelėje mažai

44 Judenratas (vok. *Judenrat* – žydų taryba) steigtas vokiečių karinės valdžios okupuotų miestų getuose. Vilniaus gete iš viso veikė du Judenratai: Didžiojo geto žydų tarybai vadovavo Anatolis Fridas, o Mažojo geto – Aizikas Leibovičius.

45 *Chederis* (hebr. *kheder* – kambarys) – religinė pradžios mokykla berniukams.

kas lankydavosi, tačiau kartais visgi kas nors praeidavo ir nelikdavo nepastebėjęs šio žaidimo. Mano klasės draugai sustingdavo it įbesti ir išsižioję sekdavo kiekvieną Jankelio judesį.

Tarp jų būdavau ir aš, tačiau – nors smalsumo man tikrai netrūko – pievelėje nedrįsdavau ilgiau užsibūti: mintyse jau aidėdavo mokyklos skambutis ir poteriai, kuriuos pašnibždomis sakydavome prieš pamoką. Po rytinių pamaldų namo traukiančios senutės stabteldavo pažiūrėti, kas ten dedasi, bet, patenkinusios savo neapdairų smalsumą, paspartindavo žingsnį ir sprukdavo šalin, žegnodamosi ir kartodamos užkalbėjimus. Suaugę vyrai visada sustodavo: vieni nusispjovę nueidavo, kiti likdavo stebėti tęsinio rimtais, susikaupusiais veidais.

Avidaną žavėjo visi šie aplink besibūriuojantys praeiviai; apsimesdavo jų nepastebįs, bet iš tikrųjų paslapčiomis žvilgčiodavo į savo publiką – nustebusią, patenkintą, smalsią ar pasidygėjusią. Lėtais ir patyrusiais judesiais jis bandydavo kuo ilgiau pratęsti malonumo akimirką, tačiau malonumas iš paskos tempdavosi savotišką nepatogumo būseną, miglotą kaltės jausmą. Tame balkšvame ir lipniame skystyje, ištrykštančiame ant žolės, slėpėsi tūkstančiai mažų Avidanų, nematomų nuoga akimi, kurie taip pat troško gimti, augti, vogti ir daugintis, bet vietoj to virsdavo musių ir skruzdėlių maistu.

Jankelis parodė savo spektaklį net keletą kartų, kol vieną gražią dieną priešais išdygo tamsiai mėlyna uniforma ir, nutraukusi pasirodymą pačioje kulminacijoje, nusitempė jį į nuovadą. Į pačią tikriausią vienutę.

Jankelis prisiminė, kaip raudojo jo šeimos moterys, kaip rėkė ir dejavo, tarp jų pirmavo motina ir mamelė – senelė. Juodvi verkė apsikabinusios vidury apversto kambario, rovėsi nuo galvos

plaukus – motina žilstančius, o mamelė – baltus it sniegas – ir kone staugė, drebindamos savo galingas krūtines. Jankelis buvo ką tik parsiradęs namo, į Šnipiškes, kur kartkartėmis nakvodavo arba slėpdavo pavogtą grobį; už tai jam nuolat priekaištaudavo tėvas, kuris Aukščiausiojo neprašė nieko, išskyrus sąžiningus vaikus. Visi aplinkiniai namai buvo apversti aukštyn kojom. Žmonės, pertraukdami vienas kitą, pasakojo apie ką tik čia praūžusį pogromą, apie tai, kaip vokiečiai liepę visiems susirinkti priešais sinagogą, kaip jų akivaizdoje ją nusiaubę ir, sukrovę milžinišką laužą, sudeginę Toros ritinius ir maldos knygas, o paskui privertę žydus šokti aplink laužą. Vokiečiai šūkavo it pamišę, ėmė šaudyti, žiūrėdami į aplink laužą šokančius žydus, žvengė net susiriesdami ir viską fotografavo. Jankelis pagalvojo, – nors garsiai nepasakė, – kad vokiečiai neklydo, čia tikrai būta iš ko juoktis. Prieš akis iškilo aplink laužą kvailai strakaliojantis tėvas, tomis savo šleivomis kojomis ir išvirtusiomis akimis, besiplaikstančiais sudriskusiais drabužiais (visą gyvenimą jis taisė rūbus kitiems, o pats vaikščiojo it koks ubagas). Na, o kas nutiko paskui?.. Paskui vokiečiai surinko visus vyrus ir išvežė. Tebeaidint kurtinantiems moterų riksmams, sesuo sušnibždėjo Jankeliui, kad visa tai tiesa, kad išsivežė ir jų tėvą. O brolius? Brolius taip pat. Vadinasi, daugiau nebegalės iš jo kaulyti pinigų (pasiskolinti, kaip visada sakydavo...), bet ir nebegrąžins nė vienos kapeikos. Na, ir kankinantys tie bobų verksmai!

Sunkių geležinių durų girgždesys nutraukė Jankelio mintis. Į vienutę įžengė Gensas, geto „karalius“[66]. Už jo liko stovėti du policininkai su lazdomis rankose, esant reikalui, pasiruošę kibti į darbą.

[66] Jokūbas Gensas (1903–1943) – Vilniaus geto žydų policijos viršininkas, nuo 1942 m. liepos mėn. geto vadovas, buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas.

– Na ir ką?..

Gensas nepratarė nė žodžio. Tik nusuko nuo jo tą nepakenčiamą pašaipų žvilgsnį ir įsižiūrėjo į savo rankas: išties dailios, tokios mažos, būtų galėjęs dirbti vagimi.

– Geto teismas tau paskyrė mirties nuosprendį. Būsi pakartas šeštą valandą vakaro.

– Kuo čia dėtas tas jūsų teismas? Aš nenužudžiau jokio žydo. Mane turėtų teisti vokiečiai...

Išvydo tik Genso nugarą ir su trenksmu uždaromas duris.

Teismas, mirties nuosprendis, pakorimas – kaip tai skambėjo perdėtai, netikroviškai, tiesiog absurdiškai, visa tai nebuvo susiję su juo ir jo byla. Nejaugi žydai galėtų nužudyti žydą? Argi tam nepakako vokiečių?

Jei tik tie tipai iš gestapo dabar ateitų jo pasiimti! Jankelis, kuris žodžių kišenėje tikrai neieškojo, būtų galėjęs jiems daug ką papasakoti apie Gensą, žydų policiją, Judenratą, pasipriešinimo organizaciją...

Galiausiai juk nebuvo padaręs nieko baisaus: 1941-ųjų spalio 23-iosios naktį užvožė laužtuvu jį sulaikiusiam policininkui. Šlomas palikęs vežimą nusimuilino, o jam nebuvo kur sprukti – pateko į akligatvį. Būtų pribaigęs tą patiestą policininką, bet išgirdo nežmonišką bobos cypimą ir pasileido bėgti.

Anksčiau, kai senamiestyje prisidarydavo nemalonumų, Jankelis dėl atsargumo pasitraukdavo į kokį atokesnį miesto kvartalą, į Šnipiškes ar netgi Jeruzalimką, kur kantriai išlaukdavo, kol nusistovės vandenys. Dažniausiai jo ieškodavo lietuvių ar lenkų policija ir Jankelis galėdavo tikėtis savo bendrų pagalbos. Dabar visi suvaryti į getą ir sustatyti į eilę it kokiai parodai, jie buvo pasiekiami ranka, ir žydų policija galėjo be vargo jį identifikuoti.

Na kodėl gi jis kaip reikiant neužčiaupė burnos tam išperai policininkui, kuris jau tikrai bus viską išpasakojęs?

Kai nepavyko pasislėpti Šnipiškėse, kur nieko nebeliko, Jankelis išsidangino į Lydą, maždaug už šimto kilometrų nuo Vilniaus. Lydos getas, palyginti su kaimyniniu getu, buvo tikras rojus žemėje, ramybės oazė, į kurią jau spėjo pasitraukti daugybė žydų iš Vilniaus. Jankelis čia kuo puikiausiai įsikūrė ir su užsidegimu ėmėsi savo amato. Sykį žilabarzdis stačiatikių kunigas užklupo jį besidarbuojantį klebonijoje: kunigas tvirtai įsikibo į Jankelio grobį ir ėmė žviegti kaip paršas: „Dievo Motina, Dievo Motina..." Peilis lengvai it į sviestą įsmigo į minkštą kunigo pilvą ir šis nurimo visiems laikams. Tarnaitė spėjo pamatyti sprunkančio Jankelio veidą ir pranešė vokiečių policijai, kad žudikas – žydas. Geresnės progos gestapas negalėjo tikėtis. Išsikvietė geto policijos viršininką ir pareikalavo pristatyti žudiką per keturiasdešimt aštuonias valandas.

Žudiką pristatė per dvidešimt keturias valandas. Lydos getas buvo nedidelis, visi vienas kitą pažinojo ir surasti nusikaltėlį buvo paprasta. Tačiau geto policininkai buvo neprityrę, tikri naivuoliai, jie nepažinojo Avidano ir nežinojo, ką jis sugeba. Šis leido suprasti, kad nužudytasis buvo vienas tų politikuojančių kunigų, palaikančių ryšius su lenkų partizanais, pripasakojo gestapui, neva tas šventeiva iš tiesų padėjęs Avidanui pasislėpti, taip pat padėdavęs ir kitiems žydams (tai, beje, buvo tikra tiesa), todėl praverti kunigui pilvą buvęs tikras nuopelnas. Paskui, išsiprašęs iš vokiečių neliečiamybę, išklojo daug dalykų apie Lydos žydų policiją ir Judenratą. Pavyzdžiui, kad šie priglaudė apie šimtą žydų bėglių iš Vilniaus geto ir mainais į dolerius jiems parūpino padirbtus dokumentus (tai irgi, beje, buvo tiesa).

Vieną kovo sekmadienį visiems Lydos geto vyrams buvo įsakyta susirinkti turgaus aikštėje, ir Avidanas, it koks vizituojantis užsienio valstybės vadovas, pražygiavo pro juos lydimas išsidabinusių vokiečių. (Kiek akių į jį tada žvelgė! Su panieka, nerimu ar baime. Ypač su baime.) Jankelis pirštu parodė vieną po kito visus tuos, kuriuos atpažino. Jo žvilgsnis sutiko pašaipias čeko akis: iš pradžių apsimetė jo nepažįstąs ir buvo bepraeinąs, bet paskui persigalvojo, sugrįžo ir bedė į jį pirštu. Iš viso šešiasdešimt pabėgėlių iš Vilniaus, tarp jų ir Zdenekas. Dar tą pačią dieną visus juos vokiečiai išvežė į gretimą miškelį ir liepė išsikasti duobę. Kasti sekėsi sunkiai, nes dirvožemis pasirodė besąs gerokai įšalęs – medžių šešėlyje vis dar matėsi purvino sniego dėmių. Kai darbas buvo baigtas, prie pasmerktųjų prisijungė visi Judenrato nariai ir pats žydų policijos viršininkas. Buvo pikta, kad kai kuriems privilegijuotiems asmenims leidžiama numirti be jokio vargo.

Kaip Vilniaus bėgliams pavyko pasiekti Lydos oazę? Beveik visi jie atvyko grupėmis, pasislėpę vermachtui priklausančiame sunkvežimyje, kurį vairavo feldfebelis Antonas Šmitas. Jis buvo praktikuojantis katalikas ir gelbėjo žydus *gratis et amore Dei*[61], paprasčiausiai iš gailesčio. Tačiau kaip pavyko gestapui prisikasti iki Šmito? Mažai tikėtina, kad gestapininkai būtų spėję apklausti žaibiškai sušaudytus pasmerktuosius. Ar tai Avidanas vokiečiams pasufleravo? Gailestingumas nebuvo viena iš vermachto vertybių, tad Šmito atveju kuo skubiausiai susidomėjo karinė prokuratūra.

Avidaną vokiečiai paleido, tačiau sugrįžti į Lydos getą jam atrodė neprotinga. Naktį koks nors kvailys lengvai galėjo ir jam praverti pilvą. Jis paprašė vokiečių leidimo legaliai sugrįžti į Vilniaus getą. „Net jei mane sugautų ir atiduotų vokiečiams, – mąstė

61 *Gratis et amore Dei* (lot.) – iš malonės ir Dievo meilės.

Jankelis, – gestapas yra tarsi vilkas iš pasakos apie Raudonkepuraitę, didžiulėmis ausimis. Ir itin aštriais dantimis.“

Avidanas turėjo gerą atmintį, tačiau negalėjo pažinoti visų Vilniaus žydų. Lydoje atpažino jų šešiasdešimt, tačiau būta dar kelių žydų, jie, pamatę, kuria kryptimi papūtė vėjai, suskubo grįžti į Vilniaus getą. Buvo pasakojama, kad iš tądien sušaudytųjų trys apsimetė esą negyvi ir, nepaisydami sužeidimų, pabėgo iš skerdynių vietos. Gete žmonės daug ką pasakodavo, bet tos trijulės taip niekas ir nematė.

Kaip ten bebūtų, Gensas apie šį bjaurų įvykį sužinojo ir ėmė ruoštis sutikti Avidaną: vos tik šis spėjo įkelti koją į getą, buvo be triukšmo suimtas ir paslėptas. Reikėjo kuo skubiau užčiaupti Avidanui burną, kol nespėjo pakartoti savo Lydoje atlikto žygdarbio. Praėjo pora mėnesių, ir dėl Geršteino bylos atsirado tinkamas pretekstas. Gete siautėjo gauja, kuri apiplėšinėjo juodosios rinkos prekeivius: pasiūlydavo jiems kokį pelningą reikalą ir, kai šie prisistatydavo į sutartą vietą su pinigais ir brangenybėmis, išsiųsdavo pas protėvius. Geršteiną išsiuntė paskutinį, o šis turėjo bjaurų įprotį viską pasakoti žmonai; tad, dingus vyrui, ji galėjo perteikti gan tikslią informaciją, ir gaują pavyko sučiupti. Išsiaiškinta, kad prieš tai ji dar spėjo nugalabyti Hercelį Lidesą – jo lavoną rado paslėptą viename apleistame rūsyje. Gaują sudarė penki nariai, buvo nuspręsta juos pakarti, o drauge su jais ir Avidaną, kuris buvo viešai apkaltintas pasikėsinimu nužudyti policininką Avromą Grinfeldą. Taigi šis bausmės įvykdymas neturėjo niekam kristi į akis. Žinant, kaip gete besilankantys vokiečiai mėgo egzekucijas, būtų buvę naudinga juos pasikviesti į renginį, tačiau Avidano Lydoje pademonstruoti gabumai paskatino veikti greitai ir slaptai, o vokiečius apie tai informuoti jau po Jankelio mirties.

Kol policininkas taisė ant kaklo kilpą, Jankelis, stovėdamas ant kėdės, apsidairė aplink. Jatkovos gatvė[68] buvo pilna į renginį susirinkusių žmonių, susijaudinusių, bet bežadžių. Regėjo begalę jį stebinčių akių: godžių, smalsių, pasidygėjusių, liūdnų, abejingų, pašaipių... Tarp jų išvydo ir Genso akis.

Buvo 1942-ųjų birželio 4-oji, trečia valanda popiet, kai Jankelis pakibo ant vieno iš buvusios mėsinės kablių, vietoj paskersto galvijo ketvirčio.

Tačiau Jankelis Avidanas išliko savimi iki galo: tąkart taip pat panoro prieš visus pasirodyti. Pirmasis užlipo ant kartuvių pakylos ir kariant jo paskutinės kelionės draugus blaškėsi, kol išsinėrė iš kilpos. Jis sunkiai žnektelėjo ant grindinio. Privalėjo būti atleistas nuo bausmės, tačiau Avidanas turėjo mirti bet kokia kaina, tad vėlei buvo pakabintas ant kablio. Ar dėl savo tvirto sudėjimo, ar dėl atsitiktinių nepritýrusių budelių klaidų Avidanui dar ilgai pavyko atsiginti nuo mirties, įnirtingai maskatuojant kojomis.

Feldfebelis Antonas Šmitas aplenkė Avidaną beveik dviem mėnesiais: buvo sušaudytas 1942-ųjų balandžio 11-ąją.

68 Originale – *Jatkowa*, dabartinė Mėsinių gatvė.

III. Minsko „Totila“

Rozenbergas[69] drebančia ranka padėjo telefono ragelį. Neseniai paskirtas rytinių teritorijų reichsministru, jis tik troško mėgautis savo išsvajotomis pareigomis puikiame buvusios Rusijos ambasados pastate Unter der Lindeno[70] bulvare, kuris dabar atiteko jo vadovaujamai ministerijai. Pastatas buvo išlaikęs savo prabangų imperinį žavesį: bolševikams užteko pašalinti dvigalvį erelį ir caro atvaizdą pakeisti Lenino bei Stalino portretais. Rozenbergui, kaip tikram inteligentui, norėjosi susikaupti ir apmąstyti okupuotų rytinių sričių ateitį. Galbūt iš pradžių išplatinti potvarkį, draudžiantį ritualinį skerdimą: vargšai gyvūnai turėjo liautis kentėję dėl žydų kaltės. Vietoj to jis buvo priverstas švaistyti savo laiką ir energiją ginčams su vietos leitenantais. Kochas[71], tas arogantiškas Rytų Prūsijos gauleiteris[72], išdrįso jį apeiti kreipdamasis tiesiai į patį Fiurerį ir dabar šeimininkavo Ukrainoje, it ši būtų buvusi jo nuosavos *Gau*, srities, dalis. Losė skelbė įsakus jam nepranešęs ir netgi akiplėšiškai pasiūlė Fiureriui panaikinti Rozenbergo ministeriją. Situacija priminė grimztantį laivą: vos užkimšus vieną skylę, tuoj atsiverdavo kita. Prie viso to dar prisidėjo ir Kubė[73], Minsko generalinis komisaras, kuris ką tik savo raganosišku balsu išriaumojo jam į ragelį savo kalbos atrūgas.

69 Alfredas Rosenbergas (1893–1946) – Trečiojo Reicho politinis veikėjas, vienas nacionalsocializmo ideologų, nuo 1941 m. liepos 17 d. iki Vokietijos kapituliacijos okupuotų rytinių teritorijų reichsministras.

70 *Unter der Linden* – vienas iš pagrindinių ir gražiausių Berlyno bulvarų.

71 Erichas Kochas (1896–1986) – 1941–1943 m. Ukrainos reichskomisaras.

72 *Gauleiter* (vok., nuo *Gau* – sritis ir *Leiter* – vadovas) – aukščiausio rango partinė pareigybė.

73 Wilhelmas Richardas Paulis Kube (1886–1943) – Baltarusijos generalinis komisaras, krikščionybės nacifikacijos ideologas.

Šis Rozenbergo bendraginklis, buvęs Brandenburgo gauleiteris, buvo itin apšnekamas nacių vadas, gestapo protokoluose aprašomas kaip visiškas iškrypėlis. Kubė turėjo mažytę ydelę siuntinėti anoniminius laiškus[14] ir potraukį virtuvėje dirbančiam moteriškam personalui. Išties jam vertėjo užsiimti tarnaitėmis, o ne šantažu, už tai jį neribotam laikui netgi nušalino nuo partinių pareigų. Tačiau Fiureris, niekada nepasižymėjęs dideliu kolegų išrankumu, mėgo Kubę. Jis nebuvo pamiršęs, kad dar 1909-aisiais Kubė išspausdino savo pirmuosius antisemitinius raštus ir tapo vienu iš nedaugelio Fiurerio sekėjų, galinčių pasigirti meninėmis ambicijomis, – jis buvo penkių sekinančiai ilgų veiksmų istorinės dramos „Totila" autorius. Fiureris nutarė Kubei suteikti dar vieną galimybę reabilituotis ir paskyrė jį į Maskvą. O Rozenbergas, kuris būtų mielai apsiėjęs be Kubės paslaugų ir planavo užleisti Maskvos sostą (kurį, beje, bolševikai vis delsė atlaisvinti) savo išrinktam kandidatui, išsiuntė Kubę į Minską.

Geriau jau būtų to nedaręs!

Kubė šventai tikėjo savo misija. 1941-ųjų rugsėjo 1-ąją vykstant iškilmingai ceremonijai, kurioje buvo priversta dalyvauti paradui išsirikiavusi visa 322-ojo policijos bataliono 9-oji kuopa, Kubė įsikėlė į Minsko generalinio komisariato kabinetą. Kuopa prisistatė visiškai išsikvėpusi, nes prieš pat iškilmes Minsko apylinkėse dalyvavo likviduojant devynis šimtus keturiolika žydų, tarp jų buvo šešiasdešimt keturios moterys. Bent jau spėjo nusiblizginti batus ir nusitrinti kraujo ir smegenų tiškalus. Nuo tos dienos Kubė, staugdamas kaip raganosis – jam nereikėjo jokio garsiakalbio, – iškeikdavo visus, pasitaikiusius jam po kojomis.

14 Užuomina į teisėjo Walterio Bucho įskundimą, po kurio, išsiaiškinus, kad šmeižikišką anoniminį laišką parašė Kube, iš gauleiterio buvo atimtos visos privilegijos ir pareigos.

Kartą, visiems girdint, išvadino kiaule aukštą gestapo pareigūną, išdrįsusį sušaudyti kelis Kubės pavaldinius Vokietijos žydus, taip pat ir asmeninį jo kirpėją. Nuolat pykosi su Rozenbergu, o tai – žinant, kad šis batsiuvio sūnus, iškilęs iki Reicho Filosofo, iš prigimties buvo vaidingas, – nebuvo itin sudėtinga. Pratrūko plūstis sužinojęs, jog vokiečių kareiviai prieš egzekucijas žydams išraudavo auksinius dantis: „Koks barbariškumas ir sadizmas! – rėkė generalinis komisaras. – Ar toks elgesys tinka vokiečiui, Gėtės ir Kanto tėvynainiui?"

Kubė užsirūstino dėl Slucko skerdynių[15], kai visų akyse buvo išžudyti žydai, jų lavonai palikti gatvėse, o kai kurių baltarusių namai apiplėšti. Tikrai ne žydų likvidavimas suneramino Kubę. Priešingai, tokiam užkietėjusiam antisemitui reikėjo tik džiūgauti – žydai nenusipelnė gyventi. Kažkada Kubė su pasididžiavimu buvo pareiškęs: „Esu užsigrūdinęs ir pasirengęs prisidėti prie galutinio „žydų klausimo" sprendimo." Tačiau jam atrodė, kad žydams naikinti taikomas būdas yra nepriimtinas, ypač Reicho žydų atveju. Kubė nė nemirktelėjo, kai jo akivaizdoje buvo įvykdyta vietinių žydų likvidavimo akcija, diskretiškai ir „civilizuotai". 1942-ųjų liepos pabaigoje jis pats, neslėpdamas pasididžiavimo, pranešė: „Per pastarąsias dešimt savaičių Baltarusijoje likvidavome penkiasdešimt tūkstančių žydų."

Kubė nerimavo vien dėl savųjų Reicho žydų, kurie atvykdavo į Minską būriais, ir įsakė apjuosti getą spygliuota viela, kad apgintų „savuosius" nuo purvinų ir laukinių vietinių žydų utėlių. Netgi bandė išgelbėti juos nuo sunaikinimo ir įsidrąsinęs kaišiojo pagalius į SS ratus. Toks neapdairumas išjudino tikrą širšių

15 1941 m. spalio 27 d. Kauno 2-asis lietuvių pagalbinės policijos batalionas be vietinės nacių civilinės valdžios autorizuoto leidimo įžengė į Baltarusijos miestą ir per dvi dienas trukusias skerdynes sunaikino virš 5 000 miesto žydų.

lizdą ir specialiai perauklėti Kubės į Minską atvyko Heidrichas[16], o pas Rozenbergą su mandagumo vizitu prisistatė pats Himleris.

Nuskambės absurdiškai, tačiau Kubė, gan atstumiantis nacistas, tais laikais buvo vienintelis atvirai protestavęs vokiečių karininkas, nors ir gynė tik „saviškius" Vokietijos žydus. Erelio balsu klykdavo dėl didžiųjų antipartizaninių akcijų, bet ne todėl, kad jų metu vykdavo tikrų tikriausios valstiečių skerdynės (taip pat moterų ir vaikų), o todėl, kad jos kenkdavo Kubės derliui. Arba dėl to, kad 1942-ųjų sausį per pratybas gestapas sušaudė du šimtus aštuoniasdešimt belaisvių iš vietos kalėjimo. Atrodytų, nieko neįprasto neįvyko. Tačiau duobėje, kuriai iškasti prireikė nemažų pastangų, buvo dar likę vietos ir gestapo vyrukai sugalvojo ją užpildyti dvidešimt trimis lenkais iš to paties kalėjimo. Bėda ta, jog tie lenkai buvo visai ne kaliniai, o technikai, iškviesti į Minską generalinio komisariato prašymu ir laikinai apgyvendinti kalėjime, kol atsilaisvins geresnis būstas. Tai buvo dar vienas pretekstas kreiptis į Berlyną su liepsningais, bet bergždžiais protestais.

Kubės pastangos nuėjo veltui. Nepaisant raganosiško riaumojimo, jo balsas prilygo pelės cypsėjimui. Daugelis jį išgirdo, kai kuriuos suerzino, tačiau nepajėgė užkirsti kelio savivalei.

1942-ųjų rugsėjo 21-ąją pavakarieniavęs Kubė nuėjo į savo miegamąjį, kur kambarinė jau ruošė lovą. Marija palinkusi kedeno pūkinę antklodę, ji buvo atsukusi Kubei nugarą it kviesdama prisiliesti. Vyras tai padarė be menkiausio susijaudinimo, iš įpročio, tarsi glostytų nugarą savo arkliui. Ankstesnė jo kambarinė buvo stambi moteris, apvaliais šonais ir įspūdinga krūtine.

16 Reinhardas Heydrichas (1904–1942) – vienas iš pagrindinių Holokausto sumanytojų ir kaltininkų. Per Antrąjį pasaulinį karą jis turėjo SS obergrupenfiurerio ir policijos generolo laipsnį, buvo Vyriausiosios Reicho saugumo valdybos (vok. *Reichssicherheitshauptamt*, RSHA), kuriai priklausė gestapas ir kriminalinė policija, vadas.

Kai ji užvirsdavo ant Kubės, šis panardindavo savo veidą į besiveržiančias lauk krūtis ir užmiršdavo visą tą dieną išgyventą pyktį. Vėliau gestapas vietoj jos atsiuntė Mariją, smulkią moterėlę žebenkšties veidu, bet ir ši noriai vartydavosi su Kube plačioje generalinio komisaro lovoje.

„Turėjo silpnybę virtuvėje dirbančiam moteriškam personalui." Geraširdiški Bucho žodžiai dažnai skambėdavo Kubės galvoje. Jis jų neneigė. Tai prasidėjo dar jaunystėje, kai Kubė naktimis ėmė lankyti jų namų mansardoje apgyvendintą šeimos tarnaitę. Keletą kartų jam teko sprukti pro langą, išgirdus mediniais laiptais besileidžiančio tėvo sunkius žingsnius.

Sulankstęs *Völkischer Beobachter*[11], Kubė ėmė ruoštis nakčiai.

– Marija, – pašaukė kone pašnibždomis. Marija neatsiliepė. Keista, juk jau prasidėjo komendanto valanda.

Kubė patogiai įsitaisė lovoje ir jau buvo beužmiegąs, kai draskantis trenksmas supurtė visą jo kūną. Vieną sekundės dalelytę jis dar spėjo suvokti, kas nutiko.

Gestapo tarnybos paskelbė, kad Kubės miegamajame sprogmenis padėjusi moteris buvo rusų agentė. Marijos nepavyko surasti ir niekas niekada nesužinojo, kieno nurodymus ji vykdė: NKVD ar gestapo. Būtent pastarajam šis įvykis buvo naudingiausias: gestapas ne tik atsikratė Kubės, bet ir gavo pretekstą *in memoriam* sušaudyti šimtą įkaitų.

11 *Völkischer Beobachter* (vok., *Liaudies apžvalgininkas*) – oficialus nacionalsocialistų partijos laikraštis, leistas 1920–1945 m.

Vos gimusi Sava, kaip ir visi gyvi kūriniai savo gyvenimo kelionės pradžioje, yra veržlus, norintis žaisti, krištolinio balso ir tyro žvilgsnio kūdikis. Kai apkeliavusi daugybę kraštų pasiekia Belgradą, Sava žino, kad čia jos kelionė baigiasi ir kad netrukus ji pateks į mirtiną Dunojaus glėbį. Tai pavargusi upė, kurios drumzlini ir tamsūs it senos kaimo moters rūbai vandenys plukdo patį įvairiausią šlamštą: keista, kaip čia gali gyventi ir veistis šamai, kuriuos Belgrado pensininkai įdėmiai stebi nuo krantinių ar vejasi valtelėmis, kartais gana sėkmingai.

Belgradas, baltasis miestas, įsitaisęs ant kalvų dešiniajame upės krante. Kairiajame krante, už kelių nusvirusių tuopų eilių, matyti Naujojo Belgrado dangoraižiai. Kažkada, prieš šešiasdešimt ar septyniasdešimt metų, čia driekėsi laukinė dykvietė su smėlio kopomis ir klampynėmis – pavasariškų išsiliejančios upės pasivaikščiojimų pėdsakais, – kur stovėjo viena kita sukrypusi lūšna ar klajoklių stovyklavietė.

Bet jau tada šiapus upės, priešais turkiškas senamiesčio gatveles, vedančias link Terazijės, greta tilto, šiandien vadinamo Senuoju, buvo įsikūrusi Sajmištė – aptverta turgavietė. Čia tarp gyvulių aptvarų glaudėsi įsispraudusios varganos pašiūrės su prekystaliais. Lyg gyvulius į Sajmištę 1941-ųjų pabaigoje suvarė septynis tūkstančius žydų – moterų, vaikų ir senių, – du šimtus aštuoniasdešimt du čigonus (taip pat moteris ir vaikus)[18] ir dar kelis šimtus

18 Sajmištės koncentracijos lageris Senojoje Sajmištėje (tuometinėje Kroatijos teritorijoje) veikė 1941 m. spalio 28 d. – 1944 m. liepos mėn. Lageriui vadovavo Herbertas Andorferis, pradėjęs masiniam kalinių žudymui naudoti dujų sunkvežimius (vok. *Gaswagen*). Sunaikinus visus belaisvius serbų žydus, į Sajmištę vežti Italijos žydai, jugoslavų partizanai bei jiems padėję serbų žemdirbiai, iš viso lageryje sunaikinta iki 40 000 žmonių.

senyvo amžiaus žydų tvarkai palaikyti. Kiti žydai ir čigonai vyrai buvo toli nuo Sajmištės. Kas po žeme, kas kalnuose, o tie, kam mažiau pasisekė, – lageriuose: drauge su „komunistais, nacionalistais ir demokratais“ sudarė karo įkaitų atsargas; dėl kiekvieno nužudyto vokiečių kariškio vermachto šaulių būrys bei 64-asis policijos batalionas sušaudydavo šimtą, o dėl sužeisto vokiečio – penkiasdešimt kalinių. Tik tokiais atvejais žydai turėjo pirmenybės teisę: iki 1941-ųjų pabaigos visi žydai vyrai buvo išžudyti.

Palyginti su vyrais, moterys ir vaikai čia gyveno beveik kaip kurorte: nebuvo varomi į priverstinius darbus, galėjo per dienas mėgautis subombarduoto miesto vaizdais ir stebėti, kaip anapus upės vaikščioja laisvi žmonės ar žaidžia vaikai, kurių nerūpestingas krykštavimas girdėdavosi jų pusėje.

1942-ųjų pavasarį lageryje buvo įvesta naujovių: vokiečiai paleido čigones. Tikras palengvėjimas, mat čigonės, nors jų buvo labai nedaug, kaip reikiant sujaukdavo geto gyvenimą – nuolat vaidydavosi su žydėmis. Kaskart pagautos vagiliaujant, čigonės atsikirsdavo nenuginčijamu argumentu: „Na ir kas, vis tiek jus greitai išgalabys!“

Kita naujovė sujaudino visus: leista persikelti į kitą vietą greta Avalos, į lagerį, kur buvo pažadėtos geresnės gyvenimo sąlygos. Avalos kalva – tai viena iš vietovių, kurioje labiausiai mėgdavo iškylauti mokiniai bei belgradiečių šeimos. Kalva išnyra virš banguotos lygumos, jos viršūnėje prieglobstį rado paminklas nežinomam kareiviui ir kelios užeigos, viliojančios iškylautojus tradiciniu avienos kepsniu, kuris čirškinamas ant žarijų greta įėjimo. Prieš karą, kai būdavo geras oras, nuo Tucovico aikštės į Avalą kursuodavo autobusai, nuo kurių stogo buvo galima apžvelgti apylinkes, juose beveik visada buvo pilna elegantiškų ponų ir ponių su skėčiais, išsiruošusių iškylon į gamtą.

Žydėms teko pasitenkinti kiek kuklesnėmis transporto priemonėmis: sunkvežimiu ir pilku furgonu „Saurer“. Į sunkvežimį krovė lagaminus, o į furgoną kasdien lipo po penkiasdešimt–aštuoniasdešimt moterų ir bamblių. Suolai furgone visada būdavo šlapi, nes – išties neįprastas dalykas – jo vidų prieš kiekvieną naują vežimą itin kruopščiai išvalydavo. Čia nebuvo nei stogo, nuo kurio būtų galima žvalgytis, nei langų, tačiau niekam tai nerūpėjo, nes kelionė neturėjo ilgai trukti: jiems reikėjo tik pervažiuoti miestą ir pasiekti Avalą, esančią už penkiolikos kilometrų.

Ir iš tikrųjų, kelionė ilgai netrukdavo. Ji baigdavosi gerokai anksčiau, nei sunkvežimis spėdavo pasiekti Avalos poligoną, kur jį pasitikdavo septynių serbų kalinių būrys, saugomas keturių vokiečių policininkų. Kaliniai iš sunkvežimio išvilkdavo lavonus, suversdavo į iš anksto iškastas duobes ir kruopščiai iššveisdavo sunkvežimio vidų.

Tarp 1942-ųjų kovo ir gegužės mėnesių visi septyni tūkstančiai penki šimtai *Konzentrationslager Sajmište* svečių persikraustė čia grupėmis, kurias veždavo kasryt ir keletą kartų po pietų (išskyrus švenčių dienomis). Pilkas furgonas, saviškiams – *Gaswagen*, oficialiuose dokumentuose buvo iškilmingai vadinamas *Entlausungwagen*, dezinfekavimo automobiliu. Užbaigęs savo darbą Belgrade, jis pasiekė Minską, kur pradžiugino vietinę okupacinę valdžią, seniai svajojusią apie žmogiškesnes ir malonesnes masinio naikinimo priemones.

Į Vilniaus getą iš gretimų apylinkių plaukė žydai, buvo atkeldinti ištisi *štetlai*. Savaime suprantama, tik tie, kuriems pavyko išvengti *Einsatzkommando*[19] dėmesio. Įvairūs dokumentai ir liudijimai atskleidė, kad SS būriams buvo vienas juokas apsupti žydų miestelius ir ramiai, toliau nuo pašalinių akių imtis darbo, o paskui sudeginti lavonus drauge su naminiais gyvuliais. Jei tarp jų ir buvo viena kita krikščionių šeima, tuo blogiau jiems: pagaliau išmoks negyventi kartu su žydais.

Didžiausią rūpestį kėlė mišrios gyvenvietės, nes iš jų reikėdavo pėsčiomis išvesti žydus grupėmis – daugiausia po penkis šimtus žmonių vienu metu – į nuošalią vietą už kokių keturių ar penkių kilometrų, kur rusų belaisviai jau būdavo iškasę bendras duobes (leisti žydams patiems tai daryti būtų buvusi laiko gaišatis). Atstumas tarp dviejų grupių privalėjo būti mažiausiai du kilometrai, kaip teigiama štandartenfiurerio Jėgerio[20] pranešime (Jėgeriui nepabosdavo nuolat pabrėžti, kiek keblumų ir rūpesčių jam pridaro tie nelemti, myriop siunčiami žydai, ne veltui jį vadino *Jammeräde*, verksniu). Laikas, per kurį galima pėsčiomis įveikti du kilometrus (kažin kiek tai buvo žingsnių?), prilygo laikui, per kurį galima sušaudyti penkis šimtus žmonių.

19 *Einsatzkommando* (vok.) – operatyvinis būrys, įeinantis į *Einsatzgruppen* (vok. „operatyvinės grupės") sudėtį, sudarytas iš SS ir gestapo karių. Pagrindinė operatyvinio būrio užduotis buvo fizinis žydų naikinimas.

20 Karlas Jägeris (1888–1959) – SS štandartenfiureris (pulkininkas), 1941 m. liepos mėn. – 1943 m. rugsėjo mėn. vadovavęs Kauno 3/A operatyviniam būriui, kuris Lietuvoje vykdė masines žudynes. Išliko vadinamasis Jägerio raportas, kuriame štandartenfiureris smulkiai užfiksavo visas žydų žudynių vietas ir aukų skaičių.

Automobilis krūpčiodamas judėjo minkštu žvyrkelio apklotu, už savęs sukeldamas dulkių debesį, primenantį laužo dūmus. Jam iš paskos pagarbiu atstumu, norėdamas išvengti sprangių kelio dulkių, vilkosi policininkų pilnas sunkvežimis, jis kėlė dar didesnį ir grėsmingesnį dulkių debesį. Oberfiureris Fuchsas[81], svarbus saugumo policijos ir SD veikėjas, važiavo įsitempęs, automobilio sėdynė jam rodėsi kieta ir nepatogi. Taip nutikdavo kaskart prieš pradedant vykdyti akciją. Fuchsas nesibaimino, žinojo, jog negresia joks pavojus, tačiau ramus nesijautė. Bandė save įtikinti, kad iš esmės tai lyg savotiškos karinės pratybos, kuriose dalyvauji apsiginklavęs žiūronais.

Ir išties, Fuchsui tąkart reikėjo tik atlikti eilinį patikrinimą. Neseniai jį atsiuntė į Lietuvą tam, kad užimtų saugumo komisaro postą ir pakeistų nuo darbo pavargusį Jėgerį. Taip pat Fuchsui teko į akcijas lydėti Kitelį[82], jauną ir nuolat besišypsantį gestapo pareigūną, kuris tąkart nusprendė surengti parengiamąją akciją, eilines pratybas. Į policiją buvo priimti keli naujokai, netinkami tarnybai fronte, jų patirtis apsiribojo šaudymo poligonu. Prieš keletą dienų lietuviams likviduojant vieną nedidelę žydų grupę, ne vienas iš šių pienburnių skuodė į šalį išsivemti. „Mums čia nereikia skaisčių mergėlių!“ – užriko Kitelis. Įsiutęs jis nusprendė kuo skubiau naujokams atimti nekaltybę. Tiesa, pats Himleris negalėjo žiūrėti į kraują, tačiau jis buvo SS reichsfiureris ir galėjo sau tai leisti.

81 Wilhelmas Fuchsas (1898–1947) – SS oberfiureris (vyresnysis pulkininkas), 1941 m. balandžio mėn. – 1942 m. sausio mėn. vadovavo *Einsatzgruppen* Serbijoje, vėliau buvo perkeltas į Lietuvą, kur vadovavo vokiečių saugumo policijai ir SD (vok. *Sicherheitsdienst* – saugumo tarnyba) padaliniui. Fuchso nutarimu 1944 m. liepos 8–13 d. buvo likviduotas Kauno getas.

82 Bruno Kittelis – iki karo dirbo kino aktoriumi ir dainininku, nuo 1943 m. vadovavo gestapo žydų reikalų skyriui Vilniuje, prisidėjo sprendžiant „žydų klausimą“ Rygoje.

Jėgeris pranešė Kiteliui, kad drauge su Fuchsu jį lydėsiąs į akciją, tačiau paskutinę akimirką, sugalvojęs gan banalų pasiteisinimą, išsisuko. „Vargšas, jis iš tikrųjų persidirbo, – pagalvojo Fuchsas. – Geriau tegul važiuoja ilsėtis ir užleidžia vietą kitam, stipresniais nervais. Juk užsitarnavo trupučio poilsio: per šiuos kelerius metus likvidavo virš šimto penkiasdešimt tūkstančių žydų.“

Tolumoje, lauko vidury, pastebėjo *štetlo* kontūrus. Kaimelį supo daržai, palei ožkoms skirtą tvenkinį oriai vaikštinėjo kelios žąsys. Šios iškart patraukė Fuchso dėmesį. „Čia nieko nėra, – pamanė, – išskyrus utėles, blakes, tarakonus ir žydus.“

Veikiau tai buvo ne *štetlas*, o *štetele*, mažytis kaimelis, paties vargo įsikūnijimas. Keli seni ir sukrypę mediniai namukai, kartu su dirbtuvėmis susibūrę aplink kreivą turgaus aikštę, kur kurpius dar dirbo ir balniumi, kur skardininkas taip pat vertėsi ir kalvio amatu, o siuvėjas buvo tik siuvėjas, nors prekiavo juostomis ir siūlais. Maisto parduotuvėlė uždaryta, nes nebuvo kuo prekiauti. Kuprota sinagoga, primenanti susenusį grybą, kurio niekas nerautų. Sovietai buvo ją pavertę valdišku sandėliu, bet arba nespėjo juo pasinaudoti, arba neišmanė, ką ten laikyti. Jiems pasitraukus, sinagoga iškart atgavo savo ankstesniąją – privataus maldų sandėlio – paskirtį. Tik iš atsargumo buvo palikta kabėti skardinė iškaba, pakrypusi ant vienos surūdijusios vinies, su sunkiai įskaitomu įrašu, bet visiems lengvai suprantamu pjautuvo ir kūjo ženklu.

Pasitikti vokiečių išėjo *štetlo* senolis, barzdočius *wójt*[8], kuris tik žemai lankstėsi, bet neklausė apie atvykimo priežastį. Nebuvo būtina. Senolis nesitikėjo nieko gera.

Kitelis buvo gerų manierų žmogus. Kitas jo vietoje būtų ant senio užriaumojęs, atkišęs jam savo dulkėtus batus, privertęs

8 *Wójt* (lenk.) – seniūnas.

klauptis ir rankovėmis juos nublizginti. O Kitelis apsiribojo trumpais ir konkrečiais nurodymais: per penkias minutes visi privalo susirinkti sinagogoje. Visi be išimties, taip pat moterys, vaikai, ligoniai. Būsią suskaičiuoti.

Kai Fuchsas paskui Kitelį įžengė į sausakimšą sinagogą, visų akys – tamsios, senoviškos ir kupinos siaubo – nukrypo į juos. Susirinko visi ar bent jau taip atrodė: apie šimtas suaugusiųjų ir nenusakoma daugybė vaikų.

– Puiku, – tarė Kitelis įprastai ramiu balsu. – Dabar paklausykit: visi privalo pasilikti sinagogoje. Jei kas bandys išeiti, šausim. O čia jums nieko nenutiks. *Verstanden?*[44]

Šiuo „Supratote?“ Kitelis užbaigdavo visas savo kalbas, skirtas pasimetusiems ir įbaugintiems svetimtaučiams, lyg būtų iš jų tikėjęsis atsakymo: „*Nicht verstehen*“[45]. Tačiau klausimo tonas, nors ir lydimas patrauklaus šypsnio, visad būdavo toks griežtas, kad niekas nedrįsdavo prabilti, tarsi būtų suvokę, koks siaubas jų laukia.

Lauke jau lūkuriavo pasiruošę naujokai (skaisčiosios mergelės), rankose laikantys kūjus ir dideles vinis (ar su tokiomis vinimis buvo nukryžiuotas Jėzus?), jiems prireikė vos keleto minučių sinagogos durims ir langams užkalti.

Žmonės viduje meldėsi, tačiau kai liepsna pradėjo lyg pašėlusi spragsėti, pasigirdo riksmai: pirma pavieniai balsai, o paskui vientisas klyksmas, tarsi pati sinagoga būtų ėmusi šaukti. Kai neišlaikęs įgriuvo stogas, pakeldamas į orą nesuskaičiuojamą daugybę žiežirbų, riksmai nutilo, tik vienur kitur dar pasigirsdavo linksmas ugnies pokštelėjimas, primenantis sproginėjančius balionėlius *Weihnachtsmarkt* kalėdinėje mugėje, priešais katedrą, kur Fuchsą vaikystėje atsivesdavo tėvai.

44 *Verstanden?* (vok.) – Supratote?

45 *Nicht verstehen* (vok.) – Nesupratome.

Pasigirdo šūviai. Atsargusis Kitelis aplink kaimelį buvo išrikiavęs lietuvius parankinius, kurie dabar šaudė į vieną pasislėpti įsigudrinusį žydą, bandžiusį smukti pro *štetlo* tvorą.

Įsisiautėjusi ugnis persimetė ant gretimų šiaudinių stogų. Netrukus jau liepsnojo visas *štetlas.* Vokiečiai pastebėjo kelias sprunkančias juodakailes ožkas: pribėgusios daržų pakraštį, jos sustojo ir nepatikliai gręžiojosi atgal.

Pakeliui namo Fuchsas mašinoje jautėsi kur kas patogiau. Kitelis persiuntė per karius gero konjako butelį, ir dabar palaimingas jausmas, kad įvykdyta pareiga, sumišęs su lengvu nuovargiu, maloniai tirpdė raumenis. Fuchsas nemėgo dalyvauti egzekucijose, matyti liejamą kraują, į šalis tykštančias smegenis ir kaulų nuotrupas, kurios įkyriai prilipdavo prie uniformų. Tačiau šįkart darbas buvo atliktas švariai. Fuchsas pažvelgė į laikrodį: akcija įvykdyta tobulai, per jai skirtą laiką.

– Nieko nepadarysi, net ir baudžiamosios sudeginimo akcijos privalo likti mūsų, o ne tų vermachto neišmanėlių, atsakomybė. Jie netgi nemoka deramai šaudyti, – konstatavo Fuchsas. – Serbijoje sušaudyti šimtą žmonių trukdavo daugiau nei keturiasdešimt minučių. Turint tris lengvuosius kulkosvaidžius ir šešis šaulius.

– Kaip elgėsi žydai? – pasidomėjo Kitelis.

– Ramiai, susitaikė su mirtimi. Tik čigonai nenorėjo mirti. Nesiliovė rėkę, verkė ir blaškėsi. Kai kurie iš jų netgi krisdavo į duobę ir apsimesdavo negyvi.

Abu iš širdies pasijuokė.

Nejudantys žąsų kūnai, sudėti už sėdynių, vos vos sulinguodavo krestelėjus automobiliui. Fuchsas metė į jas meilų ir drauge vertinantį žvilgsnį. Mintyse iškilo kažkada mamos dainuota dainelė:

„Fuchs, du hast die Gans gestohlen, gib sie wieder her. Sonst mußt dich Jäger holen, mit dem Schieß-ge-we-e-hr![86]“

Fuchsas nusišypsojo: „Nurimk, lape, šautuvas dabar tavo rankose, žąsį valgysi drauge su medžiotoju.“

Kitelis taip pat liko patenkintas: naujokų nekaltybės atėmimo operacija pasisekė puikiai. Svarbiausia buvo išvengti traumų. Pačiam *Reichsheini*[87] rūpėjo akcijose dalyvaujančių vyrų psichologinė būsena. Nekaltybės atėmimas – ne išimtis, šįkart jis privalėjo vykti kuo delikačiau. Žinovo žodis.

Dar būdamas vaikas, Kitelis mėgo padeginėti skruzdėlynus: jį linksmino nuo liepsnų besigelbėjančių, pasimetusių skruzdžių vaizdas. Vieną dieną taip besismaginantį jį užklupo miškininkas, ir tėvas tąkart ne juokais iškaršė kailį. Žinoma, moterys ir vaikai gadino visą malonumą... Bet dar neseniai Keitelis[88] rašė: „Šioje kovoje vokiečių karinės pajėgos turi teisę ir šventą pareigą taikyti bet kokias į sėkmę nukreiptas priemones, net ir prieš moteris ir vaikus.“ Kaip žinia, Keitelis nepasižymėjo originaliomis idėjomis ir atkartodavo Fiurerio žodžius.

Kaip ten bebūtų, jų darbe reikėjo pasitelkti fantaziją, antraip grėsė pavojus virsti kraugeriškais robotais, kaip kad nutiko Paneriuose tiems, kurie dirbo alkoholio užtemdyta sąmone. Kolegos Kiteliui papasakojo apie vieną iš pirmųjų Vilniuje, Šnipiškių rajone, vykusių akcijų: visi žydai vyrai buvo suvaryti į sinagogos kiemą ir priversti šokti aplink degančių knygų ir šventų raštų laužą. Štai kaip reikėjo dirbti! Pavyzdžiui, ateityje būtų galima rengti

[86] „Lape, pagrobei tu žąsį. Grąžink ją, nes antraip ateis medžiotojas su šautuvu ir tavęs patykos.“ (vok.)

[87] *Reichsheini* (vok.) – neoficiali Heinricho Himmlerio pravardė.

[88] Wilhelmas Bodewinas Johannas Gustavas Keitelis (1882–1946) – Trečiojo Reicho karo ministras ir vermachto vyriausiosios karinės vadovybės štabo vadas, vienas iš Adolfui Hitleriui artimiausių žmonių.

žydų bėgimo varžybas, suskirsčius bėgikus pagal amžių: pirmam atbėgusiajam, ne, geriau pirmajai trijulei būtų pažadėta gyvybė. Tiksliau, duodamas pažadas, kurio vėliau dėl vienokios ar kitokios priežasties būtų galima ir netesėti. Nusišypsojo pagalvojęs apie skrybėlėtus rabinus nusmukusiomis kelnėmis, šėlstančius it bakchantės kliūčių ruože. Be jokios abejonės, reikėjo surengti bent šiokių tokių pramogų tiems, kas dirbo šį niūrų darbą. Argi ne paties Fiurerio šūkis skelbė: „*Kraft durch Freude* – Jėga per džiaugsmą"?

Atsigręžęs Kitelis nužvelgė tai, kas liko iš *štetlo*. Į dangų kilo tirštas juodų dūmų stulpas, ištepdamas raudonus vakaro debesis. Ar tai laužo, ar saulėlydžio blyksniai? Jo mamai nebūtų kilusi abejonė: tai Jėzulis iš krosnies traukia sausainius.

Bruno Kitelis, naujas žydų reikalams gestapo paskirtas žmogus, šypsojosi ir tą 1943-iųjų liepos dieną. Jis nuolat šypsodavosi, tačiau tądien buvo ypač gerai nusiteikęs. Atidarė voką ir iškratė ant popieriaus lapo metalo plokšteles. Su tam tikru pasidygėjimu pieštuko galu išrikiavo jas į vieną liniją. Nors jas buvo gerai išmirkęs spirite, nepajėgė įveikti šleikštulio, mat plokštelės buvo nuimtos nuo žydų lavonų. Devynios dailios, švytinčios plokštelės. Jo žvilgsnis sustojo ties skaičiais. Visi didesniais skaičiais pažymėti numeriai buvo priskirti jauniems darbingiems vyrams. Mažesniais skaičiais pažymėtųjų laukė atranka.

Dieną prieš tai vienas patrulis ant Mickūnų tilto, virš Vilnelės, užklupo pabėgėlių iš geto grupę. Greičiausiai jie traukė į gretimą Naručio mišką, į banditų landynę. Prasidėjo susišaudymas, vieniems pavyko pabėgti, kiti – šis devynetas – liko tįsoti ant žemės.

Iš plokštelių pavyko atpažinti bėglius, dabar reikėjo imtis priemonių, kad kitiems nekiltų panašių minčių. Suimti bėglių šeimas, jei tokias turėjo, arba darbo brigadų viršininkus, kurioms priklausė? Kitelis permetė akimis savo įžvalgiojo šarfiurerio[11] parengtą sąrašą. Puiku: trisdešimt devyni žmonės išvežti į Panerius. Nuo šiol visos darbo brigados bus suskirstytos į dešimties žmonių grupes. Jei kuriam nors iš brigados pavyks pabėgti, likusieji devyni bus nedelsiant sušaudyti. Savaime suprantama, drauge su šeimomis. O jei kartais šeimos neturėtų, tada bus sušaudyti visi, kurie kartu su juo gyveno viename kambaryje.

Šypsodamasis Kitelis patraukė į getą, kad praneštų savo sprendimą. „Aš jiems iškelsiu neeilinę šabo šventę.“

11 SS laipsnis, prilygstantis kapralui.

– Ir ko jis visad šypsosi? – stebėjosi Konradas ir mestelėjo žmonai: – Turbūt vakare, kai pavargęs nuo šypsojimosi gulasi į lovą, tą savo šypsnį išsiima ir it kokį dantų protezą įdeda į stiklinę.

– „Leisk man pabučiuoti į tavąsias lūpas, Jochanaanai...“[91] – linksmai niūniavo Kitelis. Tai buvo genialus sprendimas. Žinojo, kad toli gražu ne visi kolegos žavėjosi jo potraukiu operai ir jam įėjus nužvelgė su tam tikra ironija, tačiau Kitelis neabejojo: dabar jie tikrai plos ir šauks: „Bravo! Bis!“

Tiesą pasakius, Kitelio kolegos jau buvo spėję pakeisti savo nuomonę apie jį po pirmųjų pažinties dienų. Vos atvykus Kiteliui teko spręsti klausimą, susijusį su Baltosios Vokės darbo stovykla: pasprukę iš lagerio šeši žydai prisijungė prie vietinių partizanų. Kitelis nedelsdamas nuvyko į Baltąją Vokę, išrikiavo visus stovyklos darbininkus ir, demonstruodamas savo kaip niekada spindinčią šypseną, atrinko šešias dešimtis vyrų. Tik pakeliui į Vilnių susivokė padaręs klaidą: vietoj atrinktų šešiasdešimties žydų – dešimt už kiekvieną bėglį – buvo sušaudyti šešiasdešimt septyni. „Mano sąžinę slėgs septynių nekaltųjų mirtis“, – pamanė Kitelis ir šyptelėjo. Po dviejų savaičių jis nepriekaištingai likvidavo Kenos darbo stovyklą. Surinko kalinius į vienaukštį pastatą, išrėžė jiems pamokančią kalbą, o tuo metu namą iš visų pusių jau supo Kitelio vyrai, vokiečiai ir lietuviai; vos tik jis išėjo, sviedė rankines granatas – pastatas ir viskas, kas buvo jo viduje, pavirto dūmais. Kitelis pasižymėjo: du šimtai keturiasdešimt. Kitą dieną tą patį žygį pakartojo Bezdonyse, tik šįkart nešvaistė laiko kalboms ir apsiribojo šypsenomis. Vėl pasižymėjo: trys šimtai penkiasdešimt. „Visi!“ – užniūniavo arijos leitmotyvą, bet tyliai, kad kiti nenugirstų: juk

[91] Citata iš Richardo Strausso (1864–1949) operos „Salomėja“ pagal Oscaro Wilde'o (1854–1900) pjesę. *Jochanaan* – hebrajiškas pranašo Jono Krikštytojo vardas; sužavėjusi Erodo svečius savo septynių skraisčių šokiu, Salomėja pareikalavo pranašo galvos.

kompozitorius buvo kairysis, o dramaturgas – dar blogiau.[91] Išties gaila, Kiteliui būtų patikę užlipus ant scenos atlikti šią dainą: turėdamas tokią jauno graikų dievaičio išvaizdą, jis tikrai nesudėtingai būtų įkūnijęs moterišką personažą. Ypač Kiteliui patiko kulminacinė arijos vieta, kai piratai klausia Dženės: „Kas turi mirti?" Pauzė. Ir Dženė ištaria kimiu balsu: „Visi!"

Vieną vakarą – sėkmingai vykdant naikinimo akciją, nukreiptą prieš butelio turinį, kurį Kitelis išdidžiai vadino konjaku, nors iš tiesų tai buvo nekaltas brendis „Asbach Uralt", – Konradas, Kitelio bendraginklis, mestelėjo į jį apsiniaukusį žvilgsnį ir iškošė:

– Žinai, o mes esam tikros kiaulės.

Kitelis tvirtai atsakė:

– Ne, aš – ne paršas. Būdamas tarnyboje virstu tikru žvėrimi. Bėda ta, kad aš visada tarnyboje.

Karinis Kitelio laipsnis nebuvo itin aukštas – eilinis SS oberšarfiureris[92], – bet vis tik jis jautėsi tikrų tikriausiu Fiureriu ir atitinkamai elgėsi.

Valdžia vertino Kitelio uolumą, ir tai neapsakomai jį džiugino: juk sakoma, kad ir pats Viešpats mielai klausosi varpų gausmo. Ir vis dėlto neįmanoma visąlaik visiems įtikti. Kažkuris pagiežingas kolega apskundė Kitelį, neva šis atvykėlis austras, *Ostmärker*, pernelyg paskubomis ir paviršutiniškai vykdąs savo pareigas, kad jam trūkstą tikslumo, vokiško *Gründlichkeit*[93]. Atleistina dėl Baltosios Vokės, bet štai Bezdonyse Kitelis pamiršo moteris ir vaikus

91 Turima omenyje „Opera už tris skatikus" (vok. „*Die Dreigroschenoper*") – tai milžiniškos sėkmės susilaukęs muzikinis spektaklis, pradėtas rodyti 1928 m. Berlyne. Jis pastatytas pagal Bertoldo Brechto (1898–1956) to paties pavadinimo pjesę. Muziką spektakliui sukūrė Kurtas Weillis (1900–1950). „Opera už tris skatikus" buvo socialinė ir politinė satyra, atskleidžianti jos autorių kairuoliškas pažiūras ir atvirai kritikuojanti kapitalizmą.

92 Laipsnis, prilygstantis vyresniajam puskarininkiui.

93 *Gründlichkeit* (vok.) – kruopštumas.

(kur jau ten: „Visi!“), o kai sugrįžo į stovyklą jais pasirūpinti, šie jau buvo dingę. Tipiškas austras *Luftikus*[94], murmėjo pavyduoliai.

Naujosios Vilnios stovykla buvo pernelyg arti miesto, kad ją būtų galima likviduoti kaip kitas darbo stovyklas, todėl Kitelis įsakė susodinti žydus į sunkvežimius ir nuraminti: sakyti, kad jie neva grąžinami į Vilniaus getą. Vietoj to juos išvežė į Panerius. Paskui jis pasiuntė savo vyrus į Začepką surinkti žydų, dirbančių Todto organizacijai[95], vietinė jos vadovybė, nepaisydama visų patikinimų, atsakė:

– Tikrai? Privalo sugrįžti į getą? Šiandien pat? Puiku, patys juos parvešime savo sunkvežimiais.

Nieko nėra skaudžiau, kai tautiečiai tavo asmeniui parodo nepasitikėjimą.

Bent jau žydai paklusdavo besąlygiškai, nesipriešindavo. Vieni tvirtino jį esant Mirties Angelu; ne, prieštaravo kiti, to negali būti, juk Mirties Angelą siunčiąs Viešpats. Tas vokietis buvo ne kas kitas, o pats Asmodėjus[96]. Kai nukreipdavo savo juodas akis į kurį žydą, šiam atrodydavo, lyg jo siela būtų kiaurai perverta Kitelio žvilgsnio, likdavo vien tuštuma, jis suvokdavo esąs pasmerktas. Net ir nežydai, kuriems tekdavo su juo susidurti, pasijusdavo nemaloniai ir tapatino Kitelį su pačiu Velniu. Moteriškės, prasilenkdamos su vokiečiu gatvėje, paskubomis persižegnodavo. Jam dirbantys lietuvių policininkai, prietaringi ir lengvatikiai kaimo bernai, taip pat į jį žvelgdavo iš padilbų, sunkiai slėpdami nerimą.

94 *Luftikus* (vok.) – lengvabūdis.

95 Todto organizacija (vok. *Die Organisation Todt*) – 1938 m. įkurta militarizuota nacistinės Vokietijos statybinė organizacija, veikusi ir Reicho okupuotose teritorijose, kuriai prievarta dirbo daugiau nei pusantro milijono darbuotojų. Organizacijos įkūrėjas Fritzas Todtas (1891–1942) buvo ir Vokietijos ginkluotės bei šaudmenų reichsministras.

96 Demonas, minimas graikiškos Biblijos Tobito knygoje bei Talmude. Anot žydų legendų, Asmodėjų nugalėjo karalius Saliamonas, privertęs demoną pastatyti pirmąją Jeruzalės šventyklą.

Apie Kitelį sklandė pačios įvairiausios kalbos ir buvo pasakojamos sunkiai tikėtinos istorijos. Pavyzdžiui, vienas iš geto išsigelbėjusių kalinių pasakojo, neva Kitelis skambinęs fortepijonu vidury vienos geto gatvės, išsitraukęs revolverį ir iššovęs į vieną iš jį apsupusių smalsuolių vaikų (į patį mažiausią? į apsisnarglėjusį?). Dėl Dievo meilės: gal Kitelis ir mokėjo skambinti fortepijonu ir, be abejonės, galėjo lengva ranka užmušti vaiką, tačiau nejau iš tiesų dėl to būtų tįsęs didžiulį fortepijoną it kokį akordeoną per visą getą?

* * *

Getas buvo nepriekaištingai atskirtas nuo likusio miesto. Jį supo spygliuotų vielų užtvaros, o gretimų pastatų durys ir langai buvo rūpestingai užmūryti. Getas priminė nedidelę tvirtovę, trūko tik jį juosiančio griovio, kurį, anot vieno šmaikštaus kolegos, būtų galima užpildyti žydų krauju.

Getas turėjo vienintelį įėjimą – sunkius medinius vartus, kuriuos kolegos meiliai vadindavo varteliais. Šis žodis Kitelio atmintyje atgaivindavo tėvų sodybos vaizdą: namą juosiančią pakrypusią tvorą ir vartelius, už kurių lakstydavo šunys, nekantraujantys atšvęsti pas tėvus užsukusio Kitelio atvykimą.

Geto vartai buvo niūrūs. Iš išorės juos saugojo lietuvių, o iš vidaus žydų policininkai. Pro vartus būdavo einama tik tada, kai reikdavo atlikti kratą ar atrinkti žmones sušaudyti. Pro juos žengdavo darbo brigados ir iškeliaudavo palaikai tų, kurie nebaudžiami ir savavališkai atsisakydavo Reicho saugumo tarnybų paslaugų.

* * *

Niekada neprarandantis savitvardos ir visada besišypsantis Kitelis nešvaistė laiko kvailystėms, skirtingai nei prieš jį getą administravęs neišmanėlis Mureris[97]. Šis buvo įsakęs vykdyti kratą prie geto vartų ir pats asmeniškai tikrindavo kalinius, ypač moteris: ieškodavo kokio paslėpto duonos kepalo ir patenkintas stebėdavo, kaip žydų policininkai vanodavo prasikaltusiesiems šonus. Ypatingą pasitenkinimą jis jausdavo matydamas, kaip plakamos moterys apnuogintais sėdmenimis. Mureris dažnai lankydavosi moterų pirtyse ir, kai šios išdrįsdavo rodyti susidrovėjimą, imdavo bartis: „Tik nevaidinkit čia man Suzanų!“[98] Žinoma, Mureris galėjo pasiteisinti: netgi drovusis Himleris per savo vizitą Aušvice neatsisakė sudalyvauti *Prügelstrafe* renginyje – moterų plakimo akcijoje.

Juodomis uniformomis vilkintys esesininkai nuo seno jautė neapykantą kolegoms landsknechtams, rudmarškiniams[99], Kitelis taip pat negalėjo jų pakęsti. Ne, jis niekada nenusileisdavo iki vulgaraus Štirijos[100] kaimiečių lygio. Nesimušė, nesispardydavo ir tikrai nerėkaliojo. Kai ką nors tekdavo užmušti, prieš tai savo aukos mandagiai paprašydavo nesinervinti. „Už penkiolikos minučių visi privalo būti sunkvežimyje. Vėluojančiuosius nudobsiu kaip valkataujančius šunis“, – ir sakydavo tai ne kriokdamas, o su nuginkluojančia šypsena, tarsi aiškintų rungtynių dalyviams, kad tie, kurie atbėgs paskutiniai, negaus saldainių. Kitelis netgi toleravo, kai nedideliais kiekiais į getą buvo slapta nešamas maistas:

97 Franzas Mureris (1917–1995) – Vilniaus gebitskomisaro Hanso Hingsto adjutantas ir žydų reikalų referentas, organizavo ir administravo Vilniaus getą iki 1943 metų.

98 Aliuzija į krikščioniškos Danielio knygos versijos 13 skyrių, kur rašoma apie droviąją Suzaną ir į ją per maudynes slapčia žiūrėjusius senius.

99 Rudmarškiniais buvo vadinamas SA (vok. *Sturmabteilung* – smogikų padalinys).

100 Štirija – žemė Austrijos pietryčiuose.

jis nenorėjo kankinti žydų, turėjo paprasčiausiai juos pašalinti. Likviduoti getą.

Kitelis vykdė savo pareigas ne tik kruopščiai, bet ir linksmai nusiteikęs, mat darbas jam teikė malonumą. Ir jis buvo toks ne vienintelis. Hiosas[101], prieš jį pakariant, užrašė: „Tiesą pasakius, negaliu skųstis nuobodžiavęs Aušvice."

* * *

Buvo beužmiegąs šiltame kambaryje: jį liūliavo garsai, sklindantys iš radijo, kuris buvo įjungtas visą rytmetį. Radijo imtuvas, nusavintas iš žydų, be perstojo grojo valsus, skelbė skubius pranešimus, dalijo patarimus namų šeimininkėms, vėl grojo valsus ir Benjamino Džili traukiamas arijas, o dabar transliavo sekmadieninius Evangelijos skaitinius. Iš jį pasiekusio garsų srauto, kurio beveik nesiklausė, netikėtai sukrėtė keli žodžiai:

„Tada Jis atsisės į savo šlovės sostą. Jo akivaizdoje bus surinkti visų tautų žmonės..."[102] Prieš akis iškilo praeitos nakties žydų gaudynės, tų prieš jį susigūžusių, išsigandusių driskių minia, raudančios moterys, kurios būtų norėjusios maldauti pasigailėjimo, bet nedrįso... „Ir Jis atskirs juos vienus nuo kitų, kaip piemuo atskiria avis nuo ožkų..." Ir iš tiesų, jis nukreipė savo rimbą į jaunus, tvirto sudėjimo, iš pažiūros darbui tinkamus vyrus... „Avis Jis pastatys dešinėje, o ožius – kairėje." Būtent! Jaunuolius išrikiavo dešinėje, o visus kitus – senius, vaikus, vos ant kojų pastovinčius klipatas ar žydus itin bjauriais snukiais – paliko kairėje, ir užteko paprasto rankos mosto... „Eikit šalin nuo manęs, prakeiktieji, į amžiną-

101 Rudolfas Hössas (1900–1947) – pirmasis Aušvico-Birkenau koncentracijos stovyklos komendantas.

102 Čia ir toliau ištraukos iš Evangelijos pagal Matą (31–41).

ją ugnį, kuri paruošta velniui..." Jie buvo akimirksniu susodinti į sunkvežimius ir išvežti.

Šie žodžiai priklausė Karaliui, o Kitelis jautėsi tikras karalius. Šaunuolis tas Morkus ar Matas – kaip tiksliai jis viską numatė. Ar jis irgi buvo žydas? Netikėtai Kitelį apėmė dvejonė. Žinoma, visa Biblija parašyta žydų. Paskui susimąstė: „O jei kartais pats Dievas yra žydas?"

Kokia netikusi mintis. SS priesaikos pabaigoje buvo kreipimasis į Dievą pagalbos. Pats Fiureris daugybę kartų skelbė: „Dievas sukūrė vokiečių naciją."

Tad užteks apie tai. Kitelis pakedeno pagalvę, išjungė radiją ir užmigo giliu teisuolio miegu.

Sapnavo, kad sugrįžo į tą pačią aikštę. Užlipęs ant greitai suręstos pakylos – statinės, atsiduodančios silkėmis, – rodė vakar matytiems žydams klipatoms savo apolonišką kūną. Mūvėjo tik karininko kepurę ir kumštyje spaudė rimbą. Išsirikiavę į eilę žydai vienas po kito ėjo prie Kitelio. Priėję sustodavo ir, nudelbę akis, bučiuodavo išdidžiai pasistojusią jo kūno dalį. Kitelio sapną perskrodė mintis: „Na jau ne, neleisiu bučiuoti rankos. Aš ne koks kunigas!"

Biblijoje pasakojama, kad Tobijas privertęs demoną Asmodėjų sprukti ir šis „pabėgo į tolimiausią Egipto užkampį. Bet Rafaelis sekė iš paskos ir ten jį tučtuojau sukaustė grandinėmis."[103]

Asmodėjui Kiteliui viskas susiklostė kiek kitaip. Pasibaigus karui, vienas jo itin paslaugus kolega teisme paliudijo, jog Kitelis žuvo per karą. Tačiau jam tikrai bus pavykę pasiekti tolimiausią Egipto užkampį (ar kokį kitą saugų krantą), nepastebėtam keršaujančių archangelų ir nepalikus pėdsakų dykumos smėlynuose.

103 Tob 8, 3.

– Negaliu, aš tikrai negaliu.

Šmulekas atstatė rankas, it būtų susidūręs su šmėkla. Bet tai buvo tik Chaimas, jo artimas bičiulis, kuris nesiliovė įtikinėjęs:

– Kodėl negali? Jau ne kartą esi tai daręs ir visada baigdavosi gerai. Patikėk, tu šį reikalą išmanai geriausiai. Daugiau niekas kitas to nepadarys.

– Jau sakiau, kad negaliu. Jei jį suras, mane sušaudys...

– Šmulekai, kas čia per kalbos. Juk puikiai žinai, kad anksčiau ar vėliau tave vis tiek sušaudys. Mus visus sušaudys. Kokia prasmė išvis apie tai kalbėti? Šįkart mes tau sumokėsime doleriais!

Chaimo balso tonas iš atkaklaus virto lipšniu, ir Šmulekas, murmėdamas sau panosėje: „*Got, šenk mir an oisred* – Dieve, prašau, atsiųsk man dingstį“ – tai jis, beje, kartodavo keliskart per dieną, – mintyse jau skaičiavo pinigus.

– Štai kaip minkštas liežuvis sutrupina kiečiausius kaulus, – atsisveikino patenkintas Chaimas.

– Tai darbas visiškam bepročiui... – Šmulekas ant savęs širdo ir neįstengė nusiraminti.

Seniau, kai gyvenimas tekėjo įprasta vaga, Šmulekas prabusdavo ryte ir nežinodavo, ar pavyks tą dieną ko nors užvalgyti ir ar sočiai. Dabar, kai žmonės aplinkui merdėjo iš bado, Šmulekas buvo apsirūpinęs įvairiausiais gardėsiais, netgi karališkuoju žąsies paštetu. Anksčiau jį stumdė ir spardė užpakalį, kas netingėjo, o dabar visi jam rodė pagarbą ir kreipdavosi kaip į tikrą poną, *pan Šmul*. Pasaulis neabejotinai apvirto aukštyn kojom, o jį supurtęs Viešpats pasistengė, kad Šmulekas iškiltų ir pagaliau pradėtų mėgautis gyvenimu.

Pan Šmul tapo itin respektabiliu *gešeftsman,* verslininku. Tarp geto policininkų įsigijo draugų, kurie prireikus jam padėdavo verslo reikaluose, tačiau šios draugystės jam nemažai kainavo. Šmulekas turėjo reikiamus pažymėjimus ir nemažai drąsos: jis įeidavo ir išeidavo iš geto kada panorėjęs ir kaskart sugebėdavo išpešti sau naudos. Turtus Šmulekas susikrovė iš sacharino, mat šalies cukraus fabrikai, nors ir dirbo visu tempu, viską išsiųsdavo į Vokietiją – vietiniams nelikdavo nė grūdelio. Sachariną gaminęs padalinys apsiribojo juodąja geto rinka ir nedrįso plėsti verslo už jo ribų. O Šmulekui drąsos užteko viskam: iš geto jis išnešdavo ne tik sachariną, bet ir jam patikėtas brangenybes, įnešdavo maisto produktų, vaistų. O kartais ir vieną kitą revolverį.

Iš senų laikų buvo išsaugojęs kelis draugus ir palaikė ryšius su smulkiais nusikaltėliais, kontrabandininkais, vogtų daiktų supirkėjais ir kišenvagiais, kurie galėdavo parūpinti Šmulekui bet kokią reikiamą prekę, taip pat ir ginklų.

* * *

Ponia Bancarevič šeimininkavo virtuvėje. Tiesą pasakius, ji nekentė sukiotis prie viryklės. Gimusi pasiturinčioje šeimoje ir sukurta visai kitokiam gyvenimui, ponia Bancarevič būtų daug mieliau išsitiesusi ant sofos, kad ir įdubusios, atsivertusi kokį meilės romaną ir pasinėrusi į prisiminimus apie savo šauniai iki revoliucijos praleistą jaunystę. Vietoj to ji buvo amžinai įkalinta virtuvėje ir rūpinosi nepasotinamu sūnaus apetitu.

Ak, tos katino dienos, kai po priverstinio iškeldinimo jie apsigyveno vienoje prašmatnioje viloje. Volodia artimai draugavo su vilos šeimininkų sūnumi, savo bendraklasiu, ir dažnai pas juos

pietaudavo. O vyro maitinimu rūpinosi lenkų valdžia. „Dėl politinių priežasčių", – sakė kaimynams, nors tiesa buvo ta, kad vyrą pasodino už bandymą parduoti svetimą būstą. Moteriai teko rūpintis sūnumi ir savo motina, kuri, nors ir gerokai suvaikėjusi, apetitu tikrai nesiskundė. Laimei, jų naujasis kuklus butas – anksčiau priklausęs vilos prižiūrėtojui (koks netaktas!) – šliejosi prie šeimininkų virtuvės, kurioje nuo ryto ligi vakaro darbavosi samdoma virėja. Iš virtuvės atsklisdavo kvapai, kuriems būdavo sunku atsispirti: senolę pasiekdavo įvairūs viliojantys aromatai ir ši akimirksniu virsdavo išbadėjusiu žvėrimi.

Poniai Bancarevič reikėjo kuo skubiau sukurpti planą, kaip pasotinti motiną ir kartu išlaikyti reikiamą atstumą nuo nekenčiamos viryklės, kuri ir taip dažniausiai būdavo apytuštė. Tad kartą prisistatė į vilos virtuvę nešina talpiu puodu ir mandagiai paprašė lašelio sriubos savo nusilpusiai motulei. Šeimininkei pasirodė nemandagu duoti vos vieną samtį viralo, kurio užtektų tik senolei, ir ji išlydėjo ponią Bancarevič su pilnu puodu sriubos, kuris pasotino visą šeimyną. Ir taip kiekvieną dieną. Po kurio laiko ponia Bancarevič įsidrąsino ir virtuvėje jau duodavo konkrečius nurodymus, atsižvelgdama į tai, kokio maisto pageidaudavo motulė, ji vadovavo virėjai ruošiant kepsnius, troškinius ir kitus skanumynus.

Prasidėjo karas, įžengė bolševikai ir katino dienos baigėsi. Ponios Bancarevič vyrą paleido iš kalėjimo, bet jo celė neliko tuščia: joje buvo įkurdintas prašmatniosios vilos šeimininkas.

Dabar ponas Bancarevičius leido dienas užsidaręs savo naujame darbo kabinete – taip iškilmingai jis pavadino mansardos sandėliuką, užverstą visokiausiu šlamštu: virvėmis perrištais kartoniniais lagaminais, senomis dėžėmis, vienas ant kito sukrautais

segtuvais, šepečiais ir senais darbo įrankiais, kurie buvo išsibarstę po visus kampus lyg teatro scenoje. Greta lango stovėjo senas rašomasis stalas nutrintais kampais, ant jo, pačiame viduryje, gulėjo medinė skaičiuoklė – ištikima laisvalaikio draugė. Ponui Bancarevičiui gražiausia dienos akimirka buvo ta, kai galėdavo užsidaryti savo darbo kabinete, primenančiame kalėjimo vienutę, ir niekieno netrukdomas užsiimti skaičiais.

Todėl suirzo, kai susivėlusi žmonos galva išniro tarpdury ir pranešė apie netikėtą lankytoją, *pan Šmul*. Žmona tyčia ištarė svečio vardą pakeltu balsu, žinojo, kad Šmulekui patinka būti vadinamam ponu. Ji nekentė žydų, bet verslas yra verslas, tad pasistengė svečiui nusišypsoti.

Šmulekas pradėjo pokalbį nuo nusiskundimų: chemikai iš laboratorijos nebetiekė sacharino, kad juos kur, buvo nesukalbami ir verčiau prekiavo pačiame gete, kad nereikėtų rizikuoti.

– Bet čia jie nerizikuoja, – paprieštaravo ponas Bancarevičius.

Šmulekas tai žinojo, Bancarevičius nedalyvavo partizanų judėjime ir policija vargiai ar būtų pas jį dariusi kratą. Savo laiku stebuklingai pasirodę sovietai ne tik atvėrė kalėjimo vartus, bet dar, konstatavę, kad pilietis buvo neteisingai nuteistas, „prilipdė“ jam politinio kalinio, pulkininkų diktatūros kankinio, aureolę. Visgi gan greitai ponas Bancarevičius liovėsi vaidinęs auką ir pasišventė verslui, kuris atnešdavo kur kas daugiau naudos.

Šmulekas šaukėsi būti liudininkais žemę bei dangų ir negalėjo nustygti vietoje: be paliovos mosavo rankomis ir, kliūdamas už išmėtytų segtuvų, blaškėsi po siaurutį darbo kabinetą. Iš pačių netikėčiausių ir dvokiančių slėptuvių traukė aplamdytas sacharino dėželes ir nesiliovė įtikinėjęs poną Bancarevičių ir patį save, kad tai – amžiaus verslas.

– Šmulekai, Jėzus Kristus irgi, kaip žinia, – žydas, greičiausiai buvo toks pat nervingas tipas kaip ir tu. Dėl to jį ir prikalė prie kryžiaus... Jei nori, kad sudarytume sandėrį, nustok blaškytis.

Ponas Bancarevičius laikė save laisvamaniu ir, kitaip nei žmona, į bažnyčią kojos nekėlė – greičiausiai bijojo, kad ir po mirties dar teks gyventi susituokus. Šmulekas atsisėdo. Nesišypsojo. Jam nepatiko krikščionys, akį badė visur kabantys jų simboliai ir kaip kiekvienas pamaldus žydas, praeidamas pro bažnyčią ar kryžių, jis nusukdavo žvilgsnį. Tačiau jam nepatiko kai kas nors šaipydavosi iš tikėjimo, nesvarbu, kokio. O galų gale juk Kristus buvo žydas. Šmulekas nurimo ir išdėstė savo prašymą:

– Neįmanoma, šiuo metų laiku vokiečiai nešvaisto laiko veltui. Be to, paklausa nuolat didėja. Pirma šių žaisliukų norėjo anie iš miško, dabar užsigeidėt ir jūs, man įdomu, ką su jais darysit. Dar jų pageidauja pasiturintys kaimiečiai, šie bent jau turi gintis nuo banditų. O ir atsilygina natūra.

Galiausiai jiedu suderėjo. Ponas Bancarevičius pasiūlė rusišką naganą, ir Šmulekas, kaip įprasta, su pasimetusia veido išraiška nenoriai sutiko: daug mieliau būtų pasirinkęs valterį, mažesnį ir lengviau paslepiamą pistoletą. Tačiau nesinėrė iš kailio, mat už ginklą mokėjo sacharinu – Chaimo dolerius Šmulekas planavo išleisti kitaip.

Bancarevičiaus tiekėjai buvo vadinamieji ginklų medžiotojai: tai – profesija kaip visos kitos, gerbtina ir itin pelninga. Vokiečiai niekada nesirodydavo beginkliai, tad reikėdavo juos užklupti po vieną arba kuo nors užsiėmusius. Pavyzdžiui, kai kuris nors vokietis traukdavo į Vilniaus pamiškių krūmynus tenkinti geidulių ar kitomis aplinkybėmis nusismaukdavo kelnes. Tai buvo lengvi ir geidžiamiausi taikiniai: kartu su ginklu atiduodavo dar ir laikrodį

ar išsipūtusią piniginę. Šios aukos nepranešdavo apie apiplėšimą, o jei ir tekdavo pasiaiškinti dėl prarasto ginklo, tai pasiteisindavo vagyste. Šis verslas klestėjo, bet, deja, galėjo būti tik sezoninis.

* * *

Chaimas atbėgo į susirinkimą susijaudinęs, kone pagautas euforijos.

– Kad tave kur, lenkai nugalabijo dar vieną, dirbusį gestapui. Vidury baltos dienos vos už dviejų žingsnių nuo geto...

– Svarbiausia, kad neapkaltintų mūsų, – nepatenkintas ištarė vienas iš dalyvių.

– Tik pagalvokit, tai jau antras šią savaitę! Prieš tai bažnyčioj nudaigojo aną lenkų laikraščio redaktorių.

– Geriau jau būtų pasirūpinę vokiečiais... – tęsė kitas.

– Ne, vokiečiai kaip mat imtų šukuoti getą, sušaudytų šimtus įkaitų, veikiausiai žydų. Aš pritariu tokiam sprendimui. Mes saugūs, kol aukos – ne vokiečiai. Drauge tai paskatins vietinius gerai pagalvoti prieš pradedant talkininkauti.

Paskui ištraukė iš kišenės kažkokį suvyniotą daiktą ir fokusininko judesiu padėjo ant stalo.

Ričardas nepajėgė atitraukti akių nuo pistoleto. Jie penkiese žvelgė į ginklą – seną naganą, greičiausiai Pirmojo pasaulinio karo veteraną. Nutūpė kelios smalsios musės ir ėmė aplinkui vaikštinėti. Tai buvo pirmosios šių metų musės, kaip ir žydai išbadėjusios ir nuolat ieškančios pakampėse maisto likučių.

Ričardas apšepusia barzda, susitaršiusiais plaukais, sulysusiu veidu ir paklaikusiomis akimis niekuo nesiskyrė nuo kitų geto gyventojų ar savo bendrų. Dėl vis griežtėjančio profilio, primenančio plėšrų paukštį, atrodė tikras *góral*, Tatrų kalnietis.

– Tik vienas? Ar nebuvom užsiprašę dešimties? – paklausė.

– Tiek nepavyko gauti. Šis pistoletas nupirktas. Lenkai nenori mums perleisti ginklų. Klausia, kam jie mums reikalingi. Jūs, sako, slapstotės su bobomis ir seniais, o mes kovojame su ginklais rankose, siunčiame vyrus į miškus, mums, sako, ir taip trūksta ginklų.

– Na, ir kalės vaikai... Mūsų gretose taip pat yra kovoti pasirengusių vyrų.

– Taip, bet lenkai sako: dėkitės prie Armijos Krajovos[104], duokit priesaiką kaip tikri Lenkijos piliečiai, o tada jau mūsų pareiga bus jus tinkamai apginkluoti. Veiksite pagal mūsų nurodymus. Nes dabar neaišku ar tarp jūsų nėra komunistų.

– Būtent. O jei kreiptumėmės į raudonuosius?

– Jiems irgi trūksta ginklų.

– Kaip tada mums rengti pasipriešinimą?

– Žinote, ką manau? Reikia iš čia bėgti į miškus po vieną ir prisijungti prie partizanų. Šių ginklų per mažai, kad galėtume pasipriešinti, bet jie gali padėti iš čia pabėgti.

– Lengva tau kalbėt, taviškius visus jau pribaigė. O ką daryti kitiems – apleisti savo šeimas?

– Manai, kad pasilikęs apginsi savo šeimą? Įdomu, kaip.

Susirėmė du FPO[105] padaliniai; kur geriau kautis: gete ar miškuose? Jei pasipriešinimas įvyktų pačiame gete, visi jo gyventojai

104 Armija Krajova (lenk. *Armia Krajowa*, liet. Šalies armija) – Lenkijos emigracinei vyriausybei Londone pavaldi partizaninė kariuomenė, pagrindinė Lenkijos pasipriešinimo Vokietijos okupacijai organizacija Antrojo pasaulinio karo metu, priklausė antinacinei koalicijai. Veikė visoje prieškarinės Lenkijos teritorijoje, siekė atkurti nepriklausomą Lenkijos valstybę su 1939 m. sienomis.

105 FPO (jid. *Fareynikte Partizaner Organizatsie* – Jungtinė partizanų organizacija) susibūrė Vilniaus gete 1942 m. sausio mėn., organizacijai vadovavo Icchakas Vitenbergas, Abba Kovneris ir Josefas Glazmanas, judėjimo šūkis, platinamas visuose atsišaukimuose, skelbė: „Nesileisime skerdžiami kaip avys!“

būtų nedelsiant sunaikinti. Kita vertus, norint visus geto žydus išvesti į miškus būtų reikėję ne tik dar vieno Mozės, bet ir sunkiųjų ginklų bei sunkvežimių, kuriuos galėjo parūpinti tik dieviškoji apvaizda. Aplinkiniuose miškuose gal ir būtų prisiglaudę keli šimtai bėglių, gal net ir visas tūkstantis, bet tikrai ne dešimtys tūkstančių, kurių dauguma – nepajėgūs kautis. Tai buvo tik gražus sapnas, išsisklaidęs vos prabudus.

Prieš keletą dienų Jechielio grupės vyrai, vadovaujami Boriso Fridmano, pabėgo iš geto ir prisijungė prie kovotojų miškuose. Sklido kalbos, kad juos išžudę lenkų partizanai. Bet kaip sužinoti, ar tai tiesa?

Neliko kito kelio, kaip tik po vieną bėgti iš geto – tam ryžosi tie, kas nekėlė pavojaus savo šeimai, nes jos nebeturėjo.

* * *

Geto policija išplatino sąrašą žmonių, kuriuos 1943-iųjų balandžio 5-ąją ruošėsi perkelti į Kauno getą. Sąraše atsidūrė didžioji dauguma žydų iš Vilniaus apylinkių ir išlikusių gretimų *štetlų* – jie neseniai buvo suvaryti į miesto getą. Kiti pasisiūlė vykti savo noru, nes Kaune turėjo giminių ar tiesiog tikėjosi, jog kitame gete bus geresnės gyvenimo sąlygos ir daugiau vietos. Ričardas buvo vienas iš savanorių: jau kuris laikas pasipriešinimo organizacija nebegaudavo žinių iš kitų getų, todėl siuntė jį į Kauną su keliomis užduotimis.

Išvykstantieji susirinko prie geto vartų, nešini asmeniniais daiktais. Visi jie buvo tinkami darbui, turėjo darbo pažymėjimus, kai kuriuos iš jų lydėjo šeimos nariai. Šio perkraustymo tikslas, paaiškino Gensas, grynai pragmatinis – racionalizuoti darbo

jėgą. Susirinko apie trys šimtai žmonių, gal daugiau. Lydimi vokiečių kareivių ir lietuvių policininkų, jie pasiekė geležinkelio stotį – ji buvo visai netoli, – kur jau stovėjo šeši krovininiai vagonai pravertomis durimis. Ričardas pateko į vagoną, kurio grindis dengė aitriai dvokianti pliurzė – pūvančių bulvių liekanos. „Tikėkimės, kad toliau eisis geriau“, – tarė sau. Nuo Kauno juos skyrė vos šimtas kilometrų, tačiau visi buvo perspėti, kad kelionė truks visą naktį.

Slinko ilgos laukimo valandos, paskui atvyko traukinys su žydais iš Švenčionių, jo vagonai buvo kruopščiai prikabinti prie vilniškių. Kai artėdamas prie Panerių traukinys ėmė lėtinti greitį, niekas į tai neatkreipė dėmesio. Galbūt reikėjo praleisti kokį karinį ešeloną. Ir išties, traukinys sustojo, tada neskubėdamas ėmė judėti atgal ir staigiai sustabdė: ant žemės griuvo visi stovintieji. Ir tuomet įvyko tai, ko niekas nelaukė, tačiau ko, pamanė Ričardas, ir turėjo tikėtis. Pro vagono sienos plyšį išvydo, jog traukinį apsupo vokiečių ir lietuvių policininkai.

– *Aussteigen, los, los!*[106]

Pirmųjų vagonų durys plačiai prasivėrė, pasigirdo šūksniai ir moterų verksmas, minios šurmulys nustelbė vokiečių balsus. Buvo liepta rikiuotis į eilę, tačiau žmonės kaip išprotėję blaškėsi ir stumdė vienas kitą. Pasigirdo šūviai. Papildomų aiškinimų nereikėjo.

Staiga keli jaunuoliai atsiskyrė nuo minios ir pasileido bėgti per artimiausią lauką. Šaudymas virto tiršta šūvių kruša. Nelaukdami savo eilės, vagonuose likę žmonės nuo grindų, kur matėsi nors menkiausias plyšys, puolė plėšti lentas su visa nevilties jėga, negailėdami rankų. Ričardas atsidūrė po traukiniu, ėmė šliaužti tolyn nuo gaudynių vietos. Paskui beveik instinktyviai peršoko

106 Išlipti lauk, marš, marš! (vok.)

griovį, pilną purvino vandens bei sąnašų, ir pasileido tekinas link miško. Bėgdamas išsitraukė pistoletą. Jaunas lietuvių policininkas pastojo jam kelią. Rankose laikė šautuvą, bet šis veikiausiai užsikirto, nes vietoj to, kad šautų, policininkas tik juokingai, it žvirblių baidyklė, juo mosavo.

Ričardas nusitaikė į lietuvį, besitraukiantį atatupsta, pažvelgė į jo nustebusias pilkas akis ir nuspaudė gaiduką. Tačiau naganas neiššovė. O lietuvis vis tiek krito atbulas – turbūt už kažko užkliuvo. Ričardas išgirdo prašvilpiant kulkas. Dar niekad jo kojos nebuvo tokios sunkios ir dar niekad nebuvo taip greitai bėgęs. Nesustojo net ir paniręs į drėgną, šaltą ir jaukią miško tamsą.

* * *

Nereikėtų nuolat tampyti liūto už ūsų. Kartą Šmulekui, dar žinomam Vėjakrušio pravarde, labai nepasisekė: grįžtant į getą jį patikrino sargyba. Bandė sprukti, tačiau būdamas nevikrus netoli tenubėgo – sargyba jį nušovė. Našlė Goldberg, Šmuleko buto šeimininkė, senokai buvo nusižiūrėjusi žąsies paštetą, kurį Šmulekas slėpė it kokį šventą ritinį ir į kurį našlė jau buvo keliskart slapčia panardinusi šaukštą, ir pagaliau ji galėjo patenkinti ilgai slopintas aistras.

Mordechajus buvo ne tik strazdanotas, bet ir laimingas vaikis. Per mobilizaciją pašauktas kariuomenėn, pėsčiomis nužygiavo šimtus kilometrų: pirma į vakarus, o paskui, kariuomenei chaotiškai traukiantis, – į pietryčius. Kitaip nei atliekant karinę tarnybą, negavo košerinio maisto ir buvo verčiamas dirbti net ir tada, kai privalėjo atsidėti maldoms ir septintą dieną pailsėti. Tačiau Mordechajui neteko nė karto iššauti ir, kai baigiantis trečiajai karo savaitei netoli Lvovo pateko į rusų nelaisvę, suprato, kad jam karas oficialiai pasibaigė. Sovietų valdžia irgi nedavė košerinio maisto, netgi bandė visai jo nemaitinti ir kaip reikiant įsiutino Mordechajų privertusi šeštadieniais kasti. Galiausiai vieną dieną buvo pranešta, kad visi Sovietų Sąjungos globon patekusių teritorijų gyventojai gali grįžti namo. Taip pat ir gyventojai iš Vilniaus. Tiksliau, ne visai visi, tik eiliniai kareiviai. Karininkams ir puskarininkiams rusai jau buvo radę saugų prieglobstį, it kokioms šeimos brangenybėms. Mordechajus buvo įkalintas ne ilgiau nei rusai sugaišo išduoti jam dokumentus, reikalingus kelionei namo, į Vilnių.

– Mordechajau, paukštis Kikijonas nusispjovė tau tiesiai ant galvos! Na, tau ir sekasi! – postringavo visi Mordechajui parsiradus namo. Jis ir pats tuo tikėjo, nors puikiosios morkų spalvos garbanos buvo užleidusios vietą bjauriam, plikai nušmulintam kiaušui. Tik prie daugybės strazdanų, kuriomis buvo nusėtas Mordechajaus veidas, niekas nebuvo prisilietęs. Ar būtų įmanoma jas visas suskaičiuoti? Žinoma, ne – jo strazdanotas veidas priminė žvaigždėtą dangų.

* * *

Vargu ar atpažintumėte Mordechajų, laimės vaiką, tame policininke, kuris prisistatė į Vilniaus geto ligoninės skyrių. Jo sočią mitybą liudijanti išvaizda ir *Ordnungspolizei*, geto policijos, uniforma ryškiai išsiskyrė šių išbadėjusių, skarmaluotų žmonių minioje. Iš po kepurės su snapeliu veržėsi morkų spalvos garbanos, barzdelė, taip pat rausva, buvo trumpai apkirpta, kad nežeistų jautrių darbdavių akių. Policininkas norėjo nepagydomų ligonių sąrašo.

Budintis daktaras buvo kategoriškas:

– Gali perduoti tiems, kas tave siuntė, kad šioje ligoninėje nėra nepagydomų ligonių. Lauk, dink iš akių.

– Daktare, ko jūs ant manęs širstate? Koks skirtumas, kur nusibaigti: čia ar kurioj kitoj vietoj? Geriau jau šitie nei sveiki žmonės.

– Į tą kitą vietą tu jau pats nešdinkis!

Daktaras prisiartino prie Mordechajaus, pažvelgė jam į akis ir tyliai, su sunkiai tramdoma neapykanta iškošė:

– Dabar suprantu, kodėl žmonės jus vadina nedorais, susitepusiais gestapo pakalikais. Ar pažvelgęs į veidrodį nenori spjauti sau į snukį?

Mordechajaus balsas pasidarė verksmingas:

– Daktare, jūs gi žinot, kad vokiečiai iš mūsų reikalauja *Soll*[101].

Jis paliko ligoninę susigūžęs, daugiau neištaręs nė žodžio.

„Šitie šunsnukiai, – niršo daktaras Goldstiukas, – užuot sąžiningai dirbę, renkasi šį amatą dėl privilegijų, apie kurias kiti nė svajoti nedrįsta. Elgiasi it geto šeimininkai ir nuolankiai šliaužioja prieš kiekvieną vokietį. Tiesa, kad privalo vykdyti *Soll*: kasdien atkapstyti gete šimtą darbui netinkamų ar besislapstančių žydų.

101 *Soll* (vok.) – norma.

Turtingesniems pavyksta išsipirkti, tačiau vargetos be gailesčio pristatomi vokiečiams. Kaip visa tai niekinga." Tą dieną Mordechajaus kolegos jau buvo spėję apsilankyti ligoninėje ir išsinešti lavonus, kurie padeda įvykdyti nurodytą normą. Ir vis dėlto daktarui buvo gaila to vaikio. Jis paprasčiausiai buvo pasirinkęs vieną iš būdų išlikti.

Leisdamasis ligoninės laiptais, Mordechajus mintyse dėliojo atsakymą, kuriuo būtų norėjęs atsikirsti daktarui: „Lengva mus smerkti ir pūstis. O patys ar neprekiaujate nedarbingumo pažymėjimais, ar neprisigalvojate visokių nebūtų ligų..?" Tai irgi buvo būdas išgyventi. Svarbiausia buvo nepatekti į Panerius.

* * *

Paneriuose gyvybę prarado daugybė žmonių, bet ne todėl, kad jie dalyvavo mūšyje – techniškai ten neįvyko joks ginkluotas susirėmimas. Be abejonės, Paneriuose buvo kareivių, taip pat buvo naudojami šaunamieji ginklai, tačiau šaudė tik viena pusė – *Einsatzkommando* esesininkai, padedami lietuvių policininkų. Kitoje pusėje atsidūrė bejėgiai žmonės: vyrai, moterys, senukai, vaikai. Juos ištisus trejus metus be pertraukos sistemingai vežė į Panerius, sistemingai vertė apsinuoginti, sistemingai rikiavo į eiles ir sistemingai žudė. Kiek jų būta? Tikslaus skaičiaus niekada nesužinosime. Netgi pats Mirties Angelas, turintis tūkstantį akių, galiausiai pasimetė beskaičiuodamas. Ko gero, jų būta apie šimtą tūkstančių, vienu tūkstančiu daugiau ar mažiau.

* * *

Staiga prisiminė ano daktaro įniršusį veidą ir žodžius: „Į tą kitą vietą tu jau pats nešdinkis!“ Mordechajus ten atsidūrė prieš keletą mėnesių. Jį sugavo parke už katedros, tiesiog kvailai sučiupo nusikaltimo vietoje. Jo bendrui lenkui pavyko pasprukti. O Mordechajus nepabėgo, buvo įsitikinęs, kad užteks parodyti kolegoms iš gestapo geto policininko pažymėjimą ir šie jį paleis. Kolegos nuvilko jį tiesiai į Lukiškes. Mordechajaus kišenėse buvo rasti keli dolerių banknotai – iš kur jie, nesugebėjo paaiškinti.

Kai iš Lukiškių su kitais kaliniais jį pervežė į Panerius, Mordechajus, laimės vaikis, pagalvojo, kad išmušė paskutinė valanda. Mintyse įkyriai zvimbė pranašo – nebeatminė, kurio – žodžiai: „Eik į vidų ir pamatyk tuos nedorus nusikaltimus, kuriuos jie ten daro.“[108] Tas stebuklingo paukščio Kikijono, pasirodančio žemėje kas septyniasdešimt metų, spjūvis tebenešė jam sėkmę. Užuot nužudę, vokiečiai jam ir dar septyniasdešimt devyniems laimingiesiems įdavė kastuvus į rankas ir liepė atkasinėti lavonus.

Lavonai gulėjo sumesti į bendras duobes, bet tarpusavyje nebuvo sumaišyti. Gerbdami vokiečių smulkmeniškumą, rusų karo belaisviai atgulė į atskirą duobę, o katalikų kunigai, kurie negalėjo būti palaidoti su bedieviais (ar, dar blogiau, su klastingaisiais žydais), tenkinosi jiems vieniems rezervuotu grioviu. Kiekvienai didelei akcijai, pavyzdžiui, vykusiai per *Jom Kipur* šventę ar Geltonųjų pažymėjimų naktį, buvo skirta atskira sandėliavimo vieta. Ir nors žodžiai: „Tavo brolio kraujas šaukiasi manęs iš žemės“[109] čia aidėjo dusliai, žudikai instinktyviai jautė privalą slėpti kraują ir užversti jį žemėmis. Tačiau dabar lavonus reikėjo atkasti.

108 Ez 8, 10.
109 Pr 4, 10.

Traukti lavonus iš duobių buvo Gehenos[110] vertas darbas, o tie, kas triūsė su ilgais, iš ledo fabriko pasiskolintais kabliais, panėšėjo į tikrus pragaro demonus. Atsakingieji už sudeginimą irgi ne ką geriau atrodė – jų pajuodę veidai kėlė šiurpą.

* * *

Tądien Kurtas, retkarčiais užsukantis patikrinti, kaip vyksta darbai, buvo itin bjaurios nuotaikos. Jis papietavo išties karališkai: kiaulienos dešrelės su raugintais kopūstais ir bulvių košė, pagardinta plonais svogūnų griežinėliais, vos vos apkeptais su lašinukais. Tiek daug kiaulienos, kad patys žydai būtų karstuose apsivertę. Būtent todėl Kurto nuotaika ir buvo sugedusi: po tokių dieviškų pietų lįsti lauk iš bunkerio ir, užsidengus nosį, leistis į tą pūvančių lavonų kloaką – vien ši mintis rodėsi nepakeliama. Ir, tarsi to dar būtų buvę maža, šturmfiureris tądien jį kaip reikiant apstaugė, prikišdamas, kad neva Kauno IX forte laužai degą smarkiau, kad per dieną sutvarkomos ne viena, o visos dvi krūvos ir panašiai. Taip, šiltuoju metų laiku Kurtas irgi galėdavo sutvarkyti iki trijų šimtų lavonų per dieną, tačiau žiemą, prieš įsibėgėjant pavasariui, mažai ką benuveiksi, dirbti tapo sudėtinga. Žemė įšalusi, reikėdavo ją skaldyti it akmenį. O ir šiaip prireikdavo mažiausiai trijų dienų vienai krūvai sudeginti.

O dar pietaujant jį rimtai užsiutino vienas tų senių iš reguliariosios policijos, kurie buvo tinkami tik merdėjantiems iš bado rusų karo belaisviams prižiūrėti. Tas senis išdrįso pasakyti: „Liūdna žiūrėti, kad darome lygiai tą patį, kuo patys kaltiname

110 Gehena – Biblijoje minimas slėnis Jeruzalėje, jame buvo pastatytas aukuras, ant kurio Izraelio sūnūs aukodavo gyvus vaikus. Naujajame Testamente Gehena minima kaip būsimoji nusidėjėlių bausmės vieta (Mk 9, 43).

rusus...“ Kurtas užčiaupė įžūlų jo snukį, o paskui dar nusprendė parengti ir raštišką papeikimą.

Tad išvydęs, jog Mordechajui ir Jankeliui išsprūdo ir nusirito vieno lavono galva, ėmė siautėti it žvėris: išmetė galvą iš vežimo it kokį kopūstą! Atitraukė nosinę, kuria buvo prisidengęs burną ir nosį, ėmė juos koneveikti, mosuodamas lazda grasino sulaužyti kaulus. Kurtą papiktino ne paties veiksmo šventvagiškumas, o tai, kad išdarkius lavonų kūnus į dalis tapsią neįmanoma jų tiksliai suskaičiuoti. Laikė save precizišku žmogumi ir visus apskaitos duomenis kuo tiksliausiai pasižymėdavo registre: iškastųjų bei sudegintųjų skaičių ir dar nežinia ką. SS reichsfiurerio įsakymai buvo tikslūs, bet ir sunkiai suprantami: „Visus palaikus privaloma sudeginti arba užkasti.“ Bet jeigu visi jau buvo užkasti! Juk jie nedžiovino lavonų saulėje it kokių silkių Baltijos pakrantėje. O dar tas paslaptingas prierašas: „Jokiais būdais su palaikais negalima daryti nieko kito.“ Ką gi, atsiprašant, dar būtų galima daryti su žydų lavonais? Ragu padažą? Parduoti jų dalis juodojoje rinkoje? Ko gero, *Reichshein* fantazija toli siekė. Būtų galėję jau anksčiau tuo susirūpinti. Kai karo pradžioje Kurtas tarnavo Odesoje, gavo užduotį per akciją likviduoti net devyniolika tūkstančių vietinių žydų.[III] Jie susitvarkė per vieną dieną atokioje uosto dalyje, paskui apipylė lavonus benzinu ir padegė. Tai, kas iš jų liko, buvo suversta į jūrą. Štai kaip švariai atliekami darbai. Paskui patikrinti prisistatė vienas karininkas iš gestapo, tikras dabita, ir išvydęs teberusenantį laužą ėmė traukti itališką ariją apie kažkokį šventą sudeginimą. Visiškas beprotis! Kai kurių žmonių neįmanoma

III Odesoje iki karo gyveno viena didžiausių žydų bendruomenių visoje Sovietų Sąjungoje. 1941 m. spalio 16 d. miestą užėmę vokiečių sąjungininkai rumunai pradėjo vykdyti masines žudynes. Partizanams susprogdinus rumunų generalinį štabą, spalio 23 d. rumunai drauge su nacių *Einsatzgruppe* D sušaudė 19 000 žydų, spalio 24 d. – 15 000 žydų.

suprasti. Štai tokios mintys ir gadino nuotaiką Kurtui, kolegų pakrikštytam duobkasių viršininku.

Tuo metu Mordechajus, lydimas šlubuojančio Jankelio, su kuriuo buvo sukaustytas ta pačia grandine, skubiai pakėlė nuo žemės mažą, sudžiūvusią, purviną rudos spalvos kaukolę ir sviedė ją atgal į vežimą. Kūnai buvo lengvi ir trapūs (ar tokios būna Egipto mumijos?): jie buvo ištraukti iš viršutinio lavonų raizgyno sluoksnio, padengto sausu, lengviau kasamu smėliu. Mordechajus mieliau darbavosi prie jų nei prie kitų lavonų, kuriuos ištraukdavo iš pačios duobių gilumos, kur kastuvui priešinosi lipnus molis ir į visas puses tiško tiršti pūvančių lavonų skysčiai. Jų žalsvas atspalvis, irstančią kūno odą dengiantys pilki ir lipšnūs riebalai Mordechajui kėlė šiurpą.

Lavonus degino ant didžiulių pušų kamienų, kryžmai sukrautų vienas ant kito. Liepsnų paliesti kūnai sukosi ir raitėsi, tarsi bandydami kažką pasakyti ar sielvartingai suaimanuoti. Tai buvo pati gryniausia šventvagystė, nes sudeginti žydų kūnai jau niekada nebekeliaus požemių takais link pažadėtosios Jeruzalės.[112]

Apsuptas užgesusius nuodėgulius primenančių lavonų ir įkaitusių akmenų, Mordechajus pasijuto patekęs į Geheną ar į pačią mirusiųjų karalystę. Žinojo, kad iš čia nėra jokio kelio atgal.

Jei tai išties buvo mirusiųjų karalystė, reikėjo įrodymo. Neabejotinai tai buvo musių, širšių ir mašalų, siautėjusių nuo pavasario iki rudens, karalystė: pasisotinę irstančių kūnų puvėsiais, jie tupėdavo ant lavonų veidų, lūpų – jų buvo pilna visur.

O varnai šioje mirties dykynėje šeimininkavo ir vasarą, ir žiemą. Suvilioti šleikštaus dvoko, jie būriais atskrisdavo iš gretimo miško. Varnai buvo tikri gurmanai: misdavo tik šviežia lavoniena

112 Žydai tiki, kad natūraliu būdu mirę ir žydų kapinėse palaidoti žmonės per Paskutinįjį teismą požeminiais keliais atkeliauja į Jeruzalę.

ir labiausiai vertino akis. Papietavę likdavo tupėti it užburti, snapus iškėlę į dangų. Gal klausydavosi po juodų it derva plunksnų šarvais plakančios savo širdies? O gal laukė žinios iš dausų? Kai varnai kliudydavo darbui, Mordechajus juos nuvydavo šalin, bet visada su tam tikra pagarba. Kaip sakoma, juk negali žinoti, gal tarp jų slepiasi ir pats Kikijonas.

Žiemą šleikštus dvokas nuslopdavo ir musės su širšėmis nebesirodydavo iki pavasario. O pavasarį mirusiųjų palaikus būdavo kur kas lengviau atkasinėti, nors lavonai dažnai likdavo sulipę vienas su kitu, jų nuogų vaizdas kaskart sukrėsdavo. Dvokas atsinaujindavo ir maišydavosi su deginamos mėsos smarve. Kaliniai dirbdavo keliomis pamainomis, kartais ir naktimis.

Žvelgiant iš toli, naktiniai laužai priminė aliejines lempas, įžiebiamas vėlyvą vakarą ir deginamas iki ankstaus ryto Viešpaties garbei. Ugnies spalva nuolat mainėsi: būdavo tai raudona, tai gelsva, po to virsdavo oranžine, tapdavo žalia ar violetinė, kuriame nors kamputyje įsiplieksdavo mėlyna, dažnai vienu metu sužėrėdavo netgi keletas spalvų. Šis spalvingas raibuliavimas Mordechajui kėlė nerimą: juk tai turėjo kažką reikšti, tačiau jis negalėjo suprasti, ką būtent. Net ir Jankelis negalėjo to niekaip paaiškinti, o gal nenorėjo. Nuo tada, kai jam gerai užvožė per galvą, Jankelis tapo visiškai kurčias. Atrodė lyg spalvos būtų nukritusios į laužą iš dangaus – tarsi suplėšytos vaivorykštės skutai. Kaip žinia, vaivorykštė yra amžinosios Dievo ir kiekvieno jo kūrinio sandoros ženklas.[113] Visagalis puikiai žinojo, kad žmogaus mintys yra nedoros, tačiau pažadėjo daugiau jo nebausti siųsdamas tvaną. Ar suplėšyta vaivorykštė reiškė, jog sandora su Dievu nutraukta?

113 Turimas omenyje Biblijos aiškinimas, esą vaivorykštė, pasirodžiusi Nojui po Tvano, laikytina amžinosios sandoros su Dievu simboliu (Pr 9, 12–16).

* * *

Duobė buvo beveik ištuštinta, taigi dabar kaliniams reikėdavo imtis šviežių tos dienos lavonų, kurių nuspręsta nebelaidoti. Atvežtuosius iškart sumesdavo į laužą, tačiau šie degdavo kur kas ilgiau nei seni lavonai, tarsi vis dar stipriai laikytųsi įsikabinę į gyvenimą. Per egzekucijas kasėjus suvarydavo į bunkerį: šiomis taip trokštamos pertraukos akimirkomis jų ausis pasiekdavo aimanų, riksmų ir šūvių aidai. Ko jiems tikėtis, kai darbas bus užbaigtas? Visi žinojo apie paskutinių geto gyventojų iškeldinimą į Estiją. Kas jų laukė? Be jokios abejonės, sušaudymas, svarstė tarp savęs tie, kam dar norėjosi kalbėtis.

Paukštis Kikijonas ir toliau sėkmingai saugojo savo globotinį. Kitiems stebuklingasis paukščio spjūvis padėdavo nuvyti šalin įvairias ligas, o nuo Mordechajaus atitolino mirtį. Tarp jo ir paukščio užsimezgė asmeninis ir tiesioginis ryšys, lyg tarp Mozės ir Aukščiausiojo. Tik, kitaip nei Visagalis, paukštis iš Mordechajaus nereikalavo nieko mainais, nevargino pamokslais ir nerūstavo. Jam užtekdavo klausytis Mordechajaus, kuris išpasakodavo visas savo bėdas.

Mordechajus su kraupia nuostaba suvokė, jog kaskart džiūgauja, kai atvyksta nauja žydų grupė, kurią ruošiamasi sušaudyti. Geriau deginti kitus nei pačiam čirškėti ant laužo. Iš Goldfilco stovyklos Estijoje atveždavo jo geto bičiulius. Kiekvienas krovinys reiškė vieną arba net dvi darbo dienas – vieną arba dvi gyvenimo dienas.

* * *

Jų barake apsigyveno dešimt rusų karo belaisvių: žydų ar įtariamų žydiška kilme, jie elgėsi taip, lyg su apipjaustytaisiais neturėtų nieko bendra. Tikri tyleniai, jie stropiai dirbo, niekada nesimeldė ir nuolat riebiai keikdavosi. Ilgainiui susibičiuliavo su kaliniais iš geto ir vakarais drauge traukdavo rusiškas dainas.

Tik ne Mordechajus ir ne Jankelis, jo laisvalaikio bendras, kuris ištisas dienas, o kartais ir naktis, kažką burbėjo panosėje, galbūt meldėsi. Kartą Jankelis nusprendė pasidalyti mintimis su Mordechajumi ir prabilo pranašo tonu:

– Jis negali nematyti kančių, kurias patiria mūsų tauta, ir negirdėti riksmų, už kuriuos atsakingi mūsų engėjai. Pamatysi, jau greitai Jis nusileis iš dausų mūsų, žydų, vaduoti ir išsives su savim į Pažadėtąją žemę.

Jankelis neužsiminė apie medaus ir pieno upes – jau seniai niekas nebesvajojo apie šiuos gardėsius, taip pat ir pats Jankelis. Visgi jo pranašystė virto medumi Mordechajaus ausims. Jis gerai žinojo, kad kiekvieno žmogaus likimas, taip pat ir jo, yra pažymėtas mirties. „Tačiau ne šiandien, – kartojo sau, – bet kurią kitą dieną, tik ne šiandien.“

Galiausiai Jankelio žodžiams buvo lemta išsipildyti. Ne dėl išrinktosios tautos, o bent jau dėl jųdviejų Aukščiausiasis nusileido į žemę ir įkvėpė teisuolius pagelbėti žydams. Iniciatyvos ėmėsi keli barako kaliniai kartu su rusais. Vieną vakarą, kai Mordechajus ir Jankelis vienas nuo kito rankiojo utėles, sąmokslininkai atskleidė savo planą: tarp jų esama žmonių, kurie nesileis skerdžiami it galvijai ir trauksis į miškus. Jų barakas šliejosi prie smėlio karjero, todėl bėgliai planavo išsikasti tunelį, išvesiantį kitapus

spygliuotos tvoros. Jei Mordechajus ir Jankelis nori bėgti drauge, gali padėti kasti.

Keturioliktąją Nisano mėnesio dieną prasidėjo *Pesach* – šventė Aukščiausiojo garbei. Papročiai žydams liepia švęsti septynias dienas, tačiau šįkart kaliniai jas leido, kaip įprasta, dirbdami, o naktimis kasė tunelį, kuris turėjo juos išgelbėti. Šventajame Rašte žydams prisakyta atnašauti: deginti telyčias, avinus ir ėriukus, o dabar kaliniai degino žmonių liekanas, sustingusias ir persisukusias kūno dalis, šios aukos kvapas toli gražu nedvelkė šventumu. Po jos nelaukė jokia šventinė vakarienė. Pirmą kartą gyvenime Mordechajui teko atsisakyti *Seder*[114], šventinio vyno ir neraugintos duonos. Jis nepaliko pranašui Elijui skirtos vietos prie vaišių stalo dėl akivaizdžios priežasties: pranašas tikrai neketino užsukti, žinodamas, jog tais metais iškilmingajam pažadui: „Valgysite duonos sočiai“[115] nelemta išsipildyti. Mordechajus kasė it pamišęs.

Kaliniai virto kurmiais balandžio 15-osios naktį, po dviejų su puse mėnesio nepaliaujamo kasimo. Tądien buvo minima *Jizkor*, paskutinioji *Pesach* diena. Ilgai nesvarstę bėgliai nusprendė išbandyti sėkmę. Antraip dieną sargyba būtų pastebėjusi išėjimą iš tunelio. Vienas po kito jie sulindo į duobę ir, pasiekę kitą pusę, ėmė šliaužti pažeme link miško, kuris buvo vos už keleto žingsnių.

Mordechajus išlindo vienas iš paskutiniųjų, žemėmis aplipusiais plaukais ir blakstienomis, jausdamas burnoje, nosyje, ausyse smėlį. Išvydo tamsų miško kontūrą, parimusį į žvaigždėtą naktinį dangų. Atpažino prie pamiškės esančią pievą. Kiek nuostabių akimirkų čia praleista kartu su Frida, kai nuo vėjo glamonių banguojanti viržių jūra priglausdavo jų susiliejusius kūnus.

114 Iškilminga vakarienė, rengiama pirmą *Pesach* šventės vakarą.

115 Kun 26, 5.

Tada nuo miško atsklisdavo grybų kvapas, orą persmelkdavo sakų ir tyrumo dvelksmas. Tačiau dabar buvo kitaip – įkyrus puvėsių tvaikas gaubė visą aplinkinį pasaulį. Šliaužė vos keletą minučių – vienas sargybinis, išgirdęs įtartinus garsus, iššovė. Pasipylė šūvių lietus, dangus įsižiebė. Mordechajus pasileido bėgti, šūvių šviesoje jo garbanos liepsnojo it deglas. Išgirdo kažkieno šūksnį, paskui veriantis skausmas persmelkė nugarą. Po akimirkos Mordechajus gulėjo sukniubęs ant žemės, skruostais liesdamas laukinių viržių kupstelius.

„O kaipgi Kikijonas?" – nuvilnijo paskutinės Mordechajaus minties nuotrupa. Jis nebeišgirdo, kaip keikdamiesi sargybiniai partempė atgal dvidešimt penkis jo bendrų kūnus. Pagaliau galėjo pažvelgti į Amžinojo veidą.

* * *

Šmerkė Kačerginskis[116], Vilniaus geto poetas, rašė: „*'s firn vegn cu Ponar cu / 's firt kain veg curik* – Daugelis kelių veda į Panerius, tačiau nė vienas kelias atgalios."

116 Šmerkė Kačerginskis (1908–1954) – Vilniaus poetas ir rašytojas, kūręs jidiš kalba, vienas iš kultūrinio sambūrio „Jung Vilne" steigėjų, FPO kovotojas.

Kartais, stengiantis išrauti sudžiūvusią piktžolę, pasitaiko itin tvirta, mėsinga ir gili šaknis. Kai gestapas, anonimui įskundus, užtiko vienos komunistinės organizacijos pėdsakus ir suėmė Kazlauską drauge su jo bendru, tarėsi turįs reikalą su menkaverčiais parankiniais, dalijančiais agitacinius lapelius ar tiesiog prijaučiančiais kovotojams. Todėl didžiai nustebo, kai išsiaiškino, jog jiems į rankas papuolė gan reikšmingi asmenys – paties Vilniaus pogrindinio komunistų komiteto nariai. Kazlausko bendras kalėjime nusižudė, o jį patį ėmė rūpestingai globoti gestapas. Nežinome, ar tardydami vokiečiai privertė jį užgiedoti (tais laikas geriausios „giedojimo" mokyklos buvo Berlyne ir Lubiankoje), ir Kazlauskas, praradęs bet kokią viltį išsigelbėti bei trokšdamas palengvinti solfedžiavimo kančias, atskleidė vokiečiams slaptą informaciją, ar jį išdavė jo paties bute rasti kompromituojantys dokumentai. Faktas tas, jog po tardymo pasipylė suėmimai. Be kitų įdomybių, gestapas dar išsiaiškino ir apie komunistų pogrindžio ryšius su getu, kurie buvo palaikomi per vieną komunistą žydą Icchaką Vitenbergą[117].

Pirmasis ėjimas: Kitelis perdavė Gensui prašymą pristatyti Vitenbergą „tardyti". Iš pažiūros nekaltas pageidavimas, kaip ir pritinka žaidimo pradžiai.

Gensą šis prašymas užklupo kaip žaibas iš giedro dangaus, jam buvo žinoma apie gete veikiančias pogrindžio organizacijas ir apie tai, kad Vitenbergas vienai jų vadovavo. Tačiau, kol kovotojai tik agitavo ir vykdė mokymus, jis nekreipė į tai dėmesio. Pagrindinis Genso rūpestis buvo įtikinti vokiečius, kad geto

117 Icchakas (Icikas) Vitenbergas (1907–1943) – komunistas, vienas iš partizanų organizacijos Vilniaus gete įkūrėjų ir vadų.

bendruomenė paklusniai ir drausmingai darbuojasi galutinės Trečiojo Reicho pergalės labui. Kai kuriuos dalykus jam tekdavo slėpti, jei nenorėjo, kad vokiečiai, pasinaudoję terorizmo grėsmės pretekstu, likviduotų visą getą.

Gensas pradėjo nuo iš pažiūros švelnaus atsakomojo ėjimo: pranešė gestapui, kad Vitenbergas jau iškeliavo į aną pasaulį, ir kaip įrodymą pateikė mirties liudijimą, savaime suprantama, suklastotą. Tačiau Kitelis nebuvo iš tų kariškių, kuriuos įtikintų kažkoks liudijimas. Nusprendė pajudinti savo žirgą: tarp geto policininkų Kitelis turėjo net keletą informatorių, taigi suėmė vieną tipelį, privertė viską iškloti ir po porą valandų trukusio tardymo išsiuntė atgal į getą. Dabar jau Gensas, būdamas irgi nekvailas, turėjo atlikti rokiruotę: vėlų vakarą sušaukė skubų pasitarimą su FPO nariais; kai Desleris, Genso pavaduotojas, tarp jų išvydo Vitenbergą, trumpam pasišalino ir sugrįžo lydimas dviejų lietuvių policininkų.

FPO glaudžių ryšių su Gensu nepalaikė, be to, jų santykius gadino praeities nesutarimai. Tad netikėtai sušauktas naktinis pasitarimas privertė sunerimti organizacijos narius. Kai kurie iš jų liko patruliuoti aplink Genso namą: išvydę sargybos išvedamą vadą, apsupo policininkus ir be kraujo praliejimo jį išlaisvino.

Taip gimė Vitenbergo byla, kuri įtraukė, suskaldė ir sukrėtė visą Vilniaus getą. Žaidimo mačas jau vyko ne tarp Genso ir Kitelio – Gensas suvokė pralaimėjęs ir neišvengiamai turėsiąs atiduoti vokiečiams Vitenbergą. Dabar mačas tęsėsi tarp Genso ir FPO, šįkart Gensas negalėjo pralaimėti.

Vitenbergas turėjo rimtą ir drauge liūdnoką veido išraišką, kuri buvo būdinga daugeliui komunistų. Buvęs profsąjungininkas, įsitikinęs komunistas, jau metus besislapstantis (oficialiai –

miręs) Vitenbergas visa savo siela atsidavė pogrindinei pasipriešinimo organizavimo gete veiklai. Daugelis to nežinojo, bet jis su ne ką mažesniu užsidegimu darbavosi partijos labui už geto ribų – Vitenbergas buvo vienas iš miesto komunistų komiteto vadų. Išvaduotas bendrų, jis pasislėpė vienoje geto landynėje, ką tik prasidėjusiame žaidime tapo menku ir bejėgiu karaliumi šachmatų lentoje, jam neišvengiamai grėsė šachas ir matas.

Taikus susitikimas peraugo į smarkų kivirčą. Gensas bandė paaiškinti Vitenbergo suėmimo priežastį, tačiau FPO dalyvių pozicija buvo tvirta: Vitenbergas bus ginamas, jei reikės, net ir jėga.

Tolimesnis ėjimas priklausė Gensui. Kitos dienos rytą į Judenrato kiemą policijos viršininkas sukvietė vietinių gaujų vadus, vadinamųjų *štarke*, stipruolių, šutvę, ir išdėstė reikalą: jei žydų policija nepristatysianti Vitenbergo vokiečiams, šie kaipmat likviduosią Vilniaus getą.

Pakurstyti vyrai Genso nenuvylė: apsupo pastatus, kuriuose žinojo esant įrengtas FPO slaptavietes, ir grasindami lazdomis bei akmenimis pareikalavo išduoti Vitenbergą. Tačiau organizacijos partizanai juos išvaikė.

Netrukus apie šį nemalonų reikalą kalbėjo visas getas ir kone visi, išskyrus, žinoma, patį užsibarikadavusį Vitenbergą, bijodami galutinio sunaikinimo, pasisakė už kovotojo išdavimą valdžiai. Iš gestapo štabo paskambino Dresleris ir perdavė ultimatumą: jei Vitenbergas nebus skubiai išduotas, saugumo tarnybos pačios ims jo ieškoti gete.

Dabar jau ne vien žydų policija ir *štarke* šutvė, bet ir patys geto gyventojai naršė po visus geto užkampius ieškodami Vitenbergo. Persirengęs moteriškais rūbais, šis lindėjo viename atokesniame bute, kur *štarke* šutvė dar tą pačią popietę jį apsupo ir iš

ten iškrapštė. Vitenbergui ir šįkart pavyko pasprukti ir pasislėpti kitoje FPO slėptuvėje.

Paprastai šachmatų žaidime rikiai ir bokštai, neskaitant pėstininkų, susiburia aplink savo karalių, kad galėtų jį apsaugoti ir prireikus už jį pasiaukoti. Tačiau Vitenbergas liko visiškai vienas: netrukus pasirodę organizacijos nariai paprašė vado pasiduoti. Iš pradžių FPO sureagavo instinktyviai ir siekė priešintis su ginklu rankose, tačiau gan greit suvokė, jog tokiu atveju būtų tekę panaudoti ginklus ne vien prieš vokiečius, bet ir prieš pačius geto gyventojus. Kitas pasiteisinimas buvo tas, kad gestapininkai sakė norį Vitenbergą suimti ne todėl, kad jis – FPO vadas, o dėl to, kad jis priklausė komunistų komitetui. Netgi komunistų komiteto atstovybė gete pritarė Vitenbergo išdavimui, esą, partijos labui. Nusižudyti? Ne, vokiečiai jo norėjo gyvo. Vitenbergas privalėjo nedelsdamas pasiduoti ir galutinai apleisti šachmatų mačą.

Prieš prisistatydamas vokiečiams, Vitenbergas susitiko su Gensu, paskui sėdo į gestapo automobilį, kuris jau lūkuriavo prie geto vartų. Kitą dieną, 1943-iųjų liepos 17-ąją, Vitenbergą rado negyvą kalėjimo kameroje. Iš Genso gautas cianidas suveikė nepriekaištingai. Po jo mirties vokiečiai nieko neareštavo.

Į getą sugrįžo ramybė kartu su pakylėjimu – buvo išvengta mirtino pavojaus. Vienintelė negalėjusi rasti ramybės buvo Vitenbergo moteris: ji dar ilgai verkė ir siuntė prakeiksmus buvusiems mylimojo kovos draugams.

Jakovas Gensas žinojo, kad Baruchas – gestapo informatorius. Kai galėdavo išpešti naudos, Gensas pats užmesdavo masalą ir, apsimestinai išliedamas nepasitenkinimą, tyčia atskleisdavo norimą informaciją. Tąkart pats Baruchas prisistatė pas Gensą ankstyvą rytmetį, norėdamas perspėti (kas nors jį atsiuntė? Veisas?[118]), kad vokiečiai jam rengia pasalą: verčiau Gensui neprisistatyti, kaip įprasta, su raportu, o kuo greičiau iš čia nešdintis. Žinoma, Gensas būtų galėjęs pabėgti: pinigų ir pažinčių jam netrūko, o už geto ribų jo laukė žmona lietuvė, kuri kaime turėjo nemažai giminaičių. O ir rusai sparčiai artėjo prie Vilniaus. Tačiau kaip vokiečiai būtų sureagavę į Genso pabėgimą? Turėjo įvertinti, kas laukia jo žmonos ir jų paauglės dukros. O ir paties geto. Gensas nesiryžo, jis negalėjo lengva ranka numoti į savo pareigas. Vis dėlto ne veltui vokiečiai jį vadino *der stolze Jude*, išdidžiuoju žydu.

Sušaukė savo artimiausius padėjėjus ir įspėjo, kad greičiausiai iš vokiečių štabo nebegrįšiąs ir kad Desleris, Genso pavaduotojas, užimsiąs jo pareigas. Patikrino, ar jo tarnybiniai auliniai batai pakankamai nublizginti, pasitaisė ant galvos kepurę su tviskančia Dovydo žvaigžde ir išėjo. Vienas iš tų nuolat kritikuojančių inteligentų drįso iš Genso pasišaipyti, neva jo sugalvotos žydų policininkų uniformos labiau tinka operetei.

– O man jos visai nieko, – atsakė komendantas, – tragedijose vien ašaros ir gedulas, o operetėse – aistros ir linksmybės. Būtent tai, ko dabar ir reikia.

118 Martinas Weissas (g. 1903 m., mirties data nežinoma) – SS hauptšarfiureris (oberfeldfebelis), vadovavo Vilniaus ypatingajam būriui (vok. *Sonderkommando*), atsakingam už žudynes Paneriuose. 1943 m. paskirtas vadovauti moterų kalėjimui Rasų gatvėje.

Nepridūrė, nors ir pagalvojo, kad tokių uniformų pageidavę vokiečiai.

Išeidamas stabtelėjo atsisveikinti su žąsimi Zose, apgyvendinta erdviame narve priešais Genso butą. Zosė buvo jo talismanas, savotiškas simbolis: Gensas, išvertus iš lenkų kalbos, reiškė žąsį. Vokiečiai pravardžiavo jį Gansu[119], o išlenkę keletą stikliukų žadėdavo padaryti iš jo kepsnį. Zosė pasitiko jį viltingai, dairydamasi gardėsio. Tačiau Gensas tik paglostė savo globotinei galvą ir pamąstė, kad Zosė vargu ar ilgai jį pragyvensianti.

Prie geto vartų atsisveikindamas apkabino brolį Saliamoną. Lietuvių policininkai atidavė jam pagarbą. Visi žinojo, kad Gensas – buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas, ir ypač buvo įsidėmėję, kad jis artimai bendravo su gestapininkais, pas kuriuos kasdien prisistatydavo su raportu. Draugystė, galbūt orgijos, neabejotinai gausios išgertuvės. Gensas teisinosi: būtina, jog gestapas juo pasitikėtų, kad būtų galima išgelbėti kitų gyvybes.

Komendantas sparčiu žingsniu žygiavo drauge su Desleriu, kuris vos spėjo iš paskos ir straksėjo tai greta, tai paskui Gensą. Ateiti nuo geto iki saugumo tarnybos, įsikūrusios pilkame teismo rūmų pastate Mickevičiaus gatvėje, trukdavo ne daugiau nei dešimt minučių. Gensas mąstė apie jo laukiantį pokalbį: nujautė, kad bus apkaltintas rengęs sąmokslą kartu su geto partizanais ir padėjęs žydams bėgti į miškus.

Ką jis galėjo į šiuos kaltinimus atsakyti? Kad viešai pasmerkė bėglius kaip išdavikus ir avantiūristus, kad išspausdino geto laikraštyje, jog šie „sukėlę pavojų pačiam mūsų geto egzistavimui“ ir „esą atsakingi už pralietą kraują“. Kad vokiečių pageidavimu liepė suimti komunistą Vitenbergą, kai partizanams

119 *Gans* (vok.) – žąsis.

pavyko jį išvaduoti, sutelkė minią ir pareikalavo išduoti, kur slepiasi nusikaltėlis. Kad prisidėjo prie slaptaviečių likvidavimo (nematė reikalo patikslinti, jog paieškoms vadovavo asmeniškai, kadangi tam tikros slaptavietės turėjo likti paslaptyje). Kad uždraudė platinti melagingas žinias – jos visai nebuvo melagingos, – kurios tarp žmonių būtų sukėlusios paniką. Kad jo policininkai surinko keturis šimtus senių bei ligonių iš Ašmenos ir išgabeno sušaudyti. Kad pavertė getą tikromis dirbtuvėmis, kuriose dirbta Reicho pergalės labui. Kad visus šiuos dvejus metus ištikimai tarnavo, besąlygiškai vykdė nurodymus ir laikėsi gautų nurodymų. Kad niekada neatsitraukdavo, kai reikėdavo susipurvinti rankas. „Mano pareiga susipurvinti rankas“, – kartojo Gensas ir vokiečiams, ir žydams.

Vokiečiai galėjo apkaltinti Gensą daug kur nusižengus, tačiau jiems trūko įrodymų. O jo paties sąžinė? Gensas žinojo galįs atsakyti, kad visada veikė vedamas gerų ketinimų, kad vykdydamas savo pareigas niekada nesiekė asmeninės naudos. Žinoma, spręsti, kam gyventi, o kam mirti, turėjo būti tik Dievo užduotis. Tą jam kartojo rabinai, tą sakė jo paties sąžinė. Ir vis tik dabar tokios vertybės kaip teisingumas arba dorumas Gensui rodėsi tokios tolimos, it blyškus ano, jau nebeegzistuojančio pasaulio prisiminimas. Juk jos negalėjo išlikti šiame pragare, pavadintame getu? Neabejotinai Dievas apleido savo pareigas, galbūt jam reikia pailsėti nuo žmonijos. Nejau jis, Gensas, galėjo palikti aklam atsitiktinumui tam tikras užduotis, nemėgindamas jų pakreipti viena ar kita linkme?

Pradžioje geto policijos viršininkas (jo šūkis buvo: „Tvarka ir saugumas!“) ir Judenrato įsakymų vykdytojas Gensas 1942-ųjų liepos 12-ąją buvo paskirtas *Ghettovorsteher*, geto viršinininku,

ir dabar Judenratas jau vykdė jo, vos trisdešimt aštuonerių metų amžiaus žydo, nurodymus. Praėjus keliems mėnesiams Gensas buvo paaukštintas į Vilniaus krašto getų *Vorsteher*.

Gensas žinojo, kad jį vertina įvairiai: garbina ir niekina, laiko gelbėtoju ir išdaviku. Žinojo, kad jį kaltina naudojant diktatoriškus valdymo metodus, neva jį apsėdusi didybės manija, kad jis laikąs save geto karaliumi, Jokūbu I ar netgi pačiu Dievu. Tik nedaugelis atminė, kad Gensas buvo gimęs Ilgviečiuose, mažyčiame lietuvių *štetele*, tokiame mažame, kad jį vargiai rasdavai gubernijos žemėlapiuose. Žinoma, tai, jog tapo svarbiausiu sostinės geto asmeniu, glostė jo savimeilę, tačiau dėl to Gensas tikrai nepametė galvos. O kaip dėl nepotizmo? Kai kurie jo giminaičiai užėmė svarbias tarnybas Vilniaus ir kituose šalies getuose. Tai buvo kompetentingi ir patikimi žmonės.

Visiems savo vyrams Gensas parūpino prašmatnias uniformas ir nemenkas privilegijas, įtraukė kaip brigadininkus į geto valdymą, tačiau svarbiausia tai, kad vedė derybas su vokiečiais, aprūpindamas šiuos darbo jėga mainais už žydų gyvybes. Dviveidis? Gensas rūpinosi, kaip išsaugoti žydišką kraują, o ne žydišką garbę. Žiaurus ir bejausmis? Jis buvo karininkas ir jam patiko nurodinėti, matyti žmones pasitempusius, taip pat ir dvasiškai. Svarbiausia buvo padėti getui atsilaikyti iki gruodžio mėnesio, kai, buvo manoma, į Vilnių įžengs sovietų kariuomenė. Pastaraisiais mėnesiais Genso įsitikinimą, kad „vykstant karui dabartinėmis aplinkybėmis niekas mūsų neatstos“, vokiečiai ne kartą išbandė. Operacijos „Kaunas–Paneriai“ metu, kai Gensas drauge su keliais savo vyrais lydėjo traukinio sąstatą, vokiečiai juos sustabdė ir dvylika valandų pralaikė stotyje – taip buvo suduotas žiaurus smūgis Genso prestižui ir tikėjimui jo teorija, kad „tie, kas dirbs, išsigelbės“:

nuo 1941-ųjų gruodžio tai buvo pirmas kartas, kai žydus šaudė be išlygų, net ir potencialią darbo jėgą.

Akivaizdu, kad Gensas negalėjo nežinoti apie gete veikiančias pasipriešinimo organizacijas ir negalėjo nepalaikyti su jomis ryšių, tačiau taip siekęs kontroliuoti kovotojus ir atskleisti jų ketinimus. Kaskart įsižiebus pasipriešinimo kibirkščiai, Gensas suskubdavo ją užgesinti, kad apsaugotų geto bendruomenę nuo ginkluoto susirėmimo su vokiečiais.

Rusų kariuomenė, kurios buvo nekantriai laukiama pasirodant, būtų galėjusi išgelbėti geto kalinius, nors asmeniškai Gensas nesitikėjo nieko gero. Jam tik per plauką pavyko išvengti deportacijos, kuri jam grėsė tiek kaip buvusiam lietuvių karininkui, tiek kaip sionizmo šalininkui. Tada jis buvo priverstas bėgti iš Kauno ir slapstytis Vilniuje. Dabar prie viso to dar būtų prisidėję kaltinimai kolaboravimu su vokiečiais ir visos iš to kylančios pasekmės... Su bendraginkliais lietuviais, aršiais nacionalistais, jį siejo neapykanta rusams, tačiau, kitaip nei lietuviai, Gensas negalėjo linkėti pergalės vokiečiams, kurie naikino jo tautiečius ir, kaip tikėtina, dabar ruošėsi nužudyti jį patį.

Žinoma, Gensas galėjo daug ką pasakyti, bet žinojo, kad nebus išklausytas. Neugebaueris[120] priminė vieną Lesingo personažą, kuris į visus prieštaravimus atsakydavo vieną ir tą patį: „Nesvarbu. Žydas lips ant laužo.“[121] Prie vartų, ant kurių tupėjo „vokiečių garbės ir didybės simbolis“ išbadėjęs erelis su svastika – jo būta visur, – Gensas akimirkai sudvejojo. Paskui įėjo į vidų.

120 Rolfas Neugebaueris – SS oberšturmfiureris (pulkininkas leitenantas), Vilniaus SD ir saugumo policijos vadas 1942 m. vasario mėn. – 1943 m. spalio mėn.

121 Tai citata iš Gottholdo Ephraimo Lessingo (1729–1781) istorinės dramos „Natanas išmintingasis“ (vok. „*Nathan der Weise*“, 1779 m.). Šioje dramoje buvo kalbama apie dialogo tarp judaizmo, krikščionybės ir islamo galimybę, keliama religinės tolerancijos idėja. Kūrinį buvo uždraudusi Katalikų bažnyčia, o vėliau – ir Trečiasis Reichas.

Jį pasitiko pats Neugebaueris. Desleris buvo išsiųstas lauk ir grįžęs į getą apgailestaudamas pranešė, kad Gensą rengiamasi sušaudyti. Kiti liudininkai pasakojo, kad Gensas nusinuodijęs.

Šiandien žinome, kad Jakovas Gensas, lydimas vieno lietuvių policininko, buvo nuvestas pas Neugebauerį ir Veisą į nedidelį Rasų kalėjimą greta kapinių. Kapas Gensui buvo jau iškastas, jam užrišo akis ir pats Neugebaueris paleido šūvį. Buvo 1943-iųjų rugsėjo 14-oji, šešios valandos vakaro.

Salekas Desleris paveldėjo sostą, tačiau jis pasirodė nepatogus. Praėjus vos šešioms dienoms, drauge su Levu, geto vartų policijos vadu, Desleris pabėgo. Į kelionę mielai pasiėmė ir bendruomenei priklausiusį auksą bei pinigus.

„*Liza ruft*, Liza šaukia!“ – nuaidėjo laiptų aikštelėje, ir po kelių akimirkų našlė Goldberg išvydo tvirto sudėjimo vaikiną, besisagstantį diržą ir skriejantį laiptais žemyn. Tos Lizos įpročiai išties keisti, pamanė našlė, juk paprastai moterys kviečiasi vyrus vakarais, kad sušildytų joms lovas. Tačiau kai vaikinas pasibeldė į kitą butą ir duris atidarė Raulis – ne žmogus, o spinta, – galintis sušildyti visą dešimtį lovų, našlė Goldberg net pašoko iš pasipiktinimo: „Toji Liza labiau pasileidusi nei pati Potifaro žmona[112]!“ Po to, kai šūksnis kelissyk nuaidėjo gatvėje, našlė Golberg pagaliau susigaudė, jog kalba čia sukosi visai ne apie lovas, o apie politiką. Geto būta nedidelio, visi vienas kitą gerai pažinojo ir, svarbiausia, žinojo vieni kitų paslaptis. FPO veikė ypač slaptai – visi gete puikiausiai žinojo apie jos egzistavimą.

Kai 1943-iųjų rugsėjo 1-ąją getas prabudo apsuptas esesininkų bei estų policijos – to nebuvo jau dvejus metus, – neliko jokių abejonių – atėjo galas. Kai kuriems tai buvo gongo dūžis. Nors FPO šie įvykiai užklupo nepasiruošusią, partizanai reagavo žaibiškai ir išplatino šaukimą mobilizuotis.

Raulis, dar nespėjęs kaip reikiant prabusti, bėgo į M. Strašūno gatvę[113], kur rinkosi jo kovotojų batalionas. Gatvėje matė panikos apimtus žmones, pirmuosius estų policininkus, matė, kaip suėmė antrąjį partizanų batalioną, daugiau nei šimtą vyrų, susibūrusių Ligoninės gatvėje[114] ir laukusių, kol jiems išdalins slaptavietėse laikytus ginklus. Policija juos visus išsivedė.

112 Potifaro žmona – Senajame Testamente minima faraono pareigūno žmona, kuri bandė suvilioti parduotą į Egipto nelaisvę Juozapą (Pr 39, 6–18).

113 Dabartinė Žemaitijos gatvė.

114 Originale – *Szpitalna*.

Kai Raulis prisijungė prie saviškių, ginklai, laimei, jau buvo atkeliavę. Bet ir čia sumaišties netrūko. Dar pradžioje jie tvirtino, kad būtina ruoštis dienai, kai vokiečiai nuspręs naikinti Vilniaus getą, kiti kovotojai – priešingai – pasisakė už bėgimą į miškus. Jie rengėsi sušaukti visą getą prie ginklų – jų užteko vos keliems pogrindininkams apginkluoti – ir akis į akį susiremti su priešu, nesirūpindami savo likimu. Ar jau išmušė geto likvidavimo valanda? Sklido kalbos, kad vokiečiai iš Genso reikalavo tik keleto žmonių darbams Estijoje (ne taip ir mažai: trijų tūkstančių vyrų ir dviejų tūkstančių moterų). Tai kodėl vokiečiai ėmė šukuoti getą?

Visus užvaldė panika, nepaisant Genso pastangų raminti žmones (geto viršininkas dar nežinojo, kad tai paskutinės jo dienos). Buvo kalbama, kad Gensas vedė karštligiškas derybas su gestapu: reikalavo iš geto išvesti kareivius ir žadėjo, jog pati geto policija pristatys reikiamą kiekį darbo jėgos. Tuo tarpu gatvės ištuštėjo („jūsų keliai taps tušti“[15]), žmonės sulindo į rūsius ir slėptuves.

Sklido pačios įvairiausios kalbos, o kovotojai valandų valandas slėpėsi, spazmiškai spausdami rankose ginklus – kas revolverį, kas šautuvą – ir laukdami, kada pasirodys priešas. Vadai kartais pasitraukdavo ir pašnibždomis ginčydavosi: versija apie perkėlimą į Estiją buvo atmesta ir galiausiai vidurdienį, po ilgų dvejonių, buvo paskelbtas sukilti raginantis kreipimasis į geto gyventojus. „Žydai, priešinkitės su ginklu rankose! Anksčiau visi žydai buvo iškelti tik viena kryptimi – į Panerius. Nesileiskite vedami į skerdyklą lyg avių banda. Mes neturime ko prarasti. Tik ginkluotas pasipriešinimas dar gali išgelbėti mūsų garbę ir mūsų gyvybes.“

15 Kun 26, 22.

Tik keletas jaunuolių atsiliepė į šį kreipimąsi ir prisijungė prie kovotojų. „Kodėl žmonės atsisako priešintis? Kodėl neseka brolių iš Varšuvos geto pavyzdžiu?“ – klausė savęs Raulis. Jam pasakojo, kad Varšuvoje žmonės žinojo, jog juos ketinama perkelti į naikinimo stovyklas, jiems jau nebuvo ko prarasti. Rauliui teko pripažinti, kad buvo galima rinktis tarp užtikrintos, nors ir herojiškos mirties, ir galimybės, kad ir visai menkos, išgyventi Estijos darbo stovyklose. Žinoma, jei tik tas pasakojimas apie Estiją nebuvo išgalvotas.

Didžioji jų bataliono dalis įsikūrė M. Strašūno gatvės šeštuoju numeriu pažymėtame name. Keli vyrai, vadovaujami Šeinboimo[126], buvo pasiųsti įkurti barikados dvyliktame name ties gatvės sankryža. Raulis taip pat troško prisijungti prie šios grupės, bet neišdrįso pasiprašyti priimamas. Užėmė jam skirtą poziciją ir dar stipriau suspaudė dešinėje palto kišenėje laikomą revolverį – ginklo rankena buvo įkaitusi ir slidi nuo prakaito, kaip ir Raulio delnas. Valandos slinko varginančiai lėtai. Gatvė ir toliau buvo tuščia – visi tūnojo pasislėpę rūsiuose.

Vėliau, vakarop, netikėtai pasirodė vokiečiai. Atsargiai judėdami, jie apsupo penkioliktuoju numeriu pažymėtą namą beveik priešais partizanų forpostą. Žvalgėsi po teritoriją, nešini automatais. Netrukus pasigirdo garsiakalbio gergždimas ir sunkiai suprantami žodžiai, tačiau jų turinys buvo lengvai nuspėjamas: gyventojams įsakyta nedelsiant palikti slėptuves, kitaip bus sprogdinami pastatai. Vokiečiai ilgai nedelsė. Granatos kurtinančiai griaudėjo, jas lydėjo šaunamųjų ginklų ugnies pliūpsniai. „Na, štai, Šeinboimui neišlaikė nervai, – pagalvojo Raulis, – ar ne protingiau būtų buvę luktelti, kol išsisklaidys dūmų ir dulkių

126 Jechielis Šeinboimas (1914–1943) – kovinės Jechielio grupės, 1943 m. susijungusios su FPO, vadas.

debesis?" Vokiečiai irgi nelaukė sudėję rankų ir atsakė gausia automatų šūvių kruša. Netrukus pasirodė uždusę forposto kovotojai, vilkdami vieno nukautojo kūną. Tai buvo Šeinboimas, kuris neatsargiai atsidengė norėdamas geriau nusitaikyti ir krito pirmas. Jie patekę į tikrą šūvių liūtį, pasakojo pasitraukusieji, ir išnaudoję visas apkabas atsitraukė, nes nenorėjo baigti kaip Šeinboimas. Ir protingai pasielgė, nes netrukus dvyliktasis namas išlėkė į orą.

Dabar jie virpėjo: kas iš baimės, kas iš nekantrumo, ir laukė pasirodant vokiečių. Slinko nesibaigiančios minutės, gal net valandos, retsykiais netoliese pasigirsdavo įsiaudrinę vokiečių balsai, tačiau jų pačių nesimatė. Ir iš tiesų, jie nebesiartino, o temstant ir visai nutilo. Jų nebeliko; keista, tačiau vokiečiai pasitenkino dviem susprogdintais pastatais ir prieš sutemstant atsitraukė.

Į vakarą išsiskirstę kovotojai buvo kupini prieštaringų jausmų: palengvėjo, bet ir buvo nusivilta. Raulis jautėsi lyg boksininkas, kuris mėnesių mėnesius, o gal ir metus treniravosi ruošdamasis lemiamam mačui, išėjo į ringą, apsižvalgė aplink ir išvydo, kad nėra nė vieno žiūrovo, kad jo priešininkas nepasirodė ir kad teisėjas liepia grįžti namo. Nors, žinoma, buvo gera turėti namus, į kuriuos galėjai sugrįžti.

Toliau sekė dvidešimt trys agonijos, laukimo, vilties ir nusivylimo dienos. Per jas įvyko susidūrimų su žydų policija, mat dabar ši vietoj vokiečių šukavo getą ir suiminėjo žmones, bet bent jau nesprogdino pastatų. Policininkams padėjo *štarke*, kurie sukiojosi po getą, ant rankovių užsirišę mėlynus raiščius su užrašu: „Pagalbinė policija", ir tvirtai bei veiksmingai vykdė savo pareigas. Galų gale jie geriau nei bet kas kitas žinojo tūkstančius būdų pasislėpti.

Atsižvelgdami į išplatinto kreipimosi rezultatus, FPO vadai nusprendė nebeginti geto su ginklu. Įsakė trauktis į miškus

kanalizacijos tuneliais. Raulis traukėsi su kitais, nors jo stoto vyrui buvo nelengva judėti požemiais. O kiek žydų jie sutiko kanalizacijos tuneliuose, daug daugiau nei vietinių žiurkių!

Užbaigęs geto gyventojų likvidavimo operaciją, 1943-iųjų rugsėjo 24-osios naktį Kitelis važinėjosi tuščiomis senamiesčio gatvelėmis, kurias vietomis apšvietė pro paskubomis apleistų butų langus sklindanti šviesa. Kitelis mėgavosi jį supančia tyla. Jį buvo galima išgirsti niūniuojant: „Man, tik man naktis niekada nėra per ilga."

Kitelis buvo žemesniojo rango gestapo pareigūnas, tad jam neteko garbė būti pakviestam į susirinkimą, kuris vyko Poznanėje praėjus dešimčiai dienų, nei išgirsti Himlerio žodžių: „Stengtis perteikti svetimtaučiams mūsų nacijos dvasios tyrumą, mūsų gerąširdiškumą, mūsų idealizmą yra beviltiška." Kitelis būtų neabejotinai pritaręs šiai minčiai.

Išlikusieji per Vilniaus geto likvidavimą buvo padalyti į dvi atskiras grupes; abi jos turėjo išvykti. Apie prancūzų lengvabūdiškumą byloja jų posakis: „Išvykimas – tai maža mirtis.“ Vilniaus žydams, kaip ir daugeliui to meto žydų, išvykti reiškė neabejotinai mirti. Pirmąją grupę sudarė senukai, moterys, vaikai bei darbui nebetinkami vyrai. Jų kelionės kryptis buvo Maidanekas[117]: jie dar nežinojo, bet šios grupės galimybės išlikti buvo nulinės.

Antrąją grupę – tūkstantį penkis šimtus žydų – suvarė į traukinį, vykstantį į Estiją. Paliekant stotį, niekas jiems nedainavo dainų, negrojo būgnais ar akordeonu, vietoj to rėkavo policininkai, verkė nuo vyrų atskirtos moterys, klykė vaikai. Jų laukė ilga ir varginanti kelionė. Trūko vandens, vagonuose buvo tik po vieną nedidelį langelį – žmonės alpo. Kelionė baigėsi Klogos darbo stovykloje, priklausančioje Vaivaros koncentracijos stovyklai[118], kuriai vadovavo esesininkai.

Klogą dar vadino miestu-sodu: čia pasiturintys estai iš gretimo Talino miesto statėsi tvarkingas užmiesčio vilas, kurias supo gėlės ir vaismedžių sodai. Žinoma, spygliuotos tvoros ir katorgininkų barakai darkė idilišką kraštovaizdį, betgi vyko karas ir poilsiautojai žinojo turį pakentėti.

Svarbiausia buvo neatsidurti anapus spygliuotos tvoros, tad kaskart gatvėje prasilenkdami su vokiečiu, dėvinčiu kaukole papuoštą kepurę, jie it stygą ištempdavo ranką ritualiniam pasveikinimui ir griausmingai sušukdavo: „*Heil Hitler!*“

117 Maidanekas – koncentracijos stovykla, įkurta šalia Liublino miesto, veikė 1941–1944 metais. Stovykloje veikė penki krematoriumai ir masinio naikinimo dujų kameros. Čia žuvo apie 78 000 žmonių.

118 Tai didžiausia Estijoje nacių įsteigta stovykla, į kurią pateko Vilniaus ir Kauno geto žydai, taip pat Latvijos, Lenkijos ir Vengrijos piliečiai.

Atvykus Vilniaus geto kaliniams, Klogos darbo stovykloje buvo apie tūkstantis rusų karo belaisvių ir keli šimtai vadinamųjų Estijos partizanų: iš tiesų jie buvo tik paprasti kaimiečiai, surinkti iš apylinkių, kuriose veikė tikrieji partizanai. Taip pat čia rado ištisas gaujas blakių ir blusų, neskaičiuojant čiabuvių uodų, – visi jie buvo ištroškę kraujo. Utėlės priklausė prie asmeninio kalinio kraičio. Kartkartėmis utėles naikindavo, tačiau šios ir vėl prisistatydavo ir, nejausdamos nuoskaudos, vėlei lyg niekur nieko užimdavo ankstesniąsias pozicijas. Utėlėms kildavo keblumų su plikai nuskustomis moterų galvomis, o juostomis skustose vyrų galvose buvo galima daugiau papramogauti.

Žvelgiant į praeitį, prisiminimuose geto pragaras virto rojumi: jame visgi vyko šioks toks bendruomenės ir šeimos gyvenimas. Žinoma, žmonės atminė patirtą badą ir siaubą, tačiau gete dar sekėsi šiaip ne taip verstis, pasislėpti. Čia ne: visiškas badas, nuolatinė baimė ir alinantis darbas. Artėjant frontui, žmonių siaubas augo diena iš dienos, bet kartu atsirado ir beprotiška viltis. Sovietinė armija buvo išsigelbėjimas, tik ar rusai dar ras juos gyvus? 1944-ųjų vasarą fronto griausmas nepaliaujamai stiprėjo, vis labiau artėjo, o vokiečiai darėsi vis nervingesni. Pasklido žinia, kad Vilnius išvaduotas, netrukus bus ir Kaunas, o jie atsidūrė apsuptyje. Vieną rytą visi stipriausi lagerio vyrai buvo pasiųsti į gretimą mišką kirsti eglių ir krauti į krūvą jų kamienų. „Nejaugi ruošiamasi Kalėdoms?“ – stebėjosi daktaras Goldstiukas.

Remiantis sovietų komisijos tyrimo duomenimis, 1944-ųjų rugsėjo 19-ąją „KZ Klooga“[119] esesininkai iš viso nužudė apie du tūkstančius žmonių. Tik aštuoniasdešimt dviem kaliniams

119 KZ *Klooga* – *Konzentrationslager Klooga* (vok.) – Klogos koncentracijos stovykla.

pavyko pasislėpti ir išsigelbėti. Buvo bandyta sudeginti visus nužudytųjų lavonus, išaiškinta, kad dalis žydų sudeginti gyvi. Į stovyklą įžengę sovietų padaliniai rado teberusenantį laužą.

Mano brolis Olegas gyveno pramoniniame Šančių rajone, piečiausiame Kauno priemiestyje, priešais Vilijampolę. Pagrindinė gatvė su bažnyčia, vaistine, kino teatru ir mokyklomis atrodė išties miestiškai, joje buvo nemažai mūrinių pastatų. O mes tada gyvenome Kranto 19-ojoje gatvėje, vienoje iš dvidešimties negrįstų gatvelių, kurios ėjo nuo pagrindinio kelio ir vedė žemyn link upės. Greičiau tai buvo daržo takiūkščiai nei tikros miesto gatvelės, palei kurias driekėsi kuklūs mediniai namukai, su šaligatvius atstojančiomis medinėmis lentomis, kai jų likdavo. Čia tiekdavo elektrą, bet apie kanalizaciją nebuvo ko nė svajoti.

Greta mūsų namo stovėjo nedidelis, taip pat medinis namukas, kuriame gyveno viena totorių šeima. Jie buvo tolimi kalinių palikuonys; net ir praslinkus šimtmečiams, šie totoriai turėjo protėvių veido bruožus ir tebesaugojo jų tradicijas. Atrodė eilinė šeima: tėvas – samdomas darbininkas, motina – namų šeimininkė, dvidešimtmetis sūnus ir už mane nežymiai vyresnė duktė. Šioji elgėsi it tikra panelė: jos nuostabios juodos, migdolo formos akys dažnai mane varstė ir vertė raudonuoti – nelabai žinojau, kaip elgtis, o ir prisibijojau jos tėvo. Jis turėjo įprotį mušti vaikus visiems matant, tiesiog kieme, kaimynų pramogai.

Sklido kalbos, kad kartą vienas vaikinas, kuriam netrūko ryžto, bandė nusitempti totorių dukrą į malkinę, kur buvo laikomos vištos: esą pažiūrėti, ar jos priperėjusios kiaušinių. Deja, vaikinui pasitaikė galimybė juos pamatyti iš arti, mat malkinėje jį prirėmė merginos tėvas, ir abu vyriškiai, stebimi vištų, ten išbuvo gan ilgokai. Buvo pasakojama, kad greičiausiai tėvas tą berną sodomizavęs, kaip liepia senos užkariautojų totorių tradicijos (moterys

būdavo išsivedamos, o jaunuoliais pasinaudojama vietoje). Bent jau sprendžiant iš valiūkiškos motinos šypsenos, taip ir buvo – ji prigludusi prie malkinės sienos ne vien slapčia klausėsi. Šeimininkai malkinės sienose buvo prakirtę platokas angas, kad nepaliktų vargšių vištų visiškoje tamsoje.

Dažniausiai moteris rūpindavosi daržu (eidavau pas ją svogūnų laiškų) ir, atsirėmusi į kastuvą, valandų valandas plepėdavo su kaimynėmis. Paskui vieną dieną netikėtai pradingo totorių sūnus: nebegirdėjome jo barnių su tėvu. Motina dažnai pasirodydavo užverktomis akimis, dūsaudavo, nenoriai leisdavosi į kalbas ir su dar didesniu įkarščiu darbavosi darže. Retkarčiais pakeldavo į dangų akis, tarsi ketintų melstis, ir kiek praskėtusi kojas ištuštindavo šlapimo pūslę. Paskui vėl kibdavo į darbą. Vieną dieną atėjo žinia apie sūnaus žūtį – sušaudytas už partizanavimą. Motina išėjo į kiemą išsiverkti, išsiplūsti ir išrėkti savo skausmo. Nesiliovė rėkusi kelias valandas.

* * *

Kiek kitokie riksmai mus pasiekdavo iš apatinio buto, dažniausiai naktį – jie tęsėsi jau keletą mėnesių. Po mūsų kambariu, pirmame aukšte, gyveno Bronė, sovietų karininko žmona (ar buvusi žmona). Šis pradingo dar pirmąją karo dieną, nespėjęs nė kaip reikiant atsisveikinti su Brone.

Sovietų okupacijos metais į Kauną atsikėlė nemažai rusų karininkų ir tarnautojų šeimų. Kai prie miesto ėmė artintis vokiečiai, vietiniai galėjo patogiai įsitaisę prie langų stebėti tikrų tikriausią medžioklę – pramogą, nuo seno laikomą kilniu ir auklėjamuoju užsiėmimu. Rusų karininkai parlėkė namo uždusę susirinkti

savo žmonų ir vaikų, tačiau jų prakaitu žliaugiančios nugaros virto lengvu taikiniu lietuvių sukilėliams, pradėjusiems šaudyti pro langus, iš už žemų gyvatvorių ar serbentų krūmų.

Bronė buvo apvalių kūno formų ir visada geros nuotaikos moteriškė. Dirbo kojinių fabrikėlyje, kur didelės kūno apimtys buvo nepamainomos, mat talpioje moters liemenėlėje visada atsirasdavo vietos kokiai kojinių porai. Kartais tas kojines ji parduodavo mano mamai, ne dėl pinigų – tiek uždirbusi vargu ar būtų galėjusi ką įsigyti, – o norėdama mums padėti. Bronė žinojo, kad badaujame ir kad mama skubanti pas valstiečius iškeisti vertingas medvilnės kojines į truputį maisto.

Savo nedideliame dviejų ar trijų kambarių bute su virtuve Bronė buvo priglaudusi seserį Jonę su vyru, lietuvių karininku, kuris tarnavo vokiečiams. Jonė buvo tikra gražuolė, bet truputį kvailoka. Laukėsi vaikelio, todėl ją dažnai pykindavo. Kartą užsuko pas mano mamą patarimo. Sakė jaučianti, jog kūdikis stumiasi į viršų, tarsi norėtų išlįsti pro gerklę. Ar įmanoma, klausė Jonė mamos, kad būtų pastojusi per burną.

Iš apačios naktimis atsklindantys riksmai nesiliovė keletą mėnesių. Bronė, tikra pleputė, dažnai mamai išsipasakodavo – ji nuolat skundėsi svainiu. Naktį šis prabusdavo net keletą kartų ir kriokdavo lyg gyvatės įgeltas. Tos naktys, kai girdėjosi gąsdinantys svainio riksmai ir geidulingos sesers dejonės, kurių plonos trobos sienos neatlaikydavo, vargšei Bronei slinko bemiegės. Naktinės kaimynų aimanos pasiekdavo net ir mus, giliai įmigusius.

Svainis buvo lieknas, ryškių veido bruožų ir neįprastai išblyškusios odos žmogus stikliniu žvilgsniu. Visi su juo pagarbiai sveikinosi – atsakydavo, bet niekada neišspausdavo šypsenos. Bronė pasakojo, kad vokiečiai svainiui liepdavę dirbti naktimis: lietu-

viams išdalydavo konjako, kad šie prisilaktų, ir palikdavo juos vienus darbuotis Forte, o patys, įsitaisę atokiau, viską filmuodavo ir fotografuodavo. Parsivilkęs namo, svainis griūdavo tiesiai į lovą ir ilgai miegodavo, kartkartėmis surikdavo pro miegus. Vėliau Bronė mums papasakojo, kad svainis priklausė vienam juokingai vadinamam būriui – *Rollkommando*[130]. Kiekvieną dieną šis būrys vykdavo į kokį nors provincijos užkampį ir parsirasdavo tik vakarop, užbaigęs darbą. O naktimis svainis rėkdavo, kaip visada.

Paskui jis ėmė dingti vis ilgesniam laikui. Bronė paaiškino, kad, matyt, Lietuvoje būrys visus darbus jau nudirbęs, tad dabar vokiečiai jį siuntė pagastroliuoti po Lenkiją ir Baltarusiją. Vienu žodžiu, būrys turėjo pasisekimą ir buvo visur laukiamas.

Pasibaigus karui, kartą atsitiktinai sutikome Jonę. Ką tik buvome gavę žinią, kad Amerika mus priglaus kaip karo pabėgėlius. Paklausėme Jonės apie vaikelį. Moteris puolė į ašaras. Kauno stotyje, beprotiškame atsitraukimo sąmyšyje, Jonė su vyru paskubomis krovė kelioninius lagaminus į pasiruošusį išvykti traukinį. Kaip įsivaizduoju, lagaminams buvo teikiama pirmenybė: žydams prieš sušaudant liepdavo išsirengti, mat jų rūbuose aptikdavo brangenybių, aukso monetų ar dolerių – tai radiniai, kurie paprastai atitekdavo SS, bet šis tas nubyrėdavo ir į lietuvių kišenes. O kur dar laimikis iš apiplėštų žydų namų. Tik traukiniui pervažiavus tiltą, Jonė su vyru susigriebė, jog pasiėmė visus lagaminus, bet stoties perone pamiršo vežimėlį su kūdikiu. Tai buvo paskutinis traukinys į Vakarus, rusai jau stovėjo prie miesto vartų ir nebuvo jokios galimybės grįžti atgal.

130 *Rollkommando* (vok. „skrajojantis būrys") – SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno (1913–1945) vadovaujamas vietinių talkininkų būrys, kuris 1941 m. liepos 7 d. – spalio 2 d. išžudė apie 70 000 okupuotos Lietuvos ir Latvijos žydų.

Yra nutikę, jog išvykdamas atostogų esu pamiršęs išjungti vonioje šviesą, tačiau pamiršti savo vaiką – niekada. Nežinau, kaip tokioje situacijoje jaučiasi žmonės. Netgi jei paliktas vaikas buvo pradėtas per burną.

Tais laikais persekioti, įskųsti ar sušaudyti žydus nieko nereiškė, ir dažnai, be asmeninio pasitenkinimo, dar atnešdavo ir naudos.

Tačiau vis dėlto šioje neapykantos ir abejingumo jūroje būta žmonių, kurie slėpė ir gelbėjo žydus. Vieni tai darė dėl pinigų, kiti be jokios aiškios priežasties: tiesiog instinktyviai norėjo padėti suklupusiajam atsikelti. Šie žmonės smarkiai rizikavo: jeigu vokiečiai būtų sučiupę, būtų sušaudę drauge su slepiamais „nusikaltėliais“.

Julijai buvo pusantrų metukų, kai tėvai ją paslapčiomis išgabeno iš geto. Pirmasis bandymas žlugo, nes prie geto vartų sargybą ėjusiam žydų policininkui Aronštamui kilo įtarimas ir jis liepė atidengti krepšį, kuriame buvo paslėpta mažylė. Tąkart Julijos tėvams pasisekė – Aronštamas ne šiaip sau garsėjo žiaurumu. Užuot sulaikęs, policininkas palydėjo juos spyriu į užpakalį. (Ar iš tikrųjų viskas būtent taip ir įvyko? Sklido kalbos, kad tarp gestapininkų Aronštamas turėjo patikimą bendrą ir kad už tą spyrį į užpakalį buvo dosniai susimokėta.)

Antrajam bandymui buvo pasiruošta kur kas kruopščiau: mergytę užmigdė ir apdėjo puodais, lėkštėmis ir keptuvėmis. Viena lietuvė, kaimo moteris, lūkuriavo už geto sienų su šiaudų pilnu vežimu. Ji be kalbų čiupo krepšį, paragino savo seną arklį ir dingo už kampo.

Julijos tėvas, varomas į priverstinius darbus į vieną vokiečių statybų įmonę už geto, buvo spėjęs susibičiuliauti su lietuviais valstiečiais, kurie jau slėpė keletą žydų. Už miesto mergytė buvo perduota Sarai, vienai žydaitei, kuri turėdama šviesias garbanas ir arijams būdingus veido bruožus galėjo be baimės rodytis

apylinkėse. Sarai buvo tik šešiolika, bet ji drąsiai pristatė kaimynams mergytę – pasakė, kad tai jos nuodėmės vaisius, ligi šiolei slėptas nuo pašalinių akių. Sarai prireikė trijų dienų, kad pasiektų vienkiemį, – reikėjo aplenkti vokiečių ir lietuvių policijos šukuojamus kelius, – kuriame Julijai buvo rastas prieglobstis. Sutuoktiniai Kurpauskai[131] ilgiau nei metus rūpinosi mažyle. Ji ir vėl buvo pavadinta nuodėmės vaisiumi: šįkart mergytė tapo jų pasileidusios sesers, gyvenančios mieste, dukrele. Netrukus tikrieji Julijos tėvai pabėgo iš geto ir kurį laiką slapstėsi viename apleistame bunkeryje miškuose, kur juos maitino gretimo kaimo žmonės. Retsykiais naktimis jie ateidavo aplankyti mergytės.

Julijos išgabenimas iš geto buvo tikras stebuklas: 1944-ųjų kovo 27-ąją į Kauno getą netikėtai įsiveržė kareiviai. Kol didžioji kalinių dalis dirbo už geto ribų, gestapas, padedamas Ukrainos esesininkų, atrinko ir išsivedė tūkstantį du šimtus darbui netinkamų žmonių: senių, ligonių ir, be abejo, vaikų.

Julija sparčiai augo, tačiau, nepaisant to, kad gerdavo daug lietuviško pieno, jos bruožai darėsi vis panašesni į žydaitės. Kaimynai pradėjo įtarinėti, ir Julytės gyvenimas kaime pakibo ant plauko – juk jei įtarė, tai galėjo ir įskųsti.

Surasti naują prieglobstį buvo nepaprastai sunku: žindomą kūdikį dar būtų pavykę pervežti nepastebėtą, tačiau tik ne trejų metų mergytę – niekas nesiryžo jos priimti. Kiaurą naktį jie žygiavo miško raistynu, lydimi Česlovo Rakevičiaus, jaunuolio, apsiginklavusio kilniais ketinimais ir senu medžiokliniu šautuvu, kol nusigavo iki ūkininko Jakubausko. Šis jau augino tris dukteris

131 Pranciškus ir Marijona Kurpauskai buvo pripažinti pasaulio tautų teisuoliais 1981 m., Česlovas Rakevičius – 1993 metais. Pasaulio tautų teisuoliais taip pat pripažinti jo tėvas Jaroslavas (1976 m.) ir broliai Juozas (1993 m.), Zenonas bei Algimantas (1994 m.) už dvidešimties žydų šeimų gelbėjimą. Išgelbėtoji mergytė – Judita Melcaitė.

ir, regis, leidosi įtikinamas priglausti dar vieną. Tačiau išvydęs mergaitę griežtai atsisakė – pavojus buvo pernelyg didelis. Julijos tėvai buvo priversti pulti ant kelių ir melsti Jakubauską. Jie nebeturėjo jėgų ir kitos galimybės ieškoti naujos slaptavietės. Po dviejų ar trijų mėnesių pasirodė Raudonoji armija.

Šiandien Julija gyvena Tel Avive ir yra medikė. Iš anų laikų ji nieko nepamena. Kai prieš kažkiek laiko susisiekiau su Julija, jos tėveliai tebegyveno kartu su ja: tėvas niekada nekalbėjo apie praeitį, o mama pravirkdavo tik užsiminus. Jie buvo senyvo amžiaus ir laukė, kol Visagalis pagaliau išlaisvins juos nuo prisiminimų.

Neseniai Julija buvo grįžusi į Kauną ieškoti savo praeities pėdsakų. Nė vieno savo gelbėtojo, išskyrus Rakevičių, neberado gyvo. Paminėjau šių žydų gelbėtojų vardus, kad atminimas apie juos liktų gyvas. Kad priminčiau, jog ne visi lietuviai prisidėjo prie žydų naikinimo.

XV. Gerasis dėdė Maksas

Pasibaigus karui, Maksas Pangusas išsisegė keletą metų jo švarką puošusį ženkliuką ir atsidėjo pensininko gyvenimui. Nuo žmonos, kurią valdžia per Berlyno bombardavimą iškeldino į Sileziją, jį skyrė geležinė uždanga: Silezija dabar priklausė lenkams, kurie neleido jai išvykti. Maksas nelabai dėl to ir sielojosi: žmona buvo rusė, o ir jų santuoka jau senokai šlubavo. Su tokiais charakteriais kaip jų gyvenimas drauge buvo virtęs nuolatine kova, ypač dėl vaikų: žmona norėjo juos auklėti rusais patriotais, o jis – tikrais vokiečiais.

Maksą Pangusą vis dar galėjai pavadinti gražiu vyriškiu. Lieknas, stuomeningas vyras su dailiais ūseliais, kurio nepriekaištinga išvaizda puikiai derėjo su geromis manieromis (pamirštomis šeimoje). Maksas buvo išsilavinęs ir mėgo leisti laisvalaikį tapydamas gamtovaizdžius, kurių stilistinė išraiška neabejotinai būtų patikusi jo Fiureriui, kaip žinia, nenusisekusiam menininkui.

Tačiau Makso laukė bjauri senatvė. Prie įsišaknijusios neapykantos rusams ir lenkams prisidėjo dar ir neapykanta žydams. Neapykanta, kuri pasiglemžė jį visą ir vertė burnoti prieš patį Jėzų Kristų – tai giliai šokiravo jo dievobaimingas seseris. Sakydavo, kad po mirties reikalausiąs Vyriausiojo tribunolo ir nesileisiąs teisiamas žydo. Pasislėpęs viename provincijos kaimiūkštyje, leido savo dienas slegiamas baimės, jog jį suras ir išduos sovietams.

– Vargšas, kažin ką tokio bjauraus jam bus iškrėtę tie prakeikti žydai? – svarstė seserys.

– Kažin ką jis ten, tuose Rytuose, bus prisidirbęs? – svarstė jo vaikai. Per karą Maksas vėl atsidūrė buvusioje carinės imperijos teritorijoje ir dirbo Vilniaus gebitskomisariate[131].

131 Gebitskomisariatas (vok. *Gebitskommissariat*) – apygardos komisariatas Trečiajame Reiche; Lietuvoje veikė keturi gebitskomisariatai – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio.

Žinoma, civiliui tarnautojui nereikėjo pačiam šaudyti žydų. Maksas Pangusas apskritai nemokėjo laikyti ginklo rankose. Ir vis dėlto anais laikais tuose kraštuose galėjai nužudyti kur kas daugiau žmonių rašiklio brūkštelėjimu nei automato šūviais. Pats Eichmanas galėjo nekaltai pareikšti: „Aš niekada nesu nužudęs žmogaus ir niekada nesu davęs įsakymo nužudyti žydo ar nežydų tautybės asmens."

* * *

Nežinome, ką tokio Maksui iškrėtė tie klastingi žydai. Žinome tik tiek, kad Maksas Pangusas buvo labai atsakingas tarnautojas, itin vertinamas savo kolegų Vilniaus gebitskomisariate. Maksas buvo kailiadirbystės specialistas, laisvai kalbėjo rusų bei lenkų kalbomis ir, kitaip nei kai kurie jo bendradarbiai, niekada viešai nekvestionavo galutinės Reicho pergalės, nes ja paprasčiausiai neabejojo. Ritualinį vokišką pasveikinimą tardavo ne mechaniškai murmėdamas, kaip kad daugelis, o su neslepiamu jauduliu – taip jis pelnė net pačių įtariausių esesininkų palankumą partijoje, į kurią neseniai buvo įstojęs.

Maksą atsiuntė į Vilnių administruoti visoje Lietuvoje didžiausio puskailinių fabriko „Kailis", kurį buvo nacionalizavusi dar sovietų valdžia. Skirtingai nei generalgubernijoje[133], kur norint pasisavinti bet kokį fabrikėlį pirmiausia reikėdavo dingsties jį sekvestruoti (nebent tas fabrikėlis priklausė žydui, tada nereikėjo jokio preteksto: visa pramonė privalėjo būti arijanizuota), čia,

133 Generalgubernija (vok. *Generalgouvernement*) – Trečiojo Reicho okupuotos vakarinės Lenkijos teritorijos, prijungtos prie Vokietijos pagal Molotovo–Ribbentropo paktą 1939 m. spalio pradžioje. Santykinai nepriklausomą generalguberniją administravo Hansas Frankas (1900–1946), rezidavęs Krokuvoje.

žemėse, kur jau pasidarbavo sovietų valdžia, viskas buvo parengta. Ir kadangi Trečiasis Reichas savaime perėmė Sovietų Sąjungos turtą, ankstesniems savininkams, kad ir gryniausiems arijams, buvo liepta laukti galutinės Reicho pergalės, nieko nežadant.

Maksas Pangusas dirbo labai svarbų darbą: frontą reikėjo aprūpinti kailiniais, o ponus karininkus – šiltais paltais. Šiuose kraštuose su žiema nederėjo juokauti.

* * *

Vilniuje Pangusas kartu su kitu kolega apsigyveno patogiame ir erdviame bute, kuris anksčiau priklausė pasiturinčiai žydų ar lenkų šeimai. Ji buvo gan išsilavinusi – apie tai liudijo daugybė knygų vokiečių kalba, kurios pačioje Vokietijoje buvo tikra retenybė.

Namus prižiūrėjo tarnaitės žydės. Iš pradžių jiems atsiuntė tokią vieną ryškiai nutepliotomis lūpomis, ji nesiliovė kraipiusi užpakalį ir malusi liežuviu. Maksas pareikalavo, kad ją tučtuojau pakeistų:

– Duokit kam kitam tą kekšaitę.

Tarnautojas iš *Arbeitsamt*, Darbo biržos, bandė Maksą nuraminti:

– Žinokit, įstatymas draudžia žydams samdytis jaunesnę nei keturiasdešimt penkerių metų moterį, bet ne mums!

Tačiau Maksas liko nepalenkiamas.

Tada jam atsiuntė pagyvenusią žydę, išauklėtą ir santūrią, sudžiūvusią it šluotos kotas. Jos vardas buvo Rachelė. Tikra tylenė, tarsi būtų panirusi į amžiną sielvartą, į visus klausimus ji atsakinėjo vienskiemeniais žodžiais ir įžeidžia veido išraiška. „Ko tiems žydams dar skųstis? – negalėjo suprasti Maksas Pangusas. –

Mes leidžiame jiems gyventi, leidžiame dirbti. Nejaugi galima trokšti daugiau? Kam ta amžina kankinio poza? Taip, kolega man sakė, jog ji prarado abu tėvus. Bet juk ir mes neišvengėme aukų."

Iš pradžių Rachelė jautėsi laiminga galėdama dirbti pas vokiečių tarnautojus: ji ne tik turėjo geltonąjį pažymėjimą, bet jame, skirtingai nei dirbant kitą darbą, buvo įrašyti ir jos tėvų vardai. Tačiau vieną gruodžio rytmetį visai vadinamajai gestapo tarnaičių grupei, gyvenančiai tame pačiame pastate, buvo įsakyta išsirikiuoti gatvėje kartu su šeimos nariais. Gal ketinama dar kartą perkraustyti, pagalvojo moterys, arba ruošiamasi artėjančiai akcijai – veikiausiai „saviškiai" vokiečiai norėję jas apsaugoti. Tačiau žydus apsupo lietuvių policininkai ir išsivedė į Lukiškes. Stovint kalėjimo kieme praslinko kelios įtempto laukimo valandos. Paskui prisistatė gestapininkai ir paskubomis įvykdė atranką. Visų tėvai į vieną pusę, likusieji – *raus*[134], prie darbo. Niekada vokiečių namai ir kontoros dar nebuvo taip prastai išvalyti kaip tą dieną.

Rachelė buvo akivaizdžiai nemaloni moteriškė, tačiau kur kas priimtinesnė už tas pasileidėles, kurios dirbo vokiečių karininkų bute priešais jo namą. Ten jos ne grindis šveitė, o pramogavo. Nuo pat ankstyvo ryto, vos tik jos prisistatydavo į darbą, pasklisdavo šventinis klegesys, imdavo skambėti taurės, girdėdavosi vyro ir moters juokas, o kartais pro pusiau uždengtą langą praskriedavo apnuoginta krūtis.

Maksas Pangusas manė, kad jo šventa pareiga yra laikytis įstatymų ir valdžios nustatytų potvarkių. Šiuo atveju įstatymai bylojo aiškiai: bet kokie lytiniai santykiai tarp arijų ir žydų griežtai draudžiami. Taškas. Kaip puikiai skambėjo šio įstatymo pavadinimas: „Vokiečių garbės ir kraujo apsaugos įstatymas". Kažkada vienoje

134 *Raus* (vok.) – lauk.

knygoje skaitė, jog moters, sugulusios su žydu, kraujas lieka užkrėstas. O vyro, sanguliaujančio su žyde? Knygos autorius apie tai neužsiminė, tačiau bet kokiu atveju Maksui ji padarė gilų įspūdį. Kartą darbe tarp Makso kolegų užsimezgė diskusija apie tai, jog būtina apsaugoti jautrias jaunuolių sielas.

– Aptarkime, kas vyksta per žydų egzekucijas, – dėstė vienas. – Juk ne visi žydai vienu metu sušaudomi ir ne visi šaudytojai būna vienu metu užsiėmę. Kadangi žydams liepiama išsirengti ir nuogiems laukti savo eilės, kareiviai turi užtektinai laiko išsirinkti dailesnę moterį ar merginą ir nusitempti ją į šalį (jas sušaudo kiek vėliau, atlikę reikalą). Ir taip elgiasi ne kokie apsiseilėję kriošenos, o aštuoniolikmečiai, dvidešimtmečiai policininkai, kurie sugrįžę į kareivines giriasi ir gal netgi kaip kokie lakūnai žymisi nukautų priešų skaičių.

„Tikėkimės, kad taip elgiasi lietuviai, o ne vokiečiai“, – be didelio įsitikinimo pagalvojo Maksas.

Lyg būtų buvę mažai pykčių namie ir darbe, Maksui teko gadintis nervus ir dėl kasdieninio gyvenimo įvykių. Kodėl valdžia toleravo šias vokiečio garbę teršiančias nedorybes? Galėjo suprasti, jog jaunimui išties reikia šiokių tokių pramogų ir galimybės išsilieti. Tačiau kodėl nebūtų galima surengti policijos reido miesto gatvėse ir kavinėse – kaip buvo padaryta Lenkijoje – ir taip aprūpinti frontą viešnamiais? Užtektų sulaikyti keletą dailesnių ir apkūnesnių lenkaičių, atlikti jų medicininę apžiūrą ir pirmyn, tegul aptarnauja užfrontės didvyrius. Bet paskui Maksas prisiminė, kad vienas Himlerio įsakymas kuo griežčiausiai draudžia vokiečių vyrams santykiauti su lenkėmis. Supykęs nusprendė daugiau nekvaršinti sau galvos: ši tema buvo ne tik nešvanki, bet ir pernelyg paini.

Nežinia, ar hauptšarfiureris Veisas iš Vilniaus gestapo perskaitė Makso Panguso mintis, ar pats priėjo prie tų pačių išvadų. Bet kuriuo atveju Subačiaus gatvės devintajame name pagal visas taisykles buvo įrengtas vokiečiams skirtas viešnamis. Viešnamio personalą atrinko pagal Makso Panguso pasiūlytą metodą. Elegantiškoje Rudnickio kavinėje, kurios didžiuliai langai žvelgė į Katedros aikštę, mėgo lankytis padorių šeimų dukros – jos lengvus pokalbius, gurkšnojant limonadą ar miežinę kavą, keisdavo į sąmoksliškas kalbas. Policijos reidas kavinėje davė puikių rezultatų. Siekiant lengviau nustatyti tapatybę, jei kartais bandytų bėgti, merginoms ant kojų buvo išdeginti atpažinimo ženklai. Deja, nesklandumų nepavyko išvengti: jos dažnai šiurkščiai elgėsi su klientais ir turėjo nepaaiškinamą polinkį žudytis. Tačiau be vargo buvo galima merginas pakeisti.

Kai naujiena apie šios naudingos įstaigos įkūrimą pasiekė jų kabinetą, Maksas paklausė kolegos:

– Argi nebuvo uždrausta to daryti su lenkėmis?

– Taip, jei tą darai atskirai, pavieniui. Tačiau viešnamyje viskas leidžiama, nes čia vokietis apsaugotas nuo galimų pavainikių ir nuo bet kokių sentimentalių santykių pavojaus.

– Ir kas gi gali užmegzti sentimentalius santykius su kitų rasių moterimis? – pasipiktino Maksas, tačiau iškart nutilo prisiminęs, jog jau daugiau nei trisdešimt metų gyvena nenusisekusioje santuokoje su žmona ruse.

Nors Makso Panguso minčių niekas taip ir neperskaitė, vieną dieną kaimynystėje vykusios paleistuvystės liovėsi. Jas nutraukė įsiplieskęs skandalas: keturios žydės buvo apkaltintos sanguliavusios su savo darbdaviais vokiečiais ir siekusios suteršti arijų kraują. Prasikaltę vyrai, išklausę deramą pamokslą, buvo išsiųsti

į frontą (savaime suprantama, į Rytus), o moterims neteko išgirsti jokių kalbų, tik leistis į kur kas trumpesnę kelionę – iki Panerių.

* * *

Kartą Maksas Pangusas darbo tikslais turėjo vykti į Kauną. Į „Kailio“ darbo stovyklą reikėjo perkelti trisdešimt kailiadirbių, kurių darbo jėga Kaune buvo eikvojama veltui. Kartu nusprendė sutvarkyti vieną asmeninį reikalą: aplankyti svainę Ninočką. Pagaliau Makso žmona teikėsi jam parašyti. Netgi užsiminė apie vaikus ir ilgai bei nuobodžiai prašė padėti į Kauną iškeldintai svainei, kuri dabar gyveno viena kaip pirštas visiškame skurde. Jų svainis, eilinis carinės Rusijos karininkas, apatiškas netikėlis, be mažiausio pasipriešinimo leidosi suimamas NKVD agentų.

Makso žmoną ir Ninočką dar nuo mergystės laikų siejo gili draugystė. Viena tų tipiškų rusiškų draugysčių, kai be paliovos glėbesčiuojamasi, verkiama bei kalbama ir kalbama. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, draugės daugiau neturėjo galimybės susitikti, tačiau viena kitai rašė ilgiausius laiškus, kuriuose išsipasakodavo viską, kiekvieną smulkmeną. Išties trikdantis dalykas.

Maksas nuėjo aplankyti svainės. Ninočka gyveno kartu su keturiolikmečiu sūnumi kukliame bute miesto pakraštyje. Paskutinį kartą ją buvo matęs prieš prasidedant karui. Tada Ninočkos šeima dar gyveno Vilniuje, ištaigingoje viloje, ir juos priėmė su perdėtu rusišku svetingumu. Neslėpė, kad jų šeima laiminga ir gyvena be rūpesčių. Tada Maksą nusmelkė silpnas pavydas. Dabar jam sunkiai sekėsi šioje griaučių krūva virtusioje moteryje, kurios veide širdgėla ir badas buvo įpynęs raukšlių voratinklį, atpažinti aną dar visai neseniai buvusią tokią gražią, linksmą ir apkūnią keturiasdešimtmetę.

Šeimyniškiai laikė Maksą šykštuoliu, o jis pats manėsi esąs pagrįstai taupus žmogus. Šįkart norėjo pasirodyti kaip niekad dosnus ir, kiek pasvyravęs, nusprendė padovanoti Ninočkai ir sūnėnui nepanaudotas maisto normavimo korteles (apie tai itin detaliai laiške parašė žmonai).

Pagal šias korteles vokiečiams buvo išduodamas normalus davinys, prie kurio dar papildomai pridėdavo maisto tiems, kurie, kaip Maksas, buvo priversti Reicho labui dirbti ir gyventi tarp žemesniosios rasės žmonių: lenkų, žydų ar rusų.

Su šiomis kortelėmis Ninočka galėsianti užeiti į vieną tų ypatingųjų krautuvių, ant kurių durų kabėjo iškaba: „*Nur für Deutsche*“, „Tik vokiečiams“. Skirtingai nei kitose parduotuvėse, kur buvo tik tuščios lentynos, čia netrūko jokių Dievo gėrybių: Strasbūro kepenėlių paštеto, itališkų vynų, *Coburger Kalbsleberwurst*[135], vengriško saliamio ir visokių kitokių skanėstų. Trūko tik užrašo su įsimintinąja Gėringo[136] fraze: „Tegul badą kenčia kitos tautos, bet ne vokiečiai.“

Ninočką tokia dovana nepaprastai pradžiugino. Tik bėda ta, kad su gerojo dėdės Makso kortelėmis nėjo įsigyti tų skanėstų. Vietoj jų išduodavo daug kitų ypač naudingų, netgi nepamainomų civiliams gyventojams daiktų, tokių kaip batų tepalas, popieriniai kavos filtrai ar šventinės žvakutės ir Kalėdų eglutės žaisliukai.

135 *Coburger Kalbsleberwurst* (vok.) – Koburgo miesto Bavarijoje delikatesas – dešra iš veršiuko kepenų.

136 Hermannas Wilhelmas Göringas (1893–1946) – Trečiojo Reicho reichsmaršalas, antrasis asmuo po Adolfo Hitlerio, jo įpėdinis.

* * *

Maksas grįžo į Vilnių automobiliu – pasisiūlė pavėžėti vienas SS pareigūnas. Kelionė prasidėjo puikiai. Pareigūnas, nugirdęs Maksą kalbant su mechaniku rusiškai, jį pagyrė. Dirbant jų darbą, tarė, nepaprastai svarbu išlikti nepriklausomiems nuo vertėjo. Simferopolyje, Kryme, jo kolegoms pavykę pasisavinti vietinės NKVD archyvą su dviem kartotekomis: vienoje buvo surašyti visi policijos informatorių vardai, kitoje vardai tų, kuriuos pati policija turėjusi stebėti. Vertėjas viską supainiojęs, ir tekę suimti visus archyve minimus asmenis. Vėliau nesusipratimas buvo išaiškintas, tačiau per vėlai. Visi sulaikytieji jau buvo sušaudyti, apkaltinus juos dirbus NKVD šnipais.

– Visi be išimties? Taip pat ir informatoriai?

– Visi, budeliai ir aukos. Tik įsivaizduokite tokią sceną kalėjime prieš pat įvykdant nuosprendį. Informatorius žiūri į tą, kurį privalėjo sekti, ir galvoja: „Vadinasi, jis mane taip pat stebėjo."

Abu smagiai pasijuokė ir kalba pakrypo apie gyvenimą Kryme.

– Tik pagalvokit, kiek prisilinksmino mūsų kolegos, kol mes trūnijome čia iki kaklo įklimpę į mėšlą. Fon Alvenslebenas[131] pavertė visą Tauriją savo asmenine *Rittergut*, valda. Kalbama, kad iš pat ankstyvo ryto jis gurkšnodavęs šampaną „Krimsekt". Suprantu, kad jis – kilmingasis, tačiau prisiminus mūsų *Reichsheini* pykčio protrūkį, kai vienas jo kolega kažkuriame Berlyno bare pavaišino vyno buteliu kitus du mūsų kolegas... Taip... Bet kokiu atveju katino dienos ten jau baigėsi...

Kelionė truko neilgai – reikėjo nuvažiuoti vos šimtą kilometrų, – tačiau galėjo būti pavojinga, mat kelias driekėsi per mišką.

131 Ludolfas von Alvenslebenas (1901–1970) – SS grupenfiureris (generolas leitenantas), 1941 m. lapkričio mėn. paskirtas SS ir saugumo policijos Kryme vadu.

Žinoma, keliauti traukiniu būtų buvę kur kas saugiau, bet jis važiavo varginančiai lėtai. O be to, nepaisant spygliuotų tvorų ir palei geležinkelio bėgius išsibarsčiusių sargybos bokštelių su kulkosvaidžiais, geležinkelio bėgiai skrodė tuos pačius miškus kaip ir asfaltuotas kelias. Keleivinį traukinį nuolat stabdydavo, nes reikėdavo praleisti karinius ešelonus. Dėl to Maksas ir nusprendė geriau vykti automobiliu.

Kad nevirstų lengvu taikiniu, mašina skriejo visu greičiu, keldama už savęs dulkių debesis. Buvo pati gegužės pradžia, ir kelias jau buvo spėjęs išdžiūti. Maksas prisiminė, kad lygiai prieš savaitę tame pačiame kelyje banditai rankine granata susprogdino Vilniaus ir visos Lietuvos metropolitą, Pabaltijo egzarchą Sergijų, vykusį į Vilnių su ganytojišku vizitu. Prieš akis iškilo išdrabstyti kankinio kūno gabalai, susimaišę su jo palydovų kūnų likučiais.

– Būtent čia viskas ir įvyko, tiesa? Siaubinga, tiesiog siaubinga. Šitaip šventiką!

Pareigūnas nusikvatojo:

– Pernelyg dažnai šis šventas žmogus meldė Dievą palaiminti mūsų ginklus. Banditams jis buvo išdavikas...

Tiesą sakant, karininkas puikiai žinojo, kaip iš tiesų viskas įvyko. SS gavo anoniminį įspėjimą, jog „šventasis žmogus“ – kad ir kokias pareigas jis užėmė, vokiečiams jis buvo tik prakeiktas rusas – rezga sąmokslą su Baltarusijos vyskupais ir palaiko ryšius su Maskvos patriarchu. Buvo nuspręsta elegantiškai ir diskretiškai juo atsikratyti su SD pagalba. SD susidorojo su metropolitu ir jį lydėjusia lietuvių apsauga taip, kad laikraščiai skelbė, jog už šį baisų nusikaltimą, esą, atsakingi bedieviai.

Žvelgdamas į medžius, greitai skriejančius pro mašinos langą, Maksas Pangusas baugščiai mąstė, jog už kiekvieno medžio

gali slėptis po banditą. Pasistengė sutelkti mintis į darbo reikalus. Jei norėjo, kad cechas veiktų visu pajėgumu, reikėjo kvalifikuotos darbo jėgos, o tokia darbo jėga – nieko nepadarysi – daugiausia buvo žydai. Privalėjo visomis išgalėmis juos apginti nuo esesininkų, troškusių kuo skubiau paskelbti miestą *Judenfrei*[138]. SS ir civilinė valdžia, kurią, kaip ir Maksą, paskyrė pats Rozenbergas ir kuri privalėjo atlikti konkrečias užduotis, – kiekviena nuolat traukė virvę į savo pusę. Anksčiau Maksas jau buvo bandęs nuo esesininkų gelbėti keletą savo specialistų, kurie dirbo ne pagal profesiją ir buvo pasmerkti sunaikinimui. Dabar jam ir vėl priešinosi – Maksui teko gerokai paprakaituoti, kol išsikovojo trisdešimt žydų. Kai galų gale valdžia jam nusileido, pabandė įbrukti dar ir darbininkų šeimas, tačiau Maksas pasipriešino.

– Patys jais pasirūpinkit, – pareiškė.

Maksas puikiausiai žinojo, ką vokiečiai ketino su jais daryti, tačiau šie dalykai jo nelietė. Nors, gerai pagalvojus, vargiai ar buvo galima tikėtis gerų darbo rezultatų iš darbininko, kurio visa šeima buvo išžudyta. Dar tebepaminė tarp jo žydų kilusį šurmulį, kai kovo mėnesį, pačiose žydų *Pesach* išvakarėse, nutiko tas nemalonus reikalas su vaikais: esesininkai juos išsivedė tiesiai iš pastato, kuriame gyveno jo darbininkai su šeimomis. Skiepyti, buvo paaiškinta, tačiau nė vienas jų nebesugrįžo namo. Maksą nupurtydavo šiurpas vien apie tai pagalvojus. Pasistengė kuo greičiau nuvyti šalin vaizdą tos moters, kuri, nujausdama kažką negero, neleido nuo savęs atplėšti vaikų ir liko tįsoti nušauta kiemo vidury.

Fabrikas „Kailis" jam kėlė rimtų rūpesčių dar ir dėl kitų priežasčių. Ankstesnė žiema pasitaikė kaip niekada šalta, reikėjo mobilizuotis ir surinkti kuo daugiau kailinių, netgi gete buvo pra-

138 *Judenfrei* (vok. laisvas nuo žydų) – Trečiajame Reiche vartotas terminas, reiškiantis, kad pastatas, miestas ar apylinkė galutinai išvalyta nuo gyventojų žydų.

dėtos daryti kratos. O štai dabar juodojoje rinkoje vyko prekyba naujutėlaičiais kailiniais, kurie negalėjo čia iš niekur kitur patekti, tik iš fabriko. Policija pradėjo vykdyti tyrimą ir – keistas sutapimas – „Kailio“ sandėliai buvo padegti. Galiausiai paaiškėjo, kad bene visi fabriko darbininkai buvo įsivėlę į kailių aferą. Administracijos direktorius, atsakingas už medžiagų priežiūrą, pasirodo, buvo susimokęs su vagišiais ir, kas visų baisiausia, paaiškėjo, kad jis ne joks *Volksdeutsche*, kaip kad buvo teigęs, bet žydas iš Vienos. Ir, tarsi to dar būtų buvę maža, vienas valdybos direktorius, lenkas, ne tik vogė, bet dar ir priklausė pasipriešinimo judėjimui. Vokiečiai nedelsdami suėmė šešiolika asmenų ir kai kuriuos iš jų sušaudė. Nors imk ir pats nusišauk, galvojo Maksas, jam teko paruošti kalnus pasiteisinimų ir įtikinėti visus, kad iš tokių visuomenės padugnių, kaip slavai ir žydai, nereikėjo nieko kito ir tikėtis.

Bendrakeleivis Maksui pasakojo apie fronte kylančius sunkumus, apie gėdingą dezertyravimo reiškinį, kurio karo pradžioje apskritai nebuvę. Išgirdus žodį „dezertyras“, Makso veidas staiga persimainė: apie virvę buvo užsiminta pakaruoklio namuose! „Nejau jis ką nors žino?“ – sunerimo.

Tėvo galvos skausmas buvo jaunėlis sūnus Aleksandras, balta varna šeimoje. Nuo pat paauglystės jis visada šiaušėsi prieš tėvą ir stodavo motinos pusėn, priešgyniavo Maksui, jį išjuokdavo ir, blogiausia, tyčiojosi iš šventų Tėvynės idealų. Aleksandras laikė save rusu ir apie Vokietiją nenorėjo nė žinoti. Nepaisydamas tėvo draudimų, namuose kalbėjo tik rusiškai ir – antrasis Puškinas! – netgi rašė eiles rusų kalba neapsakomam savo kvanktelėjusios motinos džiaugsmui.

Gavęs šaukimą į kariuomenę, iš pradžių Aleksandras elgėsi kaip ir dera padoriam piliečiui. Tačiau kai valdžia, norėdama

pasinaudoti jo rusų kalbos žiniomis, susiruošė išsiųsti vaikiną į Rytų frontą, įvyko tragedija. Aleksandras pareiškė, kad niekada nenukreipsiąs ginklo į savo motinos tautiečius. Už tokį pareiškimą jį iškart patupdė, ir tik dėl ypatingų Makso ryšių su aukštus postus užimančiais asmenimis (buvusiais darbdaviais?) sūnui pavyko išvengti karo teismo. Tais laikais už kur kas menkesnį prasižengimą statydavo prie sienos. Tėvas pasistengė sūnų įkišti į beprotnamį – Trečiojo Reicho pilietis, besiskelbiantis esąs rusas, turėjo būti visiškas silpnaprotis. Maksas ketino pralaikyti ten Aleksandrą iki karo pabaigos, tačiau ir beprotnamiuose darėsi nesaugu, kartais net pavojingiau nei Rytų fronte – pacientai kartkartėmis imdavo ir dingdavo be pėdsakų (buvo pajuokaujančiųjų, jog Fiureris nepakenčiąs konkurencijos: vieno bepročio Reicho imperijai esą per akis).

Intensyvus gydymas sūnų visiškai atbukino. Kai jiedu susitiko prieš Aleksandrą išrašant iš ligoninės, tėvas dar spėjo sūnaus akyse išvysti akimirkai blykstelėjusį velnišką užsispyrimą.

– Dezertyruosiu pirmai progai pasitaikius, – pažadėjo žvelgdamas kaip įprastai su iššūkiu.

Aleksandras ištesėjo duotą žodį. Vos po kelių mėnesių kartu su naujienomis apie eilinį strategiškai genialų vokiečių kariuomenės atsitraukimą Maksui buvo pranešta, kad jo sūnus dingo karinio konflikto zonoje.

Artėjant link Vilniaus, keleiviai pravažiavo Lentvarį ir išvydo Panerius. Kai šneka pakrypo apie žydus, Maksui Pangusui labai palengvėjo. Pašnekovas kalbėjo be užuolankų:

– Mes kariaujame ne prieš rusus, o prieš žydbolševikius. Čia, Rytuose, įsišaknijęs pats biologinis jų pradas, kurį būtina sunaikinti. Mes esame kultūros nešėjai, o ne kažkokia laukinių

etiopų gentis, pjaustanti italų belaisvių genitalijas. Mes žydus likviduojame. Jei higienos sumetimais naikinamos žiurkės, tarakonai ir uodai, tai verta kalbėti ir apie socialinę higieną: juk jų tikslai ir metodai yra lygiai tie patys. Tačiau pasakykite, prašau, kaip pritaikyti higienos programą šitiems padarams? It blakės, besislepiančios audinio raukšlėse ar slapčiausiuose sienų plyšiuose, jie sugeba tapti nepamainomi. Žinoma, dėl to kalti ir patys vokiečiai: kiekvienas puskarininkis, kiekvienas civilis tarnautojėlis tik ir svajoja apie savo asmeninį *Haus und Hofjude*, patarnaujantį žydą, blizginantį jo batus ar kūrenantį krosnį. Todėl žydai ir gauna darbo pažymėjimus su gerai matomais Reicho antspaudais, liudijančiais jų nepakeičiamumą einant pareigas, nuo kurių – susidaro toks įspūdis – priklauso Rytų fronto likimas. Namą, kuriame prisiveisė blakių, būtina sudeginti. Turėtume imtis priemonių, kurių jau buvo imtasi Varšuvoje, – užbaigė tonu, kuris neleido prieštarauti. – *Dem Wünsche des Führers entsprechend*, Fiureriui pageidaujant.

Tai frazė, kartojama kaskart, kai buvo atliekama tai, apie ką viešai nederėjo kalbėti.

Maksas Pangusas suvirpėjo pagalvojęs apie savo darbuotojus. Šitie SS karininkai, tarė sau, kalbantys su pakeltu pirštu it būtume kokie neišmanėliai mokinukai, grobsto iš pasiturinčių žydų ir lenkų brangenybes bei kailinius. O tuos kailinius, užuot atidavę fabrikui ir paskyrę šąlantiems Rytų fronto kovotojams, išsiunčia į Vokietiją dovanų žmonoms ir meilužėms. Užmetė akį į greta karininko ant sėdynės gulintį rimbą. Netgi Kochas, kurį vargiai pavadintum sentimentaliu, uždraudė naudoti rimbą aiškinantis santykius su vietiniais. O šis tyčia jį demonstravo.

* * *

Grįžęs iš Kauno, Maksas Pangusas viską gerai apsvarstė, vadovaudamasis principu, kad skaičiai yra skaičiai ir apskaitoje turi nepriekaištingai vieni kitus atitikti. Nors žydų darbo jėga ir pigiai kainavo, jam tekdavo už ją atsiskaityti *Ghettoverwaltung*[139], prižiūrėjusiai tai, kas liko iš geto. Papildomi trisdešimt darbuotojų galėjo sujaukti visą fabriko apskaitą.

Būdamas itin apdairus žmogus, dar prieš išvykdamas į Kauną Maksas paprašė fabriko cecho direktoriaus sudaryti sąrašą darbuotojų, be kurių įmanoma išsiversti: ligonių, pernelyg senų ar nusilpusių žydų. O ypač pernelyg jaunų. Ko tik neprasimanydavo tie nelemti žydai, kad išgelbėtų savo atžalas: padidinę vaikų amžių ar sugalvoję kokių nebūtų pareigų, įtaisydavo juos į fabriką. Maksas vaikus grąžindavo atgal kaip *arbeitsunfähig*, netinkamus darbui. Tolimesnis žydukų likimas jo nejaudino.

Atvykęs į kontorą, sėdo prie rašomojo stalo ir paėmė į rankas sąrašą. Praviri kabineto langai išėjo į pagrindinę gatvę, kurioje, skirtingai nei jo mėgstamame Kurfiurstendamo prospekte[140], nebuvo jokio eismo, nesigirdėjo tramvajų ir jokio įkyraus trenksmo. Šioji gatvė per mažiau nei trisdešimt metų ne kartą pakeitė savo pavadinimą ir turbūt dar ne kartą jį pakeis.

Maksas įniko į sąrašą ir rūpestingai atrinko vardus. Perskaičiavo, trūko dar vieno vardo. Žvilgsnis užkliuvo ties siuntų skyriuje dirbančio darbuotojo amžiumi: vos keturiolika metų! „Ką mano ceche veikia toks bamblys?“ – suirzo. Makso sūnus Georgas buvo lygiai tokio paties amžiaus, kaip ir Kaune aplankytas sūnėnas, abu dar visai vaikai. Padėjo kryželio ženklą greta žyduko vardo.

139 *Ghettoverwaltung* (vok.) – geto administracija.

140 Vok. *Kurfürstendamm*.

Iš Rytų atsklisdavo gąsdinantis griausmas. Galėjai pamanyti, kad tai – tolimos audros aidas, tačiau griaudėjo nuolat ir nesiliovė netgi naktimis. Rytų frontas sparčiai artėjo, pernelyg sparčiai. Mieste jau buvo prasidėjęs sąmyšis, daugelis lenkų darbininkų neprisistatė į darbus. Vienas kolega Maksui papasakojo, kad teko su ginklais rankose malšinti darbuotojų streiką vandens ir elektros tiekimo įmonėje. Makso laimei, daugiausia jų darbuotojai buvo žydai, kurie visi be išimties prisistatė į darbą. Kaip visada nuolankūs, nusižeminę, pagarbūs ir stropūs. Jei ne pasibjaurėjimas jų rase, veikiausiai savo žydeliams jis būtų pajutęs dėkingumą.

1944-ųjų liepos 2-ąją Maksas Pangusas, paaukojęs visą savo rytmetį darbui kontoroje, nusprendė po pietų save palepinti ir ilgai pailsėti. Diena buvo vasariškai karšta, netgi tvankoka. Iš Rytų tebesklido prislopintas griausmas. Maksą pažadino Hingsto adjutantas. Gebitskomisaras jį kvietė į skubiai sušauktą susirinkimą.

Susirinko visi civilinės administracijos tarnautojai. Žinios iš fronto, kad ir perleistos per cenzūros filtrą, neteikė daug vilčių. Tad susirinkusieji nujautė šio netikėto iškvietimo priežastį ir nutaisė tokiomis aplinkybėmis tinkamas minas. Giliai viduje jie džiūgavo. It berniūkščiai, kurie per pamoką apsimeta esą susikaupę, o iš tikrųjų laukia nesulaukia mokyklinio skambučio. Visi nekantravo skirstytis ir bėgti namo.

Hansas Hingstas[141] buvo akivaizdžiai suirzęs. Po trejų tarnybos metų jo daug žadanti karjera staiga nutrūko. Prieš tai tėvynėje jis administravo savo gimtąjį kaimelį; kada bepasitaikys kita tokia proga užkilti į partinės karjeros aukštumas? Maksas jautėsi nejaukiai stebėdamas šį keturiasdešimt šešerių metų vyriškį, žemos kilmės ir dar žemesnio išsilavinimo, kuris

141 Hansas Christianas Hingstas – Vilniaus gebitskomisaras; jo iniciatyva 1941 m., pirmosiomis rugsėjo dienomis, pradėtas kurti Vilniaus getas.

kalbėdamas spjaudėsi į šalis ir nuolat kartojo tą pačią skurdžią mintį: „Griežtumas – mūsų įstatymas.“ Maksas įsivaizdavo jį besisukiojantį po *Heldenkeller*, slaptus SA kareivinių požemius, kur buvo apdorojama maištautojų mėsa. Kauno gebitskomisaro reikalai buvo dar prastesni. Trisdešimt septynerių metų jaunuolis, buvęs Dachau burmistras, ne be vargo užbaigė vidurinę mokyklą. Dabar suko galvą, kaip prisigrobti kuo daugiau auksinių laikrodžių. Dar kitas partijos žmogus Šiauliuose – buvęs barzdaskutys! Štai kokiems tipams Partija plačiai atverdavo duris. O jis, Maksas Pangusas, išsilavinęs, protingas ir kvalifikuotas vokietis, privalėjo prieš juos stovėti pasitempęs.

Hingstas pranešė, kad 16 valandą 45 minutės grupenfiureris Poelis[142], karo komendantas, jam oficialiai pavedė pradėti visų vokiečių civilių, sužeistųjų bei lietuvių kolaborantų evakuaciją. Vilnių, – vadovaujantis Fiurerio nurodymais, paskelbtais dar kovo mėnesį (Visagalis Karo Viešpats buvo itin įžvalgus žmogus), – reikėjo ginti iš paskutiniųjų. Laimingi, kad jiems neteksianti tokia garbė, visi išsiskirstė, gavę tikslius pavedimus: nepalikti jokių kompromituojančių įrodymų, sudeginti visus archyvus ir panašiai.

Dabar sumaištis įsiplieskė ir tarp pačių vokiečių. *Dienstpost*[143] skyriai, turėję užtikrinti tarnybinį telefoninį ryšį, žaibiškai išnyko, palikdami savo beskubančius tautiečius su nebyliais telefonų rageliais rankose. Buvo išplatinti griežti nurodymai dėl įrangos ir techninių prietaisų evakuacijos (kiekvienas daiktas laikytinas *kriegsentscheidend*, lemiančiu karo eigą, netgi tualetinis popierius), tačiau stigo vagonų, sunkvežimių bei žmonių

142 Gerhardas Augustas Wolfgangas Sophusas Poelis (1886–1947) – grupenfiureris, 1943 m. buvęs Vilniaus miesto karo komendantu.

143 *Dienspost* (vok.) – paštas.

įrangai supakuoti ir pakrauti. Keletą avalynės fabrikų bei patį „Kailį" nakčia apvogė, mat lietuvių sargyba jau buvo spėjusi sėkmingai išsinešdinti.

Rytojaus dieną gebitskomisariate įvyko net keli audringi susirinkimai. Hauptmanas[144] Klipfelis, kuriam Hingstas buvo patikėjęs turto evakuacijos darbus, nesugalvojo nieko gudresnio, kaip pareikalauti, kad vokiečių atstovai liktų budėti miesto įmonėse. Kaip tai? Juk įsakymas aiškiai liepė visiems *Reichsdeutsche* civiliams palikti miestą iki liepos 4-osios dienos 18 valandos!

Tuo metu it iš niekur išdygo dešimt vagonų ir valdžios pažadas, kad bent jau dalis fabriko „Kailis" sandėlių būsią išgelbėta. Bet pažadas liko pažadu, tas intrigantas iš „Herbert Maier" paskubomis pasisavino du vagonus, o likusius aštuonis pasigriebė kareiviškų krepšių fabrikas „Brotbeutel". Yra kaip yra, Maksas Pangusas galėjo išvykti ramia sąžine: jis padarė viską, kas įmanoma, gelbėdamas jam patikėtus Reicho turtus, kuriuos, įsikišus aukštesnėms jėgoms, buvo priverstas palikti. Eidamas pro kontoros duris, Maksas sužinojo, kad jo „žydeliais" jau pasirūpino esesininkai. Bent jau kažkas neprarado galvos ir iki galo atliko savo pareigą.

Maksui ir kitiems trims jo kolegoms pavyko gauti atskirą automobilį, kuriuo pajudėjo link Rytų Prūsijos. Kelyje pralenkė ištisas lietuvių pabėgėlių virtines: traukėsi policininkai, kalėjimų prižiūrėtojai ir tarnautojai su šeimomis, kas vežimuose, o kas pėsčiomis, iš Vilniaus krašto, kur – jų manymu – su jais būtų buvę susidorota, mat nekenčiami lenkai jau galando peilių ašmenis. Sklido kalbos, kad gausūs lenkų partizanų būriai jau pasiekė miesto apylinkes.

144 SS laipsnis, prilygstantis kapitonui.

Nuvažiavus kelias dešimtis kilometrų, automobilį sustabdė esesininkai. Nejau ruošiasi tikrinti dokumentus? Visai ne. Šie šaunūs vokiečiai keliavo pėsčiomis ir, pasirodo, skubėjo labiau už kitus: nutaikę šautuvo vamzdžius, jie išlaipino keleivius ir nutolo pasisavintu automobiliu. Be šio žeminančio akibrokšto, Maksui Pangusui didžiausią širdgėlą kėlė tai, jog mašinoje liko jo lagaminai. Su prabangiausiais kailiais, kuriuos vežė dovanų seserims (tik jau ne žmonai – jai daugelį metų nieko nedovanojo). Maksas jau buvo spėjęs mintyse pasimėgauti: kaip seserys džiaugsmingai spygaus, kai užsimetusios kailinius eis į mišias. Dabar su liūdesiu galvojo apie turtus, kuriuos teko palikti „Kailyje" vagims ar tam nevykėliui Klipfeliui.

Tuo tarpu tas „nevykėlis", nė kiek nesutrikęs, liko Vilniuje vykdyti Fiurerio įsakymų. Negalėdamas sušaukti naujų susirinkimų, – nes jau nebuvo kam juose dalyvauti, – Klipfelis prisistatė pas šturmbanfiurerį[145] Fenskį, miesto komendantą, ir įteikė jam sąrašą fabrikų, kuriuos būtina nedelsiant susprogdinti, tarp jų buvo ir „Kailis". Majoras tik pašnairavo į Klipfelį ir pareiškė, kad šis galįs susikišti savo sąrašą į vieną vietą ir kad neturįs tokiems darbams pakankamai vyrų. Be to, griežtai uždraudė deginti fabrikus – atmetė genialiąją Klipfelio pasiūlytą idėją. Nacių Neronui neliko kito malonumo, kaip tik deginti dokumentų šūsnis iš naikinamo archyvo, priklausiusio *Heeresgruppenwirtschaftsführer*[146] (koks pavadinimas! Kad jį ištartum, reikia atlikti kelis kvėpavimo pratimus), ir panaudoti likusius penkiolika kanistrų su žibalu. Tai jis ir padarė – jei tikėsime jo itin išsamia ataskaita – 1944-ųjų liepos 7-ąją 15 valandą 45 minutės. 16 valandą Klipfelis taip pat paliko Vilniaus miestą.

145 SS laipsnis, prilygstantis majorui.

146 *Heeresgruppenwirtschaftsführer* (vok.) – Kariuomenės grupės Ekonomikos inspekcijos vadas.

* * *

„*Mir lebn eibig! Mir zainen do!* – Mes gyvename amžinai! Mes esame čia!“ – tai žinomos dainos žodžiai, skambėję Vilniaus kabarete 1943-iaisiais metais.

Apie autorių

IGORIS ARGAMANTE (Argamantė, tikroji pavardė – Argamakow) gimė 1928 m. Vilniuje, nuo 1945 m. gyvena Italijoje.

I. Argamante dirbo Nacionaliniame užsienio prekybos institute (*Istituto nazionale per il commercio estero*), žurnale *Cronache*, telekomunikacijų bendrovėje *Ollivetti*, buvo Pietų Afrikos Respublikos garbės konsulu Trieste. Gyvena Pizoje.

Jerichas 1941 metais. Vilniaus geto istorijos – antrasis Igorio Argamante romanas, parašytas 2010 metais. Jis pradėjo kurti vėlai, būdamas jau brandaus amžiaus. Pirmoji I. Argamante knyga *Morte da cani. Piccola storia stalinista* (*Šuniška mirtis. Trumpa stalinistinė istorija*, 2000) skirta jo tėvo Aleksejaus Argamakovo atminimui. Joje pasakojama tragiška tėvo suėmimo ir ištrėmimo iš Lietuvos istorija.

Autorius su tėvu Kaziuko mugėje Vilniuje, 1939 m. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Ar98 **ARGAMANTE, IGOR**
Jerichas 1941 metais. Vilniaus geto istorijos: romanas / Igor Argamante;
iš italų kalbos vertė Toma Gudelytė. – Vilnius: leidykla „Aukso žuvys“, 2014. – 222 p.

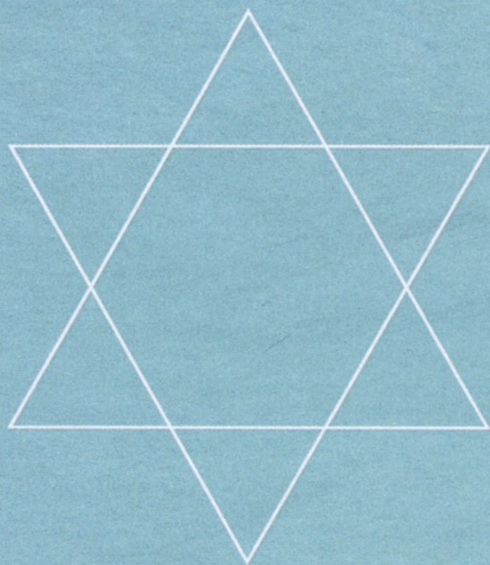
Igoris Argamante (tikroji pavardė Argamakow, g. 1928) – lenkų kilmės italų rašytojas, gimęs Vilniuje, šiuo metu gyvenantis Italijoje. *Jerichas 1941 metais. Vilniaus geto istorijos* – daugiasluoksnis romanas apie Vilniaus getą, paremtas autoriaus biografiniais faktais, įvairių pasaulio bibliotekų archyvine medžiaga ir sava vaizduote. Knygos viršelį puošia žymios lenkų dailininkės Iwonos Chmielewskos iliustracijos.

ISBN 978-609-8120-02-8 UDK 821.131.1-31

Leidykla „Aukso žuvys“
info@auksozuvys.lt
www.auksozuvys.lt

Spausdino „Balto print“
Utenos g. 41A, Vilnius
www.baltoprint.lt

Tiražas 1500 egz.

Kiekvienas grožinis tekstas ar kitas meno kūrinys Holokausto tema neišvengiamai pritraukia dėmesį. Manau, Argamante romanas to dėmesio tikrai vertas.

Lara Lempertienė

Jerichas 1941 metais. Vilniaus geto istorijos – daugiasluoksnis Igorio Argamantės romanas apie Vilniaus getą. Jis paremtas autoriaus biografiniais faktais, įvairių pasaulio bibliotekų archyvine medžiaga ir sava vaizduote. Pirmoje romano dalyje pasakojama apie vilniečio berniuko Igorio draugystę su bendraamžiu Čekijos žydu Hansiu, kuris su šeima rado prieglobstį Lietuvoje. Deja, neilgam... Į Vilnių netrukus įžygiuoja vokiečiai ir įkuria getą. Romanas ir skirtas šiam berniukui.

Romane į geto kasdienybę žvelgiama giedru vaiko žvilgsniu, todėl visi siaubingi įvykiai išgyvenami kitaip: smalsiai, naiviai, žaismingai. Antroje dalyje pasakojamos su Vilniaus getu susijusios istorijos iš kitų romano veikėjų perspektyvos. Tai žydas vagis Avidanas, kuris išdavė savo tautiečius, Vilniaus geto kovotojas Raulis, Vilniaus geto žydų policijos viršininkas Jokūbas Gensas, Mordechajus, kuris Paneriuose turėjo deginti savo tautiečių kūnus, šiems darbams vadovavęs vokietis Kurtas ir daugelis kitų.

Autorius nevengia būti ironiškas, atskleisdamas absurdą, kurį teko išgyventi romano veikėjams. Romanas buvo nominuotas vienai prestižiškiausių Italijoje Italo Calvino literatūros premijai.

